

KS. BOLESŁAW KUMOR

Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Tom 19
--

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI POLSKICH

(968—1939)

(C. d.)

7. DIECEZJA LUBUSKA¹

Dziejopis diecezji lubuskiej Wohlbrück², który w trzecztomowym dziele zebrał bogaty materiał do dziejów tego biskupstwa, odnośnie jego początków stwierdził, że „giną one w mroku, ponieważ nie tylko brak dokumentu fundacyjnego diecezji, lecz także nie ma żadnego współczesnego i wiarygodnego przekazu, dotyczącego tej kwestii”. Jako nieuzasadnioną dokumentalnie odrzucił informację Długosza o fundacji biskupstwa przez Mieszka I w r. 966³. Nierozwiązaną kwestię przez Wohlbrücka podjęli późniejsi badacze polscy i niemieccy, wypowiadając na ten temat 3 zasadnicze opinie:

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w., wyd. 3, Poznań 1962; Tenze, Jurysdykcja biskupów lubuskich na Rusi, *Bulletin inter. de l'Acad. 1902*, I—II s. 111—114; O. Breitenbach, Das Land Lebus unter den Pfaffen, Fürstenwalde 1890; F. Funke, Das Bistum Lebus. *Jahrbuch für brandenb. Kirchengeschichte*, 11/12 (1914) s. 41—76, 16 (1918) s. 1—36, 17 (1919) s. 1—17; A. Gieysztor, Początek misji ruskiej biskupstwa lubuskiego, *Nasza Przeszłość*, 4 (1948) s. 83—102; B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii s. 44—48; H. Ludat, Das Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen, Weimar 1942; St. Maroński, O założeniu biskupstwa lubuskiego, *Biblioteka Warszawska*, 2 (1883) s. 187—189; Matuszewski, O biskupstwie lubuskim. Uwagi historyczno-polemiczne, *Czasopismo Prawno-Hist.*, 2 (1949) s. 29—139; B. Stasiewski, Kirchengeschichtliche Beiträge zur Entwicklung des deutsch-polnischen Grenzraumes im Hochmittelalter, *Forschungen zur Osteurop. Geschichte*, 2 (1955) s. 7—138; Z. Sułowski, Początki biskupstwa lubuskiego, *Sprawozdania TN KUL*, 10 (1960) s. 193—199; J. Walicki, Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna, Lublin 1960; S. W. Wohlbrück, Geschichte des ehemaligen Bistums Lebus, Berlin 1829—1832, Th. 1—3; Ziemia Lubuska. Praca zbiorowa pod red. M. Szczanieckiego, i St. Zajchowskiej, Poznań 1950.

² S. W. Wohlbrück, Geschichte, Th. 1—3.

³ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, I s. 117, 119.

Pierwsza przypisuje fundację biskupstwa Bolesławowi Chrobremu, po pokoju w Budziszynie, kiedy to przyłączono do Polski część marchii brandenburskiej. Opinia ta nie ma żadnej podstawy źródłowej, a głosili ją Bu-liński i Małecki⁴. Do tej hipotezy nawiązywał Gumpłowicz, a za nim tej miary uczony co Kehr, ale z tą modyfikacją, że biskupstwo miał ufundować Chrobry w miejsce upadłego kołobrzeskiego, w celu kontynuowania misji pomorskiej⁵.

Dруга opinia, przyznająca fundację diecezji Bolesławowi Śmiałemu, nie dysponuje konkretnymi przekazami źródłowymi; powołuje się najczęściej na list pap. Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego (1075) i w związku z nim na działalność organizacyjną legatów papieskich. Za tą opinią opowiedział się Maroński, w pewnej mierze Hauck, T. Wojciechowski, oraz niemiecki badacz z czasów ostatniej wojny, H. Ludat⁶. Dwaj ostatni modyfikują o tyle opinię, że przyjmują, iż biskupstwo zostało założone przez Bolesława Śmiałego początkowo we Włodzimierzu Wołyńskim, a za Krzywoustego i legacji kard. Idziego przeniesiono je nad Odre. Jest to tzw. *Verpflanzungstheorie*, zapoczątkowana jeszcze przez Wollbrücka i tłumacząca początki jurysdykcji biskupów lubuskich na Rusi.

Ogromna większość badaczy przyjmuje opinię, że biskupstwo lubuskie powstało w czasie legacji kard. Idziego z Tuskulum w latach 1123/25 i uposażone zostało przez Bolesława Krzywoustego. Za opinią tą przemawia nie tylko działalność organizacyjna kard. Idziego, lecz nadto podwójna wzmianka współczesna, o istnieniu biskupstwa. Obydwie wzmianki datują się na rok 1133. Pierwsza przekazana przez Długosza podaje wiadomość o obecności biskupa lubuskiego Bernarda w Strzelnie przy poświęceniu kościoła norbertanek⁷, drugą natomiast przekazała bulla pap. Innocentego II — *Sacrosancta et apostolica Romana Ecclesia* z 4 VI 1133, poddająca m. in. biskupstwo lubuskie zwierzchnictwu metropolii magdeburskiej⁸. Opinię tę, najbardziej rozpowszechnioną, przyjmują: W. Kętrzyński, W. Abraham, H. F. Schmid, J. Matuszewski, Z. Sułowski, S. Łaguna, K. Völker, A. Gieysztor, K. Maleczyński, J. Walicki, J. Bardach i J. Nowacki⁹. Diecezja ta miała na celu chrystianizację Pomorza Zachodniego. Według K. Maleczyńskiego biskupstwo zostało ufundowane przez Bolesława Krzywoustego dla terytoriów świeżo zdobytych przez Polskę, na podstawie

⁴ M. Bu-liński, Historia Kościoła polskiego, Kraków 1873, t. 1 s. 234; A. Małecki, Stosunki s. 310 nn.

⁵ M. Gumpłowicz, Zur Geschichte Polens im Mittelalter. Zwei kritische Untersuchungen über die Chronik des Baldwin Gallus, Innsbruck 1898 s. 208 nn.; P. Kehr, op. cit. s. 44 przyp. 2.

⁶ St. Maroński, O założeniu biskupstwa lubuskiego s. 167; A. Hauck, Kirchengeschichte, V s. 70; T. Wojciechowski, Szkice historyczne XI wieku, wyd. 3, Warszawa 1950 s. 50, 57; H. Ludat, Das Bistum Lebus s. 278.

⁷ J. Długosz, op. cit., I s. 547; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 29 s. 34—35.

⁸ KDWP, I nr 6 s. 8 n.; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. s. 35 nr 30.

⁹ W. Kętrzyński, Biskupstwa s. 27; W. Abraham, Organizacja s. 148; H. F. Schmid, op. cit. s. 189; J. Matuszewski, O biskupstwie lubuskim s. 32; Z. Sułowski, Początki biskupstwa lubuskiego s. 196; St. Łaguna, Pierwsze wieki Kościoła Polskiego, *Kwartalnik Historyczny* 5 (1891) s. 564; K. Völker, Kirchengeschichte Polens s. 42; A. Gieysztor, Początki misji ruskiej s. 86; K. Maleczyński, Bolesław Krzywousty, Zarys panowania, Kraków 1947 s. 184 nn.; J. Walicki, op. cit. s. 60 n.; J. Bardach, Historia państwa i prawa Polski, t. 1: do połowy XV w., wyd. 2, Warszawa 1964 s. 133; J. Nowacki, op. cit., II s. 17.

układu polsko-niemieckiego z r. 1125 lub „nieco później”, w oparciu o cesję Jaksy Braniborskiego¹⁰.

Granice diecezji objęły nowo zdobytą przed 1121 r. przez Bolesława Krzywoustego Ziemię Lubuską, oraz sokołdowane w pierwszej połowie XII w. przez niego terytorium Sprewian. Twierdzenie J. Nowackiego, jakoby terytorium biskupstwa zostało „wykrojone” z diecezji poznańskiej¹¹, jest nie do przyjęcia. Terytoria te bowiem nigdy do diecezji poznańskiej i do Polski uprzednio nie należały¹². Za przynależnością ziemi Sprewian do diecezji lubuskiej mają przemawiać:

1° Ziemie lennika polskiego Jaksy należały do polskiej organizacji kościelnej.

2° Na terytorium tym nie było biskupstwa, zaś najbliższą stolicą biskupią był Lubusz.

3° Po zajęciu ziemi Sprewian przez Brandenburgię, biskup lubuski wniósł skargę do Rzymu (1236) o uszczuplenie swej diecezji, ale bez rezultatu.

4° Obszary ziemi Sprewian nie należały do diecezji kamieńskiej, granice jej bowiem sięgały w 1233 r. na południu najdalej rzeki Winawy, a dopiero od 1246 r. biskupi kamieńscy wysunęli pretensje do części tych terenów.

5° Ziemia Sprewian nie należała również w pierwszej połowie XIII w. do diecezji brenneńskiej, a pretensje diecezji miśnieńskiej nie przekraczały nigdy dolnego biegu rzeki Sprewy¹³.

Po roku 1231 tereny te odpadły do marchii brandenburskiej, a w ślad za tym poszła zmiana przynależności kościelnej. Już 18 II 1234 pap. Grzegorz IX, w odpowiedzi na skargę biskupów brenneńskich, dotyczącą zatargu o dziesięciny z margrabiami brandenburskimi z nowo zdobytych ziem, polecił biskupowi merseburskiemu Ekkardowi oraz prepozytowi i scholastykowi tamtejszej kapituły katedralnej rozpatrzenie sporu¹⁴. Tenże papież, listem apostołskim *Cum causam, quae* z 30 VIII 1234, upoważnił powołaną przez siebie komisję do zatwierdzenia w jego imieniu polubownej ugody, zawartej przy jej pośrednictwie przez sporne strony¹⁵. Zatarg ten i jego polubowne rozwiązanie świadczą wymownie, że już w r. 1234 obszary te były całkowicie stracone dla diecezji lubuskiej. Innym wymownym dowodem przynależności tych terenów do diecezji lubuskiej jest skarga prowincjała dominikanów polskich, zanesiona przed 1264 r. do kapituły generalnej zakonu kaznodziejskiego na oderwanie od prowincji polskiej konwentów dominikańskich. O skardze tej informuje list Jana I margrabiego brandenburskiego z 1264 r., skierowany do generalnej kapituły dominikańskiej¹⁶. M. Gumowski przypuszcza nawet, że stolica Sprewian Kopanica (Köpenik) należała do diecezji lubuskiej aż do połowy

¹⁰ K. Maleczyński, W sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej s. 18.

¹¹ J. Nowacki, op. cit., II s. 17.

¹² K. Maleczyński, op. cit. s. 18.

¹³ Z. Sułowski, op. cit. s. 198 n.

¹⁴ Regesta Pontificum, I nr 9410 s. 804; por. Curschmann, Die Diözese Brandenburg, Leipzig 1906 s. 338 nn.

¹⁵ Regesta Pontificum I nr 9520 s. 813.

¹⁶ H. F. Schmid, op. cit. s. 190.

XIII w.¹⁷, co wobec powyżej przytoczonych dokumentów papieskich nie da się utrzymać. Za podobnym zdaniem o przynależności do biskupstwa Kopanicy wypowiedział się również K. Maleczyński¹⁸. Pierwotne granice diecezji, zwłaszcza na zachodzie w kierunku Połabia, były prawdopodobnie otwarte¹⁹.

Pierwsze pewne i obszerniejsze informacje na temat zasięgu terytorialnego diecezji podaje dokument Bolesława Rogatki z 20 IV 1249²⁰. Granice te na odcinku sąsiedztwa z diecezją miśnieńską biegły od Szydłowa, przy ujściu Nysy Łużyckiej do Odry, korytem tej ostatniej w kierunku pradoliny ku Sprewie i Sprewą do ujścia Łęknicy. Na rzece Łęknicy i Stobrawie graniczyła diecezja z biskupstwem brenneńskim, a rzeka Myśla rozgraniczała ją od biskupstwa kamińskiego, granica lądowa — na odcinku Sulęcín, Łągów, Drzewce, Pliszka istniała z diecezją poznańską²¹. Słusznie zauważył Schmid, że pierwotne granice tej diecezji były prawdopodobnie niestałe²². Prawie na każdym odcinku sąsiedztwa przekazy źródłowe informują o zatargach granicznych.

W r. 1249 odpadł pod względem politycznym, na rzecz Henryka margrabiego z Miśni, gród Szydłów, przynależny do diecezji lubuskiej a leżący na prawym brzegu Odry, naprzeciwko ujścia do niej Nysy Łużyckiej. Nieco później margrabia miśnieński poczynił dalsze aneksje w Ziemi Lubuskiej, w rejonie basenu rzek Odry i Sprewy. Na nowo zdobytych terenach założył on dwa miasta Fürstenberg i Friedland oraz szereg wsi, a w r. 1268 nadto klasztor Neuzelle. Po oderwaniu tych terenów od Ziemi Lubuskiej zostały one przyłączone pod względem administracji państwowej do Dolnych Łużyc. Zmiany te spowodowały odpadnięcie tego okręgu, wraz z Szydłowem, do diecezji miśnieńskiej²³. W r. 1274 ordynariusz lubuski Wilhelm wytoczył proces biskupom miśnieńskim o oderwanie od jego diecezji grodu Szydłowa. Epilog procesu dla Lubusza był negatywny, Szydłów bowiem utrzymał się przy diecezji miśnieńskiej²⁴.

Najwięcej strat terytorialnych poniosła diecezja na pograniczu kamińskim. Jeszcze na początku 30-tych lat XIII w. terytorium na północ od Warty do rzeki Myśli i Rurzycy należało do diecezji lubuskiej wraz z Ziemią Kościerską i Tucznieńską, jak świadczą dokumenty fundacyjne dla templariuszy, wystawione w r. 1232 przez Władysława Odonica i biskupa lubuskiego Wawrzyńca II, oraz z r. 1235 wydane przez biskupa lubuskiego

¹⁷ M. Gumowski, Zabytki mennicze książąt braniborskich z XII wieku, *Slavia Occidentalis*, 6 (1927) s. 207.

¹⁸ K. Maleczyński, W sprawie autentyczności bulli s. 18.

¹⁹ H. F. Schmid, op. cit. s. 189; Z. Sułowski, op. cit. s. 199.

²⁰ KDWP, IV nr 2055 s. 5—7. Powstanie diecezji przesuwają na w. XI niektórzy badacze niemieccy: A. Hauck, op. cit., V/I s. 70; H. Ludat, Bistum Lebus s. 277 nn.; W. Wohlbrück, op. cit., I s. 48.

²¹ Z. Sułowski, Najstarsza granica s. 43; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 17.

²² H. F. Schmid, op. cit. s. 189.

²³ W. Rittenbach, S. Seifert, Geschichte der Bischöfe von Meissen 968—1581, Leipzig 1965 s. 154, oraz załączona mapa nr 2: Aufteilung des Bistums Meissen in archidiaconate und Sedes nach der Matrikel von 1495.

²⁴ H. Ludat, Das Lebuser Stiftsregister von 1405, Wiesbaden 1965 s. 5 (*Glössener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens*, Bd IX); Z. Sułowski, op. cit. s. 45; Tenże, Początki biskupstwa s. 197; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

Henryka²⁵. Ponieważ równocześnie na tym terenie, w ślad za politycznym podporządkowaniem go księciu pomorskiemu Barnimowi, biskup kamiński rozpoczął spełniać akty jurysdykcji kościelnej, dlatego biskup lubuski Henryk odwołał się o rozstrzygnięcie sporu do Stolicy Apostolskiej. 7 IX 1237 pap. Grzegorz IX, listem apostolskim *Onus suscepti regiminis*, zlecił rozstrzygnięcie sporu i ustalenie granic obydwu diecezji legatowi apostolskiemu Wilhelmowi z Modeny²⁶.

Ze względu na dalsze spory tenże papież, w maju 1240 r., powierzył rozstrzygnięcie zatargu opatowi z Buck i Dobrilugk, ale i tym razem spór nie odniósł finału. Dokumenty z 1247 i 1250 r. wskazują, że spornym terytorium rządili biskupi Kamienia²⁷. Ok. r. 1250 tereny te należały do diecezji kamińskiej. Ostateczny kres przeciągającego się sporu położył wyrok arcybiskupa inflanc. z ok. 1248 r., zatwierdzony 7 XII 1266 przez kard. Gwidona, jako legata apostolskiego, dekretem *Cum a longe retroactis*, na mocy którego Ziemia Kościerska została przy diecezji lubuskiej, a Tucznieńska przy kamińskiej²⁸. Jeszcze od końca w. XIII (1285) do XV doszło do zatargu o 3 dalsze parafie w rejonie Kostrzyna: Boleszkowice, Oborzany i Dargomyśl, które jednakże pozostały przy diecezji lubuskiej²⁹. Odnośnie pogranicza z diecezją poznańską biskup lubuski Fryderyk oświadczył 6 VI 1308, że parafie i 20 wsi leżących w rejonie rzek Pliszka i Odra nie należą do jego diecezji³⁰.

Terytorium diecezji na przełomie XIV i XV w. rozciągało się na prawym i lewym brzegu Odry i Warty. Na wschodnim brzegu Odry i Warty znajdował się cały dekanat kostrzyński, obejmujący 18 parafii, podczas gdy na prawym brzegu Odry i na lewym Warty były trzy dekanaty (Osno, Sulęcín i Rzepin) z 71 parafiami. Na lewym brzegu Odry znajdowały się cztery dalsze dekanaty (Seelow, Münchenberg, Falkenhagen i Frankfurt) i łącznie 78 parafii. Północne granice diecezji z biskupstwem kamińskim, poczynając od biegu Odry w rejonie Boleszkowic ku wschodowi, wyznaczały następujące parafie: Boleszkowice, Oborzany, Barnówko, Tarnów, Wysoka k. Baczyny; stąd linia graniczna prowadziła ku południowi parafiami: Lubno, Stare Dzieduszyce i Witnica, a na lewym brzegu Warty: Krzeszyce, Muszkowo, Trzebów i Trześniów. Od tej parafii granica biegła w kierunku południowo-wschodnim aż do Łagowa; wyznaczały ją następujące parafie: Chwałęcice, Długopole, Sulęcín, Wędrzyn, Lędów, Trześniówek, Jemiółów, i Łagów. Od Łagowa, wysuniętego najbardziej na wchód, linia graniczna w kierunku południowo-zachodnim szła parafiami: Poźrzadło, Koryta, Torzym, Garbisz, Mierzany, Gądków Wielki, Siersko, Cybika i Białków, gdzie granica dochodziła do Odry. Tu też rozpoczynało się pogranicze z diecezją miśnieńską. Opierało się ono o koryto Odry w kierunku jej biegu aż do parafii Lossow. Następnie granica biegła w kierunku południowo-zachodnim i w formie wydłużonego półwyspu obejmowała parafie Merz i Grunow, przynależne od XIII w. do Ziemi Lubuskiej.

²⁵ KDWP, I nr 422 s. 369; por. F. Salis, op. cit. s. 49—64; H. Heyden op. cit., Bd I s. 37.

²⁶ Regesta Pontificum, I nr 10444 s. 886.

²⁷ KDWP, I nr 288 s. 251; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 37.

²⁸ KDWP, I nr 422 s. 369—370; PUB, II nr 817 s. 159.

²⁹ H. Ludat, Das Lebuser Stiftsregister s. 5, 90; F. Salis, op. cit. s. 63 n.

³⁰ KDWP, III nr 916 s. 260 n.

Od Müllrose (Mitoraz) granica szła w kierunku północno-zachodnim następującymi parafiami: Biegen, Jakobsdorf, Briesen, Demnitz. Zachodnie granice diecezji na odcinku Fürstenwalde aż do Bockow wyznaczały parafie: Neuendorf im Sande, Trebus, Beerfelde, Jänickendorf, Schönfelde, Münchenberg, Dahmsdorf i Buckow. Stąd linia graniczna biegła w kierunku północno-wschodnim aż do Odry, pozostawiając po stronie diecezji parafie: Hermersdorf, Neuheidenberg i Lietzen^{30a}.

Odrębne zagadnienie stanowi problem początków jurysdykcji kościelnej biskupów lubuskich na Rusi. Podstawę dla tak różnorodnych opinii stanowią szczupłe przekazy źródłowe na ten temat. Pierwsze tego rodzaju informacje pochodzą z połowy XIII w. 11 II 1257 pap. Aleksander IV, bullą *Ex parte tua*, stwierdził, że biskupom lubuskim przysługuje zwyczajna jurysdykcja kościelna nad łacinnikami zamieszkałymi na Rusi³¹. Odtąd, mimo różnych trudności i sporów, biskupi lubuscy spełniali akty jurysdykcji kościelnej na tym terenie, uważając Ruś za część własnej diecezji.

Nie wchodząc bliżej w meritum zagadnienia przyjmuje się ostatnio, że początków jurysdykcji kościelnej Lubusza na Rusi nie trzeba wiązać z *Verpflanzungstheorie*, lecz z nadaniem Opatowa temuż biskupstwu przez Henryka Brodatego w r. 1232³². Dopiero pap. Grzegorz XI, bullą *Debitum pastoralis officii* z 13 II 1375 odsądził ich na zawsze od praw jurysdykcyjnych, organizując tamże halicką prowincję kościelną³³.

Koniec istnieniu diecezji przyniosła niemiecka reformacja luterańska, popierana przez margrabiego brandenburskiego Joachima. 12 VI 1555 umarł ostatni katolicki biskup diecezji Jan Horneburg³⁴. Po jego śmierci margrabia narzucił kapitule wybór własnego syna Joachima Fryderyka, luteranina (1556), który, po objęciu stanowiska elektora w r. 1598, zarzucił tytuł biskupa lubuskiego. Rok 1556 należy uważać za datę końcową istnienia diecezji³⁵.

Należy dodać, że 10 III 1391 pap. Bonifacy IX, listem apostolskim *Exhibita nobis*, zgodził się na przeniesienie stolicy biskupiej z Lubusza do Fürstenwalde³⁶. Według *Registrum ecclesiae Lubucensis* z 1405 r. diecezja dzieliła się na 8 dekanatów (Kostrzyń, Ośno, Sulęcín, Rzepin, Seelow, Münchenberg, Falkenhagen i Frankfurt) i obejmowała łącznie 167 parafii³⁷. W XVI stuleciu kapituła katedralna składała się z 6 prałatur (prepozytura,

^{30a} H. Ludat, *Das Lebuser Stiftsregister* s. 1–5, 89 n.

³¹ VMPL, I nr 144 s. 73.

³² A. Gieysztor, op. cit. s. 95; W. Abraham, op. cit. s. 115; J. Matuszewski, op. cit. s. 39; Z. Sułowski, op. cit. s. 199; J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, *Roczniki Teol.-Kanon.*, 3 (1957) z. 2 s. 131. Ten ostatni opowiada się za końcem XII w. (w r. 1191 przy poświęceniu kolegiaty w Sandomerzu był m. in. biskup lubuski Arnold i ks. Roman Halicki).

³³ VMPL, I nr 964 s. 713.

³⁴ Por. *Elementa ad fontium editiones*, I nr 701 s. 261; por. G. Gulik, C. Eubel, *Hierarchia catholica*, IV s. 228.

³⁵ J. Walicki, op. cit. s. 127 n.

³⁶ *Acta Bonifacii Papae IX*, fasc. 1 (1389–1391), ed. E. Długopolski, Kraków 1939–1946 nr 199 s. 190–191 (MPV, t. 3).

³⁷ H. Ludat, op. cit. s. 1–5. Inne, zapewne niedokładne dane, podają: K. H. Schäfer, s. v. Lebus, W: *LThK*, VI (1934) k. 443; I. Polkowski, *Lubuskie biskupstwo*, W: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, XII s. 361.

dziekania, archidiaconia, scholasteria, kantoria, kustodia) i ok. 14 kanonikatów gremialnych³⁸.

8. DIECEZJA ŁUCKA

Opracowanie diecezji łuckiej będzie zamieszczone w ramach metropolii lwowskiej.

9. DIECEZJA PŁOCKA¹

Początki biskupstwa płockiego nie są jasno znane. U podstaw tych wątpliwości leżą — brak dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego diecezji i całkowity brak współczesnych przekazów źródłowych. W związku z tym uczeni wysunęli szereg opinii, które, poza Długoszem przypisującym założenie diecezji Mieszkowi I w r. 966², wskazują na wiek XI jako czas powstania biskupstwa. Ale dopiero tutaj rozpoczyna się różnorodność opinii. Starsi badacze z XIX w. wskazywali na Bolesława Chrobrego jako na fundatora biskupstwa, inni wypowiadali się za Kazimierzem Odnowicielem, pozostali widzieli wreszcie w biskupstwie płockim twór Bolesława Śmiałego.

Opinia pierwsza w oparciu o *Kronikę Wielkopolską*³, popartą przekazem *Roczników Hildesheimskich* i *Annalistę Saskiego*⁴, przyjmuje, że fundatorem biskupstwa był Bolesław Chrobry w czasie zjazdu gnieźnieńskiego w r. 1000. Za opinią tą opowiedział się m. in. L. J. Leporowski, A. Małecki i St. Chodyński⁵, oraz ostatnio W. Kętrzyński⁶. Celem tego biskupstwa, jak głosił Małecki, miała być chrystianizacja Jadźwingów i Prusów.

Opinia druga, nie dysponująca konkretną podstawą źródłową, lecz opie-

³⁸ S. W. Wohlbrück, op. cit., t. 2 s. 37—49, 169—179, 369—385.

¹ Ważniejsze opracowania: W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w., wyd. 3, Poznań 1962; St. Arnold, Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogilneńskich, *Roczniki TN w Płocku*, 1 (1924) s. 1—24; Cz. Deptuła, Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku, *Roczniki Human.* 8 (1959) z. 2 s. 5—122; M. Gębarowicz, Mogilno — Płock — Czerwińsk. Studia nad organizacją Kościoła na Mazowszu w XI i XII w., W: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St. Zakrzewskiego*, Lwów 1934 s. 112—174; W. Kętrzyński, Założenie i uposażenie biskupstwa płockiego, *Przewodnik Nauk. i Liter.*, 14 (1886) s. 385—392, 481—488; Tenże, Założenie biskupstwa płockiego, *Przegląd Powszechny*, 27 (1890) s. 363—371; B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii s. 48—51; M. Łodyński, Falsyfikaty wśród dokumentów biskupstwa płockiego w XIII w., W: *Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydz. Hist. Fil. AU*, Kraków 1916, t. 59 s. 148—191; W. Müller, Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI—XVIII w., *Roczniki Human.*, 15 (1967) z. 2 s. 129—173; A. J. Nowowiejski, Płock, Monografia historyczna, wyd. 2, Płock 1930; J. Sawicki, Synody diecezji płockiej i ich statuty, W: *Concilia Poloniae*, t. 6, Warszawa 1952; B. Ulanowski, O uposażeniu biskupstwa płockiego, W: *Rozprawy i Sprawozd. z posiedzeń Wydz. Hist. Fil. AU*, Kraków 1888, t. 21 s. 1—48.

² J. Długosz, *Historiae Polonicae*, I s. 117, 119.

³ MPH, II s. 482: „— sex cathedrales ecclesias — Mazoviensem, quae nunc Plo-censis dicitur — fundavit”.

⁴ *Ibid.*, II s. 762.

⁵ L. J. Leporowski, *De primis episcopatus in Polonia conditis, Herbipoli — Ostrów 1874*; A. Małecki, *Kościelne stosunki* s. 313 nn.; St. Chodyński, *Płockie biskupstwo*, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XIX s. 570.

⁶ S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii* s. 311.

rająca się głównie na rozumowaniu, widzi fundatora biskupstwa mazowieckiego w osobie Kazimierza Odnowiciela. Miało się to stać, po pokonaniu Mieclawa i przywróceniu porządku w kraju, w ramach reformatorskiej działalności Kazimierza po r. 1042. Zwolennikami tej opinii byli A. Naruszewicz, M. Buliński i z ostatnich M. Bobrzyński⁷.

Opinia trzecia, posiadająca najlepszą podstawę źródłową (list pap. Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego (1075), *Spominki płockie i sochaczewskie*, Gall⁸) przyjmuje, że kiedy w r. 1075 przybyli do Polski legaci papiescy, celem uregulowania spraw kościelnych, wówczas m. in. erygowali nowo uposażone biskupstwo w Płocku; początkowo diecezja nazywała się „mazowiecka”. Zdanie to głosili J. Nowacki, W. Abraham, H. F. Schmid, trzykrotnie W. Kętrzyński, A. Małecki, St. Łaguna, T. Wojciechowski, St. Arnold, M. Gębarowicz, K. Völker, M. Sczaniecki, J. Bardach i T. Silnicki⁹.

Według Gębarowicza biskupstwo płockie powstało nie przez wydzielenie jego terytorium z diecezji poznańskiej, lecz przez wykrojenie z archidiecezji gnieźnieńskiej. Jako dowody za tym przemawiają: stały kanonik arcybiskupów gnieźnieńskich w kapitule płockiej¹⁰. Pierwotne granice diecezji niektórzy uczeni rekonstruuja na podstawie sfałszowanych dokumentów dla opactwa w Mogilnie, pochodzących prawdopodobnie z lat 1113—1123¹¹. Dokumenty te określają terytorium przez wyliczenie zamków kasztelańskich, podobnie jak to czynią bulle protekcyjne dla Gniezna, Wrocławia i Kamienia. Zgodnie też z tym założeniem przyjmuje Schmid, że pierwsze granice diecezji płockiej obejmowały całe Mazowsze wraz z Ziemią Chełmińską i część Kujaw razem z Włocławkiem, jak zdaje się sugerować falsyfikat dla Mogilna z r. 1065; całe to terytorium miało wówczas stanowić zwartą jednostkę dawnej organizacji politycznej i plemiennej¹². Według Gębarowicza granice biskupstwa do r. 1124 obejmowały „cały prawy brzeg Wisły aż do granic diecezji krakowskiej, ponadto zaś po lewym brzegu rzeki w granice jego wchodziła Ziemia Gostynińska i północna część Sochaczewskiej i Warszawskiej”¹³.

Prawdopodobnie w związku z translacją stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka (ok. 1123/25) odłączono od diecezji płockiej część Kujaw wraz z Włocławkiem i wcielono do diecezji włocławskiej¹⁴. 5 VIII 1222 biskup płocki Gedko odstąpił biskupowi pruskiemu Chrystianowi Ziemię

⁷ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, II s. 35 n., 238 nn.; M. Buliński, op. cit. I s. 244 nn.; M. Bobrzyński, *Dzieje Polski*, wyd. 4, Kraków — Warszawa — Lublin 1927, I s. 94.

⁸ MPH, I s. 367 n., 391; II s. 119, 122 n.

⁹ J. Nowacki, op. cit., I s. 49; W. Abraham, *Organizacja* s. 147; H. F. Schmid, op. cit. s. 186; W. Kętrzyński, *Założenie i uposażenie* s. 385—392; *Castellanae ecclesiae Plocensis*, Ed. W. Kętrzyński, W: MPH, V s. 423; Tenże: *Założenie biskupstwa płockiego* s. 369 nn.; A. Małecki, *Biskupstwa w pierwotnej epoce Polski. Z dziejów literatury*, Lwów 1886 s. 225 nn.; St. Łaguna, op. cit. s. 363 n.; T. Wojciechowski, *Szkice historyczne* s. 136; St. Arnold, *Początki biskupstwa płockiego* s. 24 nn.; M. Gębarowicz, *Mogilno — Płock — Czerwińsk* s. 118; K. Völker, op. cit. s. 42; *Historia Polski*, I s. 213; J. Bardach, op. cit., I s. 137; T. Silnicki, *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, W: *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, Poznań 1962, I s. 354, 357.

¹⁰ M. Gębarowicz, op. cit. s. 153.

¹¹ KDWP, I nr 3 s. 3; CDMas., I nr 22 s. 13.

¹² H. F. Schmid, op. cit. s. 197 n.

¹³ M. Gębarowicz, op. cit. s. 153.

¹⁴ H. F. Schmid, op. cit. s. 207 przyp. 4.

Chełmińską i Lubawską jako teren bazy misyjnej dla Prus¹⁵, co potwierdził pap. Honoriusz III bullą *Cum a nobis petitur* z 11 IV 1223¹⁶. Dekretem *Noverit universitas* legata papieskiego Wilhelma z Modeny tereny te zostały 4 VII 1243 włączone do diecezji chełmińskiej¹⁷. W wyniku cesji tych obszarów wynikiły dość długotrwałe spory między biskupami płockim i chełmińskim, zakończone umową 6 XII 1289, na mocy której biskup płocki zrzekł się wszelkiej jurysdykcji nad diecezją chełmińską, a wzamian za to otrzymał wieś Orzechowo k. Torunia wraz z 600 łanami ziemi w granicach Ziemi Chełmińskiej¹⁸. Prawdopodobnie na tym odcinku granicznym spory trwały dłużej, ponieważ układ ten odnawiano kilka razy, m. in. 24 II 1293 i 19 VI 1378^{18a}.

Na początku XIV w. doszło również do zatargu na pograniczu z diecezją chełmińską o przynależność diecezjalną Ziemi Michałowskiej, jednakże na zjeździe w Grudziądzu w r. 1312 wielki mistrz krzyżacki Katol złożył oświadczenie, że Ziemia ta należy do diecezji płockiej¹⁹. Nieznaczące ustalenie granic na tym odcinku miało jeszcze miejsce w 1317 r.^{19a}. Również na pograniczu Mazowsza i Ziemi Lubawskiej, na skutek sporów, doszło 13 XI 1379 do wytyczenia linii granicznej^{19b}. Parafia jednakże Górzno należała od początku do tej diecezji^{19c}.

Niemniej częste wątpliwości i spory zachodziły na pograniczu z diecezją wrocławską. I tak 3 IX 1321 arcybiskup gnieźnieński Janisław i biskup poznański Domarat wydali wyrok w sprawie rozgraniczenia obydwu diecezji, w myśl którego parafie: Szpetal, Bobrowniki i Przypust zostały przyznane Włocławkowi, wbrew pretensjom wysuwanych do nich przez Płock. 1 IX 1327 pap. Jan XXII bullą *Ea, quae iudicio vel concordia*, uprawomocnił wydany wyrok²⁰. Nie był to jednakże koniec sporów; do problemu ostatecznej demarkacji granic obydwu diecezji wracano jeszcze 16 IV 1444 i 9 IX 1445 (zatarg o 11 wsi par. Sokołów i Białotarsk), kiedy to wytyczono dokładne granice w rejonie Białotarska n. Wisłą, w dobrach kapituły płockiej²¹. Ostatnim ogniwem dawnego sporu granicznego w okresie przedrozbiorowym była ugoda ordynariuszów obydwu diecezji — braci Macieja (wrocławskiego) i Stanisława (płockiego) Łubieńskich, zgodnie z którą 4 parafie: Ciechocin, Dobrzejewice, Nowogród i Złotaria, leżące na prawym brzegu Wisły i należące pod względem gospodarczym do biskupów wrocławskich, zostały odłączone od diecezji płockiej i włączone do wrocławskiej; pap. Urban VIII, bullą *Ex injuncto nobis desuper* z 5 XI 1639, nadał zmianom sankcję prawną²².

¹⁵ CDMas., I nr 217 s. 214—218; Kodeks dyplomatyczny Śląska, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1964, III nr 273 s. 40—43 (podejrzany); S. Chodyński, Płockie biskupstwo s. 576; R. Grodecki, Gedko, biskup płocki, W: *Pol. Stow. Biogr.* VII s. 369.

¹⁶ VMPL, I nr 29 s. 14; CDMas., I nr 221 s. 227—229.

¹⁷ CDWarm., I nr 5 s. 5 n.; UBCulm, I nr 9 s. 4.

¹⁸ KDMaz., nr 38 s. 28 n.; Dokumenty kujawskie nr 19 s. 163 n., nr 20 s. 164 (1291); T. Glemma, Dzieje diecezji chełmińskiej s. 188.

^{18a} Zob. Diecezja chełmińska.

¹⁸ S. Chodyński, op. cit. s. 577.

^{19a} UBCulm, I nr 177 s. 119 n.

^{19b} Ibid. nr 354 s. 276—278.

^{19c} Ibid. nr 206 s. 145—146.

²⁰ VMPL, I nr 386 s. 302—304.

²¹ KDMaz., nr 192 s. 210; por. S. Chodyński, op. cit. s. 577.

²² ADPłoc., nr 50: Acta actorum Stan. Łubieński ep. Płoc. 1632—1636 s. 1160—1162;

Również w XIV w. ustalono dokładną granicę z diecezją poznańską, na pograniczu z archidiaconatem warszawskim. Prawdopodobnie przed XIII w. diecezja zyskała z archidiaconatu czerskiego terytorium w rejonie Radzyna, w widłach rzecznych Wisła, Bug, Liwiec sięgające na południu Okuniewa, Pustelnika i Pniewnika²³. W r. 1367 przed trybunałem Stolicy Apostolskiej toczył się spór między proboszczem Żegrza diecezji płockiej a biskupem poznańskim Janem Doliwą o dziesięciny, m. in. z Woli, Polikowa, Mościsk i Czerwonki, leżących na terytorium o spornej przynależności diecezjalnej między Poznaniem a Płockiem²⁴. Nowacki sądzi na tej podstawie, że pierwotna granica diecezji poznańskiej biegła Bugiem i dopiero z biegiem czasu została przesunięta na południe, z korzyścią dla diecezji płockiej²⁵. Nowe spory graniczne miały miejsce w drugiej połowie XV w. i dotyczyły rejonu Liwca. 11 IX 1460 kapituła płocka wystąpiła z wnioskiem o uregulowanie granic diecezjalnych²⁶; w rezultacie czego doszło do wyroku polubownego (24 V 1462) między biskupem poznańskim Andrzejem Bnińskim i Pawłem Gżyckim z Płocka. Odtąd granice obydwu diecezji miała stanowić droga z Warszawy poprzez Liw na Litwę²⁷. Spory te odnowiono w r. 1494, 1501 i 1533. W ostatnim wypadku biskup poznański Jan Latałski upomniał się o korekturę granic w rejonie Liwca i o zwrot parafii Grębków. Do ugody doszło 18 VI 1547 na zjeździe w Żarnówku na Mazowszu, mocą której przyznano diecezji płockiej miasteczka i wsie na prawym brzegu Wisły w rejonie Warszawy: Pragę, Kamionek, Grochów, Okuniew, Michałowo, Pustelnik, Stanisławów, Osowieńską Wolę i Skarzyn, miejscowości zaś z przeciwnej strony tej linii — diecezji poznańskiej²⁸. Po tych zmianach w skład terytorium diecezji płockiej wchodziły wojew. płockie, część rawskiego, Ziemia Dobrzyńska, część Księstwa Mazowieckiego, oraz północne Podlasie²⁹.

Północna granica diecezji pokrywała się z polityczną granicą między Polską i Prusami. Na tym odcinku do XIV w. biskupstwo graniczyło z diecezją pomezańską i warmińską, a parafie Górzno, Nick, Dłutowo, Sarnowo, Lipowiec Kościelny, Mława, Kuklin, Wieczfnia, Pokrzywica, Janowo, Chorzela, Myszyniec, Kolno, Wąsosz, Szczucin, Grajewo, leżące w granicach diecezji, wyznaczały jej północne rubieże³⁰. Na wschodzie diecezja graniczyła z biskupstwem wileńskim, a linia graniczna ustaliła się na rzece Ełk od Grajewa aż do jej ujścia do Biebrzy, w rejonie Goniądza (diec. wileńska), a następnie biegiem Biebrzy aż do jej połączenia się z Narwią. Od Wierciszewa, przy ujściu Biebrzy do Narwi, linia graniczna biegła

ADWłoc., AEp. 25 (40a) 1631—1639 s. 755—758, 900—902; por. Monumenta historica dioec. Wladislaviensis, VII s. 80, 82; VIII s. 23—25; W. Krzyżanowski, Katedra płocka i jej biskupi, Płock 1877 s. 6; I. Subera, Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej, *Prawo Kanoniczne*, 4 (1961) nr 1/4 s. 687; St. Librowski, Wizytacje, z. 1 s. 33.

²³ Por. J. Nowacki, op. cit., II, mapa VII i VIII.

²⁴ VMPL, I nr 645 s. 870.

²⁵ J. Nowacki, op. cit., II s. 37.

²⁶ St. Chodyński, op. cit. s. 577.

²⁷ J. Nowacki, op. cit., II s. 38.

²⁸ St. Chodyński, op. cit. s. 577; J. Nowacki, op. cit., II s. 38.

²⁹ S. Chodyński, op. cit. s. 576.

³⁰ Województwo płockie ok. 1578 r. — mapa pod red. St. Herbsta, W: *Atlas historyczny Polski*. Ser. A. *Mapy szczegółowe*, 2: *Wojew. płockie ok. 1578 r.*, Warszawa 1958.

w górę Narwi, aż do Tykocina (diec. wileńska), a stąd na południe aż do Bugu w rejonie Nuru (diec. płocka)³¹.

Na odcinku od Nurca aż do Liwca, w rejonie Węgrowa, diecezja graniczyła z wołyńskim biskupstwem w Łucku. Granica częściowo biegła Bugiem w kierunku północnym a następnie stałym łądem, przy czym parafie w basenie Bugu i Liwca (Stoczek, Sadowne, Kamionna-Laski, Korytnica) należały do diecezji płockiej. Długie pogranicze z diecezją poznańską, w archidiakonacie warszawskim, biegło od Liwca, w rejonie Liwu, linią prostą do Wisły w okolicy Pragi; parafie Pniewnik, Pustelnik, Praga należały do Płocka. Od Pragi linia graniczna szła korytem Wisły na północ aż do Nowego Dworu, pozostawiając ten ostatni wraz z parafią Okuniew po stronie poznańskiej. Te dwie ostatnie parafie zostały włączone do diecezji płockiej w latach 1510—1603³². Od Okuniewa aż do rejonu Troszyna (diec. pozn.) i Dobrzykowa (diec. płocka) granica biegła po Bugu i Wiśle³³. Po lewej stronie Wisły diecezja posiadała dekanat gostyniński, w skład którego wchodziły następujące parafie: Gostynin, Duninowo, Sokółów, Ciechomice, Radziwie, Mnich, Solec, Rataje, Dobrzyków, Łanięta i Imielno³⁴. Na odcinku tym graniczyła diecezja z biskupstwem poznańskim i wrocławskim. Od pierwszej połowy XVII w. linia graniczna z biskupstwem wrocławskim na prawym brzegu Wisły ustaliła się na następujących parafiach: Grochowalsk, Zaduszniki, Chełmica, Bobrowniki, Nowogród (diec. wrocławska), Wola, Czernikowo i Mazowsze (diec. płocka). Od parafii Nowogród granica z biskupstwem chełmińskim biegła w górę Drwęcy aż do parafii Górzno³⁵.

W latach 1595—1630 diecezja dzieliła się na 3 archidiakonaty (płocki, dobrzyński i pułtuski), 20 dekanatów, 326 parafii oraz posiadała 2 kolegiaty (Płock, Pułtusk), 8 klasztorów męskich, 1 żeński, 1 kolegium jezuickie³⁶.

Według relacji biskupa St. Łubieńskiego z 1631 r. diecezja była podzielona na 3 archidiakonaty, 3 oficjałaty (Płock, Pułtusk, Łomża), 20 dekanatów, 326 parafii i obejmowała 2 kolegiaty, 2 opactwa (Płock, Czerwińsk), 14 dalszych klasztorów męskich, 2 żeńskie, zaś w skład kapituły katedralnej wchodziło 9 prałatów i 24 kanoników gremialnych³⁷. Za czasów biskupa Andrzeja Załuskiego (1721—1725) diecezja obejmowała 3 archidiakonaty, 31 dekanatów, 310 parafii, 2 kolegiaty i ok. 400000 wiernych³⁸.

³¹ Por. A. Romańczuk, Diecezja Wigry 1800—1818, mapa (Terytorium diecezji składało się z części diec. żmudzkiej, wileńskiej i łuckiej zabranej przez Prusy w 3 rozbiórce), W: A. Schletz, *Działalność Zgromadzenia Misji w Tykocinie na polu oświaty (1769—1864)*, *Nasza Przeszłość*, 11 (1960) s. 376.

³² Por. J. Nowacki, Diecezja poznańska, Archidiakoniat warszawski 1510 r., mapa; Tenze, Diecezja poznańska, Archidiakoniat warszawski 1603—1793, mapa, W: Tenze, *Archidiecezja poznańska*, przy końcu.

³³ ADPłoc., nr 78: Acta actorum — — 1693 k. 189—195'; por. J. Nowacki, Diecezja poznańska — Archidiakoniat warszawski 1510 r., mapa nr 8, W: Tenze, *Archidiecezja poznańska*.

³⁴ ADPłoc., nr 78: Acta actorum — — 1693 k. 189—195'.

³⁵ Z. Chodyński, Diecezja wrocławska, mapa, W: Ign. Subera, *Terytorium diecezji wrocławskiej* s. 692 n.

³⁶ L. Boratyński, op. cit. s. 7.

³⁷ ADPłoc., nr 34: Acta episcopalia R. D. Stanisłai Łubieński 1627—1633 ss. 724—734.

³⁸ J. Sawicki, Synody diecezji płockiej s. 298 n., 353; L. Boratyński, op. cit. s. 9, 14, 17; Constitutiones et decreta synodi dioecesanæ Plocensis sub — — A. S. Załuski — — A. D. 1733, Varsaviae 1735 k. A2—A4; St. Chodyński, op. cit. s. 578.

W r. 1742, według relacji biskupa A. S. Dembowskiego, diecezja posiadała 3 archidiaconaty, 3 oficjałaty, 31 dekanatów, 304 parafie, 111 filii, prebend, kaplic, 2 kolegiaty, 2 seminarja duchowne (Płock, Pułtusk), 3 kolegia jezuickie (Płock, Pułtusk, Łomża), 2 opactwa (Płock, Czerwiński), 25 klasztorów i domów zakonnych męskich, 8 żeńskich, 4447 wsi i miast, 183195 wiernych sposobnych do sakramentów św. Kapituła katedralna obejmowała 9 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiacon płocki, scholastyk, kantor, kustosz, kanclerz, archidiacon dobrzyński, archidiacon pułtuski), 24 kanonikaty gremialne w tym 2 „canonici nati” (prymas, opat w Czerwińsku)³⁹.

Według relacji biskupa K. H. Szembeka stan diecezji w 1787 r. przedstawiał się następująco: 40 miast i miasteczek, 1301 wsi, wiernych zdolnych do przyjmowania sakramentów św. 246587, dzieci 61816, protestantów 4942, Żydów 18103 — razem 331448 osób, 2 kolegiaty, 2 seminarja duchowne, 26 klasztorów i opactw męskich, 4 żeńskie, 3 archidiaconaty, 3 oficjałaty generalne (Płock, Pułtusk, Górzno), 1 okręgowy (Łomża), 33 dekanaty, 309 parafii, (w zaborze pruskim 8 parafii), 15 filii, 22 kaplice publiczne, i łącznie 376 kościołów diecezjalnych i zakonnych. Kapituła katedralna składała się z 9 prałatów i 22 kanoników⁴⁰.

W latach 1595—1772 kapituła katedralna obejmowała 9 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiacon płocki, scholastyk, kantor, kustosz, kanclerz, archidiacon dobrzyński, archidiacon pułtuski) i 20—30 kanonii gremialnych, przy czym prymas Polski i opat czerwiński byli „canonici nati”⁴¹.

10. DIECEZJA POZNAŃSKA¹

Zgodnie z przekazami źródłowymi przyjmuje się, że biskupstwo poznańskie zostało ufundowane przez Mieszka I i jego małżonkę Dobrawę

³⁹ ADPłoc., nr 57: Status dioecesis Plocensis tempore visitationis generalis sub episcopatu R. D. A. S. Dembowski ep. Ploc. a. D. 1742 conscriptus k. 5—8', 12', 56—60.

⁴⁰ ADPłoc., nr 104 (sygn. st.): Acta officiosa 1785—1791 s. 235—259.

⁴¹ BAV, Proc. consist., vol. 164: Processus R. D. Michaelis principis Poniatowski, ecclesiae Cracoviensis canonici, dandi in coadjutorem episcopo Plocensi, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1773 k. 282; ADPłoc., nr 57: Status dioecesis — — 1742 k. 12'; R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 318.

¹ Ważniejsze opracowania: W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce, jw.; Tenże, Jedyne biskupstwo polskie przed rokiem 1000, W: W. Abraham, op. cit. s. 309—320; St. Karwowski, Najstarsi Długoszowi biskupi poznańscy wobec krytyki, Poznań 1910; Tenże, Biskupi poznańscy z XII i początku XIII wieku, Poznań 1911; Tenże, Biskupi poznańscy z drugiej połowy XIII wieku, Poznań 1912; B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej, s. 51—56; G. Labuda, Magdeburg i Poznań, *Roczniki Historyczne*, 14 (1938) s. 185—238; J. Łukasiewicz, Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościołów, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej, Poznań 1858—1863, t. 1—3; E. Likowski, Długoszowy katalog biskupów poznańskich, *Przegląd Kościelny*, 2 (1880) s. 65 nn., 73 nn., 265 nn.; K. Maleczyński, Stan i program badań nad uposażeniem biskupstwa poznańskiego na tle porównawczym, W: *Pamiętnik IV Pow. Zjazdu Hist. Pol. w Poznaniu 6—8 XII 1925*, Lwów 1925, s. 1—10; J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej, t. 1: Kościół katedralny w Poznaniu, Poznań 1959; Tenże, op. cit., t. 2: Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1964 (Obydwie pozycje podstawowe, z podaniem najnowszej bibliografii); G. Sappok, Die Anfänge des Bistums Posen und die Reihe seiner Bischöfe, Leipzig 1937; J. Sawicki, Synody diecezji poznańskiej i ich statuty, W: *Concilia Poloniae*, t. 7, Poznań 1952; T. Silnicki, Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego, W: *Początki Państwa Polskiego*, Poznań 1962, t. 1

i erygowane przez pap. Jana XIII w r. 968². Trzeba atoli zaznaczyć, że w literaturze naukowej panuje rozbieżność zapatrywań na temat początków biskupstwa w Poznaniu. Tak np. W. Abraham, a za nim T. Silnicki, G. Labuda, P. Bogdanowicz, W. Kętrzyński przyjmują rok 1000 za datę erekcji biskupstwa³, podczas gdy H. Łowmiański proponuje rok 991, czyli datę początkowych rządów biskupa Ungera⁴. Najdalej posunął się J. Umiński i przesunął datę powstania diecezji na czasy Kazimierza Odnowiciela, lub nawet Bolesława Śmiałego (1038—1076)⁵. Wydaje się jednak, że za rokiem 968 przemawia najwięcej rzeczowych argumentów.

Nie jest też zupełnie jasny pierwotny charakter prawny biskupstwa. Do czasów badań P. Kehra i W. Abrahama (1920/21) panowała ogólnie przyjęta opinia, że utworzone w 968 r. biskupstwo w Poznaniu posiadało charakter normalnej diecezji, wchodzącej w skład metropolii magdeburskiej. Dopiero prace obydwu uczonych wykazały, że Kościół polski nie był nigdy zależny od magdeburskiej prowincji kościelnej, a utworzone w 968 r. biskupstwo posiadało charakter misyjny, bezpośrednio podległy Stolicy Apostolskiej⁶. Opinia o „misyjnym” charakterze biskupstwa przyjęła się znów na parę dziesiątek lat⁷, a jej prawdziwości bronił ostatnio gorliwie P. Bogdanowicz⁸. Wprawdzie po studiach Kehra i Abrahama niemiecki badacz G. Sappok próbował powrócić do dawnej tezy o „normalności” diecezji poznańskiej i jej przynależności do metropolii magdeburskiej⁹, ale zdania jego już nikt nie podjął.

Ale i hipoteza o „misyjnym” charakterze biskupstwa, mimo jej obrony ze strony P. Bogdanowicza, ma coraz to mniej zwolenników. Według opinii J. Nowackiego, utworzona w 968 r. diecezja poznańska posiadała charakter normalnego biskupstwa z wyznaczonymi granicami i zależnego bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej¹⁰. Takie zdanie, niezależnie od J. Nowackiego,

s. 319—360; W. Sobisiak, *Rozwój latyfundium biskupstwa poznańskiego w XVI do XVIII wieku*, Poznań 1960; J. Umiński, *Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego odeń archidiaconatu czerskiego*, *Wiadomości Kościelne, Organ Archidiecezji Wrocławskiej*, 7 (1952) s. 35—64; J. Widajewicz, *Pierwsze biskupstwo polskie*, *Polonia Sacra* 5 (1952) z. 2 s. 132—152.

² MPH, III s. 42, 330; V s. 878; por. G. Sappok, op. cit. s. 108; H. F. Schmid, op. cit. s. 172; J. Nowacki, op. cit., I s. 21—31; II s. 2 n.; T. Silnicki, *Początki organizacji* s. 337.

³ W. Abraham, *Organizacja* s. 116; T. Silnicki, *Początki organizacji* s. 354; G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań 1946 s. 204 n.; P. Bogdanowicz, *Chrzest Polski, Nasza Przeszłość*, 23 (1966) s. 48; W. Kętrzyński, *Mieszko I, W: Tenże, Polska X—XI wieku*, Warszawa 1961 s. 233.

⁴ H. Łowmiański, *Imię chrzestne Mieszka I, Slavia Occidentalis*, 19 (1948) s. 283 nn.

⁵ J. Umiński, *Powstanie biskupstwa poznańskiego* s. 35 nn.

⁶ P. Kehr, *Das Erzbistum Magdeburg und die erste Organisation der christlichen Kirche in Polen*, Berlin 1920; W. Abraham, *Gniezno i Magdeburg, W: Tenże, Organizacja* s. 264—270.

⁷ Por. G. Labuda, op. cit. s. 198; T. Silnicki, *Początki organizacji* s. 352; W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, Wrocław 1964 s. 221; H. F. Schmid, op. cit. s. 172; St. Kętrzyński, *Polska X—XI wieku*, Warszawa 1961 s. 93 n.; A. Gardawski, J. Gąssowski, *Polska starożytna i wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1961 s. 219; J. Dowiat, *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza*, Warszawa 1961 s. 54; J. Dąbrowski, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Wrocław — Kraków 1958 s. 58 (nie wypowiada się bliżej).

⁸ P. Bogdanowicz, op. cit. s. 40 nn.

⁹ G. Sappok, *Die Anfänge des Bistums Posen* s. 55 n., 71 n.

¹⁰ J. Nowacki, op. cit., I s. 21; II s. 3.

wypowiedział ostatnio niemiecki badacz F. Kempf¹¹. Opinia ta wydaje się najbardziej słuszną, nie tylko z tego powodu, iż zaczyna zyskiwać prawa obywatelskie w nauce polskiej (J. Bardach, H. Chłopocka)¹², ale nade wszystko ze względu na praktykę Stolicy Apostolskiej. Tak pap. Mikołaj Wielki, w głośnym *Responsa ad consulta Bulgarorum* z 866 r., postawił zasadę, że w nowo nawróconym kraju należy założyć jedno biskupstwo, przy czym biskup winien być wyświęcony w Rzymie (zapewne znak bezpośredniej zależności od Stolicy Świętej), dopiero z biegiem czasu, przy wzroście liczby wiernych, Stolica Apostolska może utworzyć dalsze biskupstwa z metropolią na czele¹³. Tej zasady trzymano się w Polsce, na Litwie w połowie XIII (1254) i pod koniec XIV w. (1386), oraz na Żmudzi na początku XV stulecia (1417), gdzie wkrótce po chrzcie kraju tworzono biskupstwa normalne, ale zależne wprost od Stolicy Apostolskiej¹⁴. Ostatnie badania naukowe przyjmują, że utworzone w r. 973 biskupstwo w Pradze, dla całych Czech, miało posiadać statut diecezji wyjętej i bezpośrednio zależnej od Stolicy Apostolskiej. Zabiegał o to Bolesław II (zm. 999) i znalazł przychylne przyjęcie u pap. Jana XIII (965—972). Włączenie nowo utworzonego biskupstwa do szeregu sufraganii moguńskich nastąpiło dopiero w 976 r. i było ostatecznie dziełem Ottona Wielkiego, będącego w rzeczywistości panem Czech, które należały do Cesarstwa¹⁵. Trudno tedy przyjąć, by Rzym tylko w stosunku do Polski trzymał się innej praktyki.

Według świadectwa Thietmara, w r. 968 do diecezji poznańskiej należał cały obszar państwa Mieszkowego¹⁶. Nowacki przypuszcza, że w dokumencie erekcyjnym biskupstwa granice jego ówczesnym zwyczajem nakreślono tylko w ogólnym zarysie; sądzi też, że odzyskana na Czechach w r. 990 Ziemia Krakowsko-Wiślicka i Śląsk Zaodrzański zapewne aż do r. 999/1000 należały do diecezji praskiej¹⁷. Z chwilą utworzenia w r. 999/1000 dalszych czterech diecezji, granice ich — zdaniem historyków — pokrywały się z obszarami plemiennymi i administracyjnymi państwa i miały na celu wzmocnienie tej struktury organizacyjnej¹⁸.

Diecezja poznańska miała być zacieśniona wówczas od zachodniej Wielkopolski aż do Odry. Terytorium późniejszego archidiaconatu czerskiego, zdaniem Abrahama i K. Maleczyńskiego, zostało przydzielone diecezji z archidiecezji gnieźnieńskiej przed r. 1124, jako odszkodowanie za odstąpiony obszar dla nowo kreowanej diecezji lubuskiej¹⁹. Zdaniem Nowackiego, diecezja po r. 999 „zatrzymała środkowy pas kraju, biegnący rów-

¹¹ F. Kempf, H. G. Beck, E. Ewig, J. A. Jungmann, *Die mittelalterliche Kirche*, Freiburg 1966, Bd III/1 s. 272, 274.

¹² J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: do połowy XV w., wyd. 2, Warszawa 1964 s. 132 n. (neutralne stanowisko); H. Chłopocka, *Gniezno pierwszą stolicą państwa*, W: *Dzieje Gniezna*, Warszawa 1965 s. 83.

¹³ J. Hefele, *Conciliengeschichte*, Aufl. 2, Freiburg in B. 1879, Bd IV s. 350.

¹⁴ KDL nr 5 s. 8—9; KDKWil. nr 10 s. 20 n.; *Codex dipl. Vitoldi* nr 465 s. 530 n.

¹⁵ F. Kempf, op. cit. s. 272.

¹⁶ Zob. przyp. 2; Nowacki, op. cit. s. 43.

¹⁷ J. Nowacki, op. cit. s. 43.

¹⁸ S. Zakrzewski, *Bolesław Chrobry* s. 149, 429; K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego* s. 26; H. F. Schmid, op. cit. s. 177 n.; G. Labuda, *Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X—XIV w.*, W: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1: *Pomorze średniowieczne*, Warszawa 1958 s. 209.

¹⁹ W. Abraham, op. cit. s. 129; Tenże, *Gniezno i Magdeburg*, Kraków 1921 s. 20 n.; K. Maleczyński, *W sprawie autentyczności* s. 17.

noległe do diecezji krakowskiej, poprzez Kalisz, Łąd, Łęczycę, Gostynin, Sochaczew, Grójec, Czersk, Wisłę aż do Liwca i Bugu"; przynależność do diecezji archidiaconatu czerskiego tłumaczy autor przyjmując, „że oderwanie go od wielkopolskiego zrębu diecezji poznańskiej nastąpiło dopiero później, wskutek rozszerzenia obszaru archidiecezji gnieźnieńskiej ku południowi, po utworzeniu biskupstwa plockiego”²⁰.

Według opinii J. Umińskiego archidiaconat czerski (warszawski) przyłączono do biskupstwa poznańskiego dopiero ok. 1075 r. ze względu na pozostały na terenach południowego Mazowsza element wielkopolski²¹.

Pierwszy wyłom w takich granicach diecezji przyniosło niezawodnie utworzenie w pierwszej połowie XI w. diecezji kruszwickiej, obejmującej m. in. Kujawy i wschodnią część Pomorza, a następnie erekcja diecezji plockiej (1075), lubuskiej (po r. 1124); do tej ostatniej, według J. Nowackiego, włączono (z poznańskiej) Ziemię Lubuską, diecezja zaś opisywana w drodze rekompensaty otrzymała „obszar położony na północ od rzeki Noteci aż do pasma jezior za Drahim”²². Ta ostatnia opinia jest jednak nie do przyjęcia.

Bardziej pewne i dokładne granice diecezji można oznaczyć dopiero dla czasokresu XIII—XIV w. na podstawie przekazów dokumentowych. Południowa granica z diecezją wrocławską biegła w XVI w. w górę Odry, od Chlebowa aż do Lipin, pozostawiając Sulechów po stronie diecezji wrocławskiej, następnie w kierunku wschodnim aż do Odolanowa parafiami: Wschowa (pozn.), Czernina (wrocł.), Łaszczyn, Czestram, Szkaradowa (pozn.), Kobylin, Krotoszyn, Sulmierzyce (gnieźn.), Odolanów i Wysocko Wielkie (pozn.)²³. Ale we wcześniejszych wiekach granice na tym odcinku były nieco inne. Pierwszą stratą na korzyść Wrocławia były parafie św. Andrzeja w Starym Krośnie i Maszewo, które przed 1376 r. zostały włączone w granice diecezji wrocławskiej²⁴. Około 1417 r. były usiłowania oficjała wrocławskiego, aby podporządkować Wrocławowi parafię Sarnowa-Ołobok, znajdującą się w dobrach cysterek trzebnickich, lecz ze względu na czujność Poznania skończyły się niepowodzeniem²⁵. Również Sulechów, leżący w rejonie Odry na wschód od Krosna Odrzańskiego, odpadł do diecezji wrocławskiej przed r. 1376 i stanowił dziwną enklawę otoczoną parafiami diecezji poznańskiej²⁶. W rejonie Wschowy, w ślad za ekspansją polityczną książąt śląskich, szła też diecezji wrocławskiej. Pierwotna granica między obydwoma diecezjami miała biec rzekami Odrą i Baryczą ku wschodowi. W XV w. Poznań utracił tu parafie: Konradowo, Drzewce, Kowalewo i Jędrzychowice. W okresie reformacji zostały przejęte przez protestantów parafie: Klenica, Konotop, Lubięcín, Lubogoszcz, Sława, Strońsko (dziś Stare Strącze), Lipinki i Zalesie, a następnie, wraz z reka-

²⁰ J. Nowacki, op. cit., I s. 44—46 II s. 35 (Autor przyjmuje, że archidiaconat czerski powstał ze zniesionej diecezji grójeckiej, przyłączonej w r. 1124 do diecezji poznańskiej).

²¹ J. Umiński, Powstanie biskupstwa poznańskiego s. 59.

²² J. Nowacki, op. cit., I s. 44, 48; II s. 17; innego zdania jest K. Maleczyński, op. cit. s. 18.

²³ Por. J. Nowacki, Diecezja poznańska, część wielkopolska 1510 r., W: *Tenże*, op. cit., II, mapa nr 3; por. T. Silnicki, Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w., Warszawa 1953 s. 44.

²⁴ J. Nowacki, op. cit., II s. 18.

²⁵ Ibid. s. 19 n.

²⁶ Ibid. s. 21.

tolicyzacją ich przez cesarstwo w XVII w., przeszły pod jurysdykcję biskupów wrocławskich. Odtąd na odcinku tym granice polityczne między Polską a Śląskiem pokrywały się z granicami kościelnymi Wrocław — Poznań. Odzyskano jedynie parafię w Konradowie, ale i ta przed 1738 r. znalazła się w granicach diecezji wrocławskiej²⁷. Należące natomiast jeszcze w XV i XVI w. do Poznania, w rejonie Wschowy, parafie: Kaczkowo, Borszyn, Jabłonna, na skutek reformacji, odpadły do diecezji wrocławskiej²⁸. W r. 1241, na mocy ugody między biskupem wrocławskim Tomaszem I a poznańskim Bogufalem, parafia Czernina została wcielona do diecezji poznańskiej. Należąca natomiast od XII do XV w. do archidiecezji gnieźnieńskiej parafia Czestram została w r. 1466 przyłączona, za zgodą kapituły gnieźnieńskiej, do diecezji poznańskiej²⁹.

Poważne zmiany terytorialne miały miejsce dopiero pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII w. w rejonie Świebodzina³⁰. W ślad za zmianami przynależności politycznej przyszły również odchylenia w administracji kościelnej. W r. 1482 Świebodzińskie odpadło ostatecznie od Brandenburgii, gdzie w XVI w. dokonano całkowitej protestantyzacji kraju. Jeszcze 15 IX 1583 biskup poznański Łukasz Kościelecki wizytował osobiście parafię Świebodzin; 20 XI 1592, wobec zakusów Wrocławia, ogłosił on uroczyste oświadczenie, że mimo odpadnięcia Świebodzińskiego do luternizmu, należy ono nadal do diecezji poznańskiej³¹. W r. 1628 i 1629 ces. Ferdynand II przeprowadził rekatalizację m. in. Świebodzińskiego i wcielił je do posiadłości habsburskich. 2 XII 1628 biskup poznański Maciej Łubieński, nie mając księży znających język niemiecki, zlecił opiekę duchowną nad parafiami Świebodzińskiego opatowi Paradyża Markowi Łętowskiemu³². W celu zakończenia sporu kapituła poznańska wydelegowała do Wrocławia kanonika Wojciecha Gnińskiego (9 III 1630), ale misja jego była bezowocna. 25 VI 1630 kapituła wrocławska, zastawiając się nieobecnością ordynariusza i wikariusza generalnego oraz wolą cesarza, dała odpowiedź wymijającą³³. Mimo tych starań, Świebodzińskie dla diecezji poznańskiej było stracone. W ślad za proklamacją Karola Hannibala von Dohna o przynależności Świebodzińskiego do cesarstwa, biskup sufragan wrocławski Liesch w r. 1629 dokonał rekuncji kościołów i konsekracji ołtarzy. Na reklamację Poznania — Wrocław odpowiedział, że Świebodzin należał od dawna do diecezji wrocławskiej, co znów było całkowicie zgodne z życzeniem ces. Ferdynanda III, wyrażonym w r. 1651³⁴. W r. 1670 Świebodzińskie stanowiło osobny archiprezbiterat (dekanat) z 26 parafiami i filiami, a w 9 lat później było tu 40 parafii i filii³⁵. Niektóre wsie parafialne tego okręgu leżały

²⁷ Ibid. s. 27 nn.

²⁸ J. Nowacki, op. cit., II s. 30 n.

²⁹ Ibid.

³⁰ W. Schulte, Ergänzung zu: J. Jungnitz, Die Grenzen des Bistums Breslau, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 42 (1908) s. 284—288.

³¹ J. Nowacki, op. cit., II s. 22 przyp. 42 (gdzie załączono dokument).

³² Ibid. s. 23 przyp. 43 (dokumenty).

³³ Ibid. s. 25 (dokument).

³⁴ J. Jungnitz, Die Grenzen des Breslauer Bistums, W: *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Breslau 1907, Bd 3 s. 6 nn.; H. Weczerka, Kirchliche Gliederung Ost — Mitteleuropas in der Neuzeit. Überblick und kartographische Probleme, *Zeitschrift für Ostforschung*, 9 (1960) H. 2/3 s. 280; J. Nowacki, op. cit., II s. 26.

³⁵ Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiaconat Glogau, Th. 1, Hrsg. J. Jungnitz, Breslau 1907 s. 90—102, 253.

w granicach Rzeczypospolitej³⁶. Jeszcze w r. 1670 Poznań protestował przeciwko wizytacji niektórych parafii w Świebodzińskim z ramienia biskupa wrocławskiego, ale opat paradyski dokonujący tej wizytacji oświadczył, że „ma pełną władzę administracji kościelnej tych terenów niezależnie od jurysdykcji i inspekcji biskupa wrocławskiego”³⁷.

Na odcinku od Chlebowa n. Odrą aż do Okszy n. Wartą diecezja na początku XVI w. graniczyła z biskupstwem lubuskim; po stronie Poznania pozostawały: Oksza, Lubniewice, Drzewce, Karczyców, Lubrza³⁸. Na tym odcinku nie było poważniejszych sporów granicznych. Jedynie 6 VI 1308 biskup lubuski Fryderyk oświadczył, że wsie i parafie leżące w basenie rzek Pliszka i Odra (Drzeniów, Gęstowiec, Rzeczyca, Chlebów, Korczyców, Trzebichów, Radomicko, Rokitnica, Skórzyn, Cigacice, Budachów, Lędów, Drzewce, Bytnica, Dobrosółów, Głębokie, Grabice, Struga, Łochowice) należą do diecezji poznańskiej³⁹.

Na pograniczu północnym diecezja poniosła poważne straty terytorialne na rzecz biskupstwa kamieńskiego. Nie ulega bowiem wątpliwości, że jeszcze w XIII w. Ziemia Santocka, na północ od Warty i Noteci, należała do diecezji poznańskiej⁴⁰. Tymczasem, w ślad za podbojem politycznym tych ziem, postępowało również przejęcie jurysdykcji kościelnej przez biskupów kamieńskich. Kiedy 31 I 1298 biskup poznański podzielił diecezję na 3 archidiaconaty, nie omieszczał zaznaczyć, że „kościół leżący z drugiej strony rzeki (Warty i Noteci), począwszy od Ciążynia aż do Drawna (Drzeń), [...] rezerwuje na utworzenie czwartego archidiaconatu”⁴¹. Mimo tych zastrzeżeń i przekazów źródłowych, Ziemia Santocka odpadła do biskupstwa kamieńskiego, a granice między odbydwoma diecezjami utrwaliły się na Noteci i Drawie, pozostawiając na północy Drawsko i Drawno po stronie kamieńskiej⁴². Na pograniczu z diecezją kamieńską stracił Poznań po r. 1313 rejon w basenie rzek Czarnej, Granicznej i Gwdy, koło Szczecinka⁴³. W tym samym okresie diecezja poznańska powiększyła stan posiadania kosztem diecezji kamieńskiej przez odzyskanie okręgu Czaplinka, Złocieńca i Kalisza Pomorskiego. Jeszcze w r. 1317 obszar Złocieńca pod względem politycznym należał do Brandenburgii, która otrzymała go od biskupa kamieńskiego prawem zastawu⁴⁴, a następnie w r. 1337 na prawach lenna⁴⁵. Tymczasem, mimo takiej przynależności politycznej, w r. 1311 i 1312 biskup poznański, jak świadczą współczesne dokumenty⁴⁶, pobierał z tego terenu dziesięciny kościelne, a w r. 1349 spełniał normalną jurysdykcję kościelną. Wzmianko-

³⁶ Ibid. s. 93, 272.

³⁷ Ibid. s. 102.

³⁸ J. Nowacki, op. cit., Diecezja poznańska w r. 1510 — mapa; Ibid., mapa nr 3 (Łagów i Sulęcín należały do diecezji lubuskiej).

³⁹ KDWP, II nr 916 s. 260 n.; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 19 (Lędów w 1405 r. należał do diecezji lubuskiej).

⁴⁰ KDWP, I nr 202 s. 171, nr 284 s. 241 n., nr 303 s. 268—270, nr 496 s. 465; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 16.

⁴¹ KDWP, II nr 770 s. 139—141.

⁴² Ibid., II nr 1284 s. 615 n.; por. W. Wiesener, Die Grenzen s. 125 n.; J. Nowacki, op. cit., mapa.

⁴³ J. Nowacki, op. cit., II s. 12.

⁴⁴ PUB, V nr 3144; por. H. Heyden, op. cit., Bd. 1 s. 38; J. Nowacki, op. cit., II s. 14.

⁴⁵ Cod. Brandenb., A XVIII nr 25 s. 76—77; por. H. Heyden, op. cit., Bd 1 s. 38.

⁴⁶ KDWP, II nr 959 s. 304 n.; por. H. Heyden, op. cit., Bd 1 s. 38.

wany w r. 1329 prepozyt w Kaliszu Pomorskim pełnił obowiązki archidiacona z ramienia biskupa poznańskiego⁴⁷.

Jeszcze pod koniec XIII w. (1286—90) rejon Czaplinka należał do diecezji poznańskiej, ale odkąd w latach 1312—18 zajęli go margrabiowie brandenburscy, biskupi kamieńscy zaczęli rozpościerać swą jurysdykcję nad tym terytorium (1320)⁴⁸. W r. 1334 okręg Czaplinka należał do diecezji kamieńskiej. W tym bowiem czasie biskup kamieński oddał go w lenno panom na Maszewie k. Szczecina⁴⁹. W r. 1345 tereny te należą pod względem politycznym do Brandenburgii, ponieważ w tym roku margrabia brandenburski oddał miasto i zamek joannitom⁵⁰. Pod względem kościelnym już w r. 1311 okręg Czaplinka oddaje dziesięcinę biskupom poznańskim, a w r. 1349 nazwany jest „posiadłością Poznania”, co ostatecznie potwierdzono w r. 1407⁵¹.

Na niewielkim odcinku na północy zbiegały się granice diecezji z biskupstwem włocławskim (k. Jastrowa). Wreszcie od Złocieńca, z biegiem rzeki Chuda, aż do Noteci i od Margonina, w kierunku południowym aż do Ostrowa, graniczyła diecezja z archidiecezją gnieźnieńską; po stronie tej ostatniej pozostawały: Jaktorowo, Wągrowiec, Pobiedziska, Września, Łąd i Ołobok⁵². Na tym pograniczu doszło do sporów w połowie XIV w. o przynależność parafii: Żoń, Grylewo, Gołańcza, Chojno, Jaktorowo, Kowalewo, Lipiny, Szamocin, Margonin oraz wsie Pruchnowo i Sulaszewo, wreszcie o parafie: Gozdowo i Opatówek k. Pyzdr. 25 VIII 1361 wyrok w tej sprawie wydał archidiakon gnieźnieński Marcin i Jan Falon, kanonik gnieźnieński, przyśadzając diecezji poznańskiej parafie: Kowalewo, Lipiny, Szamocin, Margonin, Gozdowo i Opatowo, oraz wsie Pruchnowo i Sulaszewo, podczas gdy pozostałe wcielono do archidiecezji gnieźnieńskiej⁵³. Wyrok ten przyjęli 15 V 1364 arcybiskup Jarosław i biskup poznański Jan⁵⁴.

Ukształowane po tych zmianach granice diecezji na zachodzie i północy z apostolskim wikariatem północnym (do XVI w. diecezja lubuska i kamieńska) i diecezją wrocławską biegnęły od wschodu na północ następującymi parafiami: Łysiny, Śmieszków, Kargowa, Kramsko Nowe, Kosieczyn, Brójce, Oksza n. Wartą, następnie Wartą, w kierunku wschodnim, aż do ujścia do niej Drawy, a stąd korytem rzeczonym tej ostatniej aż do Drawna i Drawska. W rejonie Czaplinka miejscowości: Złoceniec, Chlebowo, Worowo, Kluczewo, Rakowo, Jeziorna, Dudylany, Brokęcín i Drawień należały do diecezji poznańskiej. Od Drawińca linia graniczna z archidiecezją gnieźnieńską szła korytem rzeki Gwdy aż do jej ujścia do Noteci, po czym skręcała biegiem Noteci w kierunku wschodnim aż do rejonu Margonina. Od Margonina aż do Ciążenia nad Wartą a następnie do Wysocka k. Ostrowa zdążyła ona w kierunku południowym, pozostawiając po stronie Poznania parafie: Łęgowo, Skoki, Wierzenicę, Iwno, Neklę, Opatówko, Kocanowo, Sokólniki, Ciążen, Pyzdry, Żerków, Lubinia, Dobrzyca, Raszków i Wysocko. W re-

⁴⁷ KDWP, II nr 1284 s. 615—616; PUB, VII nr 4512; por. H. Heyden, op. cit., Bd. 1 s. 38.

⁴⁸ J. Nowacki, op. cit., II s. 13 n.

⁴⁹ Cod. Brandenb., XXIV nr 66 s. 37.

⁵⁰ PUB, V nr 2696.

⁵¹ KDWP, II nr 1284 s. 615 n.; H. Heyden, op. cit., I s. 38; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 14.

⁵² J. Nowacki, jw.; J. Korytkowski, Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej, jaką była w XVI w. W: *LBŁask*. II.

⁵³ KDWP, III nr 1460 s. 189 n., nr 1462 s. 191 n.; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 33 n.

⁵⁴ KDWP, III nr 1522 s. 248 n.

jonie Odolanowa rozpoczynało się pogranicze z biskupstwem wrocławskim, z enklawą archidiecezji gnieźnieńskiej (Zduny, Sulmierzyce), a następnie ponownie z biskupstwem wrocławskim. Od Jutrosina aż do Wschowy pograniczne parafie były następujące: Szkaradowo, Rawicz, Łaszczyn, Rydzyna, Długie Stare i Dębowa Łąka⁵⁵.

Nadto do diecezji przedrozbiorowej należał archidiaconat warszawski (czerski) na Mazowszu, obejmujący Ziemię Czerską. Terytorium archidiaconatu, przynależnego do diecezji poznańskiej aż do r. 1793, obejmowało przedrozbiorowe powiaty: Gostynin (część), Sochaczew, Błonie (Warszawa), Rawa (część), Grójec, Warka, Czersk, Liw, a granice jego opierały się na korycie rzeki Wisły na północy, pierwotnie również na Bugu, na wschodzie na Liwcu, zaś na południu na Pilicy. Na odcinku granicznym z archidiecezją gnieźnieńską archidiaconat utracił parafię Kaszewy ok. 1469 na rzecz Gniezna⁵⁶. Na pograniczu z diecezją płocką, diecezja miała utracić na rzecz Płocka cały rejon Radzymina, w widłach rzecznych Wisły, Bugu i Liwca, przy czym na północnej granicy leżały już po stronie diecezji płockiej parafie: Okuniew, Pustelnik i Pniewnik⁵⁷. W rejonie tym (Warszawa — Liw) doszło do wyrównania granic z diecezją płocką w latach 1460—1547, co następnie potwierdzili biskupi poznański Idzbieński i płocki Noskowski na zjeździe w Żarnówku⁵⁸. Na pograniczu z diecezją krakowską doszło w XV w. do zatargu o miasto i parafię Łaskarzew; spór załatwiono w r. 1451⁵⁹.

Granice archidiaconatu od początku XVII w. do czasu odłączenia go od diecezji poznańskiej (1793) na pograniczu z diecezją płocką biegły od Liwca, w kierunku zachodnim, aż do Warszawy (Czerwonka, Wiśniew, Długa, Warszawa), zaś w rejonie Praga (Warszawa) — Troszyn k. Płocka szły Wisłą, w kierunku północno-zachodnim. Na tym odcinku diecezja straciła w latach 1510—1603 parafie Nowy Dwór i Okunin na rzecz biskupstwa płockiego. Od Troszyna linia graniczna biegła na południe (Gąbin, Strzelce, Trębki), po czym rozpoczynało się sąsiedztwo z archidiecezją gnieźnieńską, od parafii Pacyna aż do Wrociszewa nad Pilicą (parafie: Kiernozia, Rybno, Kozłów, Kurdwanów, Jeruzal, Babsk, Cielądz, Żdziary, Przybyszew, Promna — diec. poznańska). Od Magnuszewa, w basenie Wisły i Pilicy, linia graniczna z diecezją krakowską biegła poprzez następujące parafie: Łaskarzew, Zwola, Stoczek, Wydynie, Żeliszew, Niwiska, gdzie na Liwcu rozpoczynała się granica z diecezją łucką i szła na północ aż do Liwca (diec. poznańska) i Węgrowa (diec. łucka)⁶⁰.

W r. 1611 diecezja dzieliła się na 4 archidiaconaty (poznański, pszczewski, śremski i warszawski), 531 parafii, a nadto liczyła 9 kolegiat (Poznań — 4: NMP *in Summo*, WW. Świętych, św. Marii Magdaleny, św. Mikołaja, Warszawa, Środa, Kórnik, Szamotuły, Czarnków), 5 opactw (4 cysterskie i 1 benedyktyńskie). 10 klasztorów męskich i 1 kolegium jezuickie⁶¹.

⁵⁵ Por. J. Nowacki, Diecezja poznańska, mapa nr 5, W: *Tenze, Archidiecezja*, przy końcu; por. J. Rzepa, Diecezja wrocławska w połowie XVIII wieku, W: *J. Sawicki, Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty, Concilia Poloniae*, t. 10, przy końcu.

⁵⁶ J. Nowacki, op. cit., II s. 36.

⁵⁷ *Ibid.*, mapa nr 7—8.

⁵⁸ St. Chodyński, Płockie biskupstwo s. 577; J. Nowacki, op. cit., II s. 37 n.

⁵⁹ *Objaśnienie* s. 18; J. Nowacki, op. cit., II s. 37.

⁶⁰ Zob. J. Nowacki, Diecezja poznańska, Archidiaconat warszawski 1510; *Tenze*, Diecezja poznańska, Archidiaconat warszawski 1603—1793, W: *Tenze*, op. cit., przy końcu.

⁶¹ L. Boratyński, op. cit. s. 9, 14; J. Nowacki, op. cit., II s. 590 nn.

W r. 1679 sam Poznań liczył ok. 12 tys. mieszkańców, w większości katolików, a kapituła katedralna składała się z 10 prałatur i 36 kanonikatów⁶². Na synodzie diecezjalnym w r. 1738 diecezja w części wielkopolskiej liczyła 3 archidiakonaty, 19 dekanatów, 323 parafie, 69 kościołów filial., 5 opactw, 7 kolegiów, 27 klasztorów i domów zakonnych męskich i 4 żeńskie⁶³. W r. 1768 kapituła katedralna obejmowała 10 prałatur (prepozyt, dziekan, kantor, kanclerz, scholastyk, archidiakoni poznański, pszczyński, śremski, warszawski i kustosz) oraz 24 kanonie gremialne⁶⁴.

11. DIECEZJA SMOLEŃSKA¹

W wyniku zwycięskiej wojny z Moskwą w r. 1611 Smoleńsk wraz z całym Księstwem Smoleńskim, Czernichowskim i Siewierskim zostały przyłączone do Polski, co potwierdził w r. 1618 rozejm w Dywilinie, a następnie wieczysty pokój 13 VI 1634². Dla tych obszarów Zygmunt III Waza postanowił ufundować biskupstwo smoleńskie, wkrótce po r. 1613³. Pierwszym administratorem nowo tworzącej się diecezji był w r. 1617 ks. M. Siwicki. W r. 1631 diecezja istniała na pewno⁴; w czasie procesu apostolskiego, w związku z erekcją diecezji smoleńskiej, ks. Piotr Parczewski, nominat królewski na to biskupstwo, zeznał 24 IX 1635, że „fundacja biskupstwa smoleńskiego w Księstwie Smoleńskim była wyszczęta jeszcze przez Zygmunta króla Polski, ale z powodu prowadzonych wojen, została zaniechana”⁵.

Aktem z 6 V 1625 Zygmunt III Waza uposażył biskupstwo smoleńskie, które zgodnie z życzeniem króla miało objąć swymi granicami całość ziem nowo zdobytych⁶. Fundację tę potwierdził Władysław IV 28 IV 1635⁷. Tak uposażona diecezja smoleńska do r. 1635 nie miała zatwierdzenia Stolicy Apostolskiej. Dopiero 28 VIII 1635 pap. Urban VIII, za staraniem pierwszego nominata smoleńskiego ks. P. Parczewskiego, rozpoczął proces kanoniczny mający na celu erekcję diecezji⁸, w wyniku którego 26 III 1636, dekretem *Inter multiplices muneris*, zamianował pierwszego biskupa smoleńskiego, do-

⁶² BAV, Proces. consist., vol. 79: Processus R. D. Casimiri Joannis Opaliński — — 1679 k. 524'; por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 322.

⁶³ Constitutiones et decreta synodi dioecisanae Posnaniensis, Posnaniae 1738 s. 226—266.

⁶⁴ BAV, Proc. consist., vol. 156; Processus R. D. Andreae Młodziejowski, episcopi Premisliensis transferendi ad ecclesiam cathedralem Posnaniensem, nec non super statutu ejusdem Ecclesiae 1768 k. 319.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Czermak, Wojna smoleńska w świetle nowych źródeł, W: *Studia historyczne*, Kraków 1901; T. Długosz, Dzieje diecezji smoleńskiej, Lwów 1937; D. Tolstoy, Le catholicisme Romain en Russie, Paris 1863, I s. 300—301.

² Österreich. Hof - Haus u. Staatsarchiv Wien, St. A. Polen I 56 (1632—1633): Copia conditionum pacis inter regem Poloniae et m. duce Moscoviiae sancitae 13 VI 1634 k. 32' nn.

³ Ł. Janczak, Smoleńskie biskupstwo, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXVI s. 32.

⁴ T. Długosz, Dzieje diecezji smoleńskiej s. 13 n.

⁵ BAV, Proc. consist., vol. 35: Processus foundationis seu erectionis oppidi Smoleńsk in episcopatum 1635 k. 316'.

⁶ BAV, Proc. Datariae, vol. 14: Ecclesiae Smolescensis erectio k. 467—471; Proces. consist., vol. 35; Processus foundationis k. 318—322; por. T. Długosz, op. cit., s. 24.

⁷ BAV, Proces. Datariae, vol. 14 k. 462—466; Proc. consist., vol. 35 k. 323'—329; por. T. Długosz, op. cit. s. 24.

⁸ BAV, Proces. Datariae, vol. 14 k. 460—521; Proces. consist., vol. 35 s. 323'—329.

konując tym samym erekcji diecezji i wyniesienia kościoła p. w. Zwiastowania NMP w Smoleńsku do godności katedry⁹. Kanoniczna erekcja diecezji nastąpiła na podstawie bulli pap. Urbana VIII z 1 IX 1636, której nieestety, nie znamy¹⁰.

Granice nowego biskupstwa określił Władysław IV w dekreście z 28 IV 1635, na mocy którego Siewierszczyzna i Smoleńszczyzna miały stanowić obszar diecezji, podczas gdy Czernichowszczyzna i pow. nowogródzki powinny być przyłączone do diecezji kijowskiej¹¹. Należy zauważyć, że według projektów Zygmunta III Wazy granice nowej diecezji miały objąć również Czernichowszczyznę i pow. nowogródzki, ale tereny te w dokumencie fundacyjnym z 1635 r. zostały przydzielone diecezji kijowskiej¹². Zarządzenie to potwierdziła również konstytucja sejmowa z r. 1638, która m. in. postanowiła, że „osobliwe biskupstwo smoleńskie, do najprzewielebniejszego arcybiskupa gnieźnieńskiego jako metropolity należące, fundował [...] Zygmunt III], które to biskupstwo smoleńskie — kijowskiego i czernichowskiego województwa i pow. nowogródzkiego kościołów i obywatelów *ad suam dioecesim* pociągać nie ma, jako należących do biskupstwa kijowskiego”¹³. Granice wschodnie biskupstwa ustaliły się dopiero w r. 1648 i pokrywały się z granicą państwową, zaś na południu przebiegały polityczną granicą między Koroną a Litwą¹⁴. W r. 1643 warszawski synod prowincjalny Macieja Łubieńskiego zobowiązał biskupa wileńskiego do przeprowadzenia rozgraniczenia z diecezją smoleńską, którego miał dokonać, z polecenia synodu, biskup żmudzki Jerzy Tyszkiewicz w asyście kanoników wileńskich i smoleńskich¹⁵. Zarządzenie to było następstwem starań biskupa P. Parczewskiego, który prosił Stolicę Apostolską o rozszerzenie swej diecezji na zachód kosztem niektórych parafii wschodnich diecezji wileńskiej i łuckiej. Do takiego jednakże podziału nie doszło, na skutek sprzeciwu ze strony Wilna i Łucka¹⁶.

W r. 1654 Smoleńsk poddał się Moskwie i miał już nigdy nie wrócić w granice Rzeczypospolitej. Taki stan rzeczy potwierdził rozejm andruszowski (1667), a następnie pokój Grzymułtowskiego (1686). Tym samym diecezja smoleńska została zacieśniona tylko do 3 parafii (Wieliz, Siebiez i Newel) i 1 filii, znajdujących się w politycznych granicach Polski¹⁷; biskup smoleński rezydował w Warszawie. Po pierwszym rozbiórce Polski (1772) reszta terytorium diecezji została przyłączona do cesarstwa rosyjskiego. W związku z erekcją archidiecezji mohylowskiej pap. Pius VI, bullą *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783, wcielił całą diecezję w obręb nowo kreowanego arcybiskupstwa w Mohylowie¹⁸. Wprawdzie konstytucja sejmu czteroletniego z 11 VI 1790 planowała utworzyć diecezję smoleńską w granicach Rzeczypospolitej z części diecezji wileńskiej¹⁹, ale wypadki

⁹ BAV, Proces. Datariae k. 471—473; Proces. consist., vol. 35 k. 329—331.

¹⁰ T. Długosz, op. cit. s. 29 nn.; P. Gauchat, Hierarchia catholica, vol. 4 s. 318.

¹¹ BAV, Proces. consist., vol. 35 k. 325.

¹² Zob. przyp. 7; por. T. Długosz, op. cit. s. 50.

¹³ Volumina legum, III s. 451.

¹⁴ T. Długosz, op. cit. s. 50.

¹⁵ Acta et constitutiones synodi provincialis a. D. 1643 [...] Varsaviae inchoatae, cap. Limites inter Vilmensem et Smolescensem dioecesim designandi.

¹⁶ T. Długosz, op. cit. s. 51.

¹⁷ Ibid. s. 51.

¹⁸ Bull. Rom. Cont., VII s. 122—124.

¹⁹ Volumina legum, IX s. 175 nr 151.

polityczne (drugi i trzeci rozbiór Polski) stały na przeszkodzie jej realizacji.

W związku z tymi planami pap. Pius VI, na prośbę króla Polski St. A. Poniatowskiego, bullą *Ecclesiae Smolenscensi* z 29 X 1790, przekonował ks. Tymoteusza Gorzeńskiego na biskupa smoleńskiego²⁰. Ostatni biskup smoleński, faktycznie tytularny, nosił ten tytuł jeszcze po kościelnym zniesieniu diecezji; 29 XI 1797 zwrócił się on do rządu austriackiego z prośbą o wyznaczenie mu uposażenia, zgodnie z konstytucją sejmu grodzieńskiego, na co faktycznie zgodził się Wiedeń (12 XII 1797)²¹. 27 III 1809 pap. Pius VII przeniósł go na biskupstwo poznańskie²², znosząc tym samym tytularne biskupstwo łańciskie w Smoleńsku.

Zgodnie z dokumentem fundacyjnym Zygmunta III Wazy (1625) i Władysława IV (1635) kapituła katedralna obejmowała 6 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiakon, kustosz, scholastyk, kantor) i 12 kanonii gremialnych²³.

W r. 1646 diecezja posiadała katedrę p. w. Zwiastowanie NMP w Smoleńsku, własną kapitułę katedralną i 9 parafii²⁴. W r. 1772 diecezja liczyła 4 parafie i 7 tys. wiernych ob. łańciskiego oraz 100 tys. unitów, przynależnych do unickiej archidiecezji smoleńskiej²⁵.

12. DIECEZJA WILEŃSKA¹

Współcześnie z usiłowaniami chrystianizacji Jaćwieży podjęto akcję misyjną na Litwie. W związku z akcją misyjną i wielkimi nadziejami na rychły chrzest Litwy pap. Innocenty IV, bullą *Multa cor nostrum* z 16 (17) VII 1251, wziął państwo Mendoga pod opiekę Stolicy Apostolskiej i polecił biskupowi chełmińskiemu Henrykowi ukoronować go na króla Litwy². Bullą zaś *Ad hoc semper* z 17 VI 1251 polecił wspomnianemu biskupowi Henrykowi mianować i konsekrować biskupa oraz ustanowić diecezję dla

²⁰ AAGmez., Dypł. 938 b. (or. perg.).

²¹ Oester. Hof - Haus - und Staatsarchiv Wien, St. R. Nr 153: Protocoll 1797, Bd IV nr 3899.

²² J. Nowacki, Archidiecezja poznańska s. 115; Tenże, Gorzeński Tymoteusz, W: *Pol. Stow. Biogr.*, VIII s. 330.

²³ BAV, Proce. consist., vol. 35: Processus fundationis — — 1635 k. 321; Proce. Datariae, vol. 14 k. 461.

²⁴ Archiwum S. Congregationis Concilii, Relationes episcoporum, Dioecesis Smolenscensis 1646; por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 359.

²⁵ T. Dziugosz, op. cit. s. 75.

¹ Ważniejsze opracowania: W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łańciskiego na Rusi, Lwów 1904; Tenże, Polska a chrzest Litwy, W: *Polska i Litwa w ich dziejowym stosunku*, Warszawa 1914 s. 1—36; K. Chodyncki, Próby zaprowadzenie chrześcijaństwa na Litwie przed 1386 r., *Przegląd Historyczny* 18 (1914) s. 215—255, 257—319; J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki na Litwie, W: *Polska i Litwa w ich dziejowym stosunku*, s. 37—333; K. Forstreuter, Die Bekehrung Gedimins und der Deutsche Orden, *Altpreussische Forschungen*, 5 (1928) s. 239—261; B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej s. 58—61; J. Kurczewski, Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, Wilno 1912; Tenże, Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju, Wilno 1908—1910, t. 1—2; W. Semkowicz, Mapa historyczna diecezji wileńskiej, W: *Pamiętnik VI Pow. Zjazdu Hist. Polskich w Wilnie*, Lwów 1936, II s. 450 nn.; D. Tolstoy, Le catholicisme Romain en Russie, Paris 1863, I s. 233—271.

² VMPL, I nr 102, 103 s. 49 n.; Regesta Pontificum, II nr 14351 s. 1185, nr 14533 s. 1185; UBCulm, I nr 27 s. 14 n.

Litwy³. Pierwszym biskupem litewskim został dominikanin Wit, działający w środowisku misyjnym św. Jacka. Konsekwował go w r. 1253 arcybiskup gnieźnieński Pełka⁴. Konsekracja ta świadczy o planach episkopatu polskiego wciągnięcia organizacji Kościoła na Litwie w związku metropolitalne z Polską. Wpływy te nie trwały jednak długo. Biskup Wit, nie objawszy faktycznie nigdy swej diecezji, 1 III 1255 zrezygnował z biskupstwa litewskiego⁵.

Równocześnie w przeciwstawieniu wpływom polskim zaczęły na Litwie działać wpływy krzyżackie. Kiedy zaś wielki książę Litwy Mendog, wyniesiony do godności królewskiej, zdecydował się przyjąć chrześcijaństwo z rąk niemieckich i zwrócił się do pap. Innocentego IV z prośbą o przysłanie kapłanów, wówczas papież, bullą *Carissimus in Christo* z 24 VI 1253, polecił arcybiskupowi inflanckiemu i pruskiemu Albertowi, by wybrał i konsekwował na biskupa litewskiego odpowiedniego męża⁶. Wspomniane polecenie przypomniał papież, w liście apostolskim *Insinuavit nobis pridem* z 21 VIII 1253, i jeszcze raz zlecił arcybiskupowi inflanckiemu Albertowi erekcję biskupstwa na Litwie oraz konsekrację pierwszego jej biskupa Christiana⁷. Po przyjęciu chrztu przez Mendoga nowo założone biskupstwo zostało uposażone 12 III 1254⁸ i terytorialnie objęło wszystkie ziemie wchodzące w skład państwa litewskiego. Powstała w ten sposób diecezja litewska została podporządkowana przez arcybiskupa Alberta metropolii inflanckiej. Jednakże, na osobistą prośbę Mendoga, pap. Innocenty IV, bullą *Inclinati precibus i Inclinati serenitatis tuae* z 3 IX 1254, wyjął biskupstwo litewskie spod jurysdykcji metropolity inflanckiego i poddał je bezpośrednio Stolicy Apostolskiej⁹. Ale wpływy niemieckie i gruntowane na nich chrześcijaństwo nie trwały długo. Ze śmiercią Mendoga (1263) Litwa wróciła do pogaństwa, a biskup Christian opuścił kraj i udał się do Niemiec, gdzie zmarł przed 1271 r. Wprawdzie Krzyżacy postarali się o konsekrację jego następcy Jana, ale był on tylko biskupem tytularnym i nigdy na Litwie nie przebywał¹⁰.

Chrzest i małżeństwo Władysława Jagiełły z Jadwigą w r. 1386 otwierają nowy rozdział w dziejach katolickiej Litwy. 17 II 1387 król Władysław uposażył biskupstwo w Wilnie i kościół św. Stanisława, „przy którym postanowił założyć stolicę biskupią, jeśli tylko w tym względzie papież wyrazi swoją zgodę”¹¹. Zgodnie też z prośbą królewską, pap. Urban VI, bullą *Romanus Pontifex* z 12 III 1388, zlecił biskupowi poznańskiemu Dobrogostowi erekcję diecezji i kościoła katedralnego w Wilnie oraz zamianował pierwszego ordynariusza wileńskiego w osobie Andrzeja, biskupa Seretu¹², co jeszcze w tym samym roku zostało wykonane. Tak ukonstytuowana die-

³ VMPL, I nr 105 s. 50; Regesta Pontificum, II nr 14354 s. 1185; UB Culm, I nr 28 s. 15; por. W. Abraham, Początki organizacji s. 152.

⁴ MPH, II s. 572 (Kronika Wielkopolska), III s. 22 (Rocznik Wielkopolski).

⁵ W. Abraham op. cit. s. 153 n.

⁶ VMPL, I nr 111 s. 53; Regesta Pontificum, II nr 15027 s. 1237.

⁷ KDL, nr 1 s. 4; Regesta Pontificum, II nr 15089 s. 1243; por. W. Abraham, Powstanie organizacji s. 153.

⁸ KDL, nr 2 s. 4–5; por. W. Abraham, op. cit. s. 154.

⁹ KDL, nr 5 s. 8–9; VMPL, I nr 120, 121 s. 58 n.; Regesta Pontificum, II nr 15508 s. 1275.

¹⁰ W. Abraham, op. cit. s. 154 n.

¹¹ KDK Wil., t. 1 z. 1 nr 1 s. 1–9; J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki s. 64.

¹² KDK Wil., I nr 10 s. 20 n.

cezja objęła swymi granicami całe Wielkie Księstwo Litewskie, z wyjątkiem ziem ukraińskich, należących do diecezji łuckiej, kijowskiej i kamienieckiej. 2 IV 1398 pap. Bonifacy IX, bullą *Ad hoc nos Deus*, wzięł biskupstwo w specjalną opiekę i ustanowił dlań konserwatorów w osobie biskupa Jakuba z Płocka, Mikołaja z Poznania i opata Stefana z Łysej Góry¹³.

28 X 1417 wielki książę litewski Witold uposażył diecezję żmudzka, erygowaną przez arcybiskupa lwowskiego Jana Rzeszowskiego i Piotra Jastrzębca biskupa wileńskiego na zlecenie soboru powszechnego w Konstancji¹⁴. Na skutek tej decyzji wyłączono z diecezji wileńskiej cały obszar diecezji żmudzkiej, obejmującej granicami Litwę centralną. Dokładne rozgraniczenie między obydwoma diecezjami przeprowadzono dopiero w XVIII w.¹⁵. Odtąd obszar diecezji wileńskiej sięgał od Niemna, Narwi, Bugu i Polesia na południu aż po Dźwinę na północy. Na zachodzie, na pograniczu z diecezją płocką, biskupstwo objęło dawne ziemie jaćwieskie i północną część Podlasia po Narew z Rajgrodem, Goniądzem, Knyszynem, ale bez Tykocina — Suraza (diec. łucka)¹⁶. Na południu, na pograniczu z diecezją łucką, granica biskupstwa biegła od rejonu źródeł Narwi w kierunku południowo-wschodnim, zostawiając Kobryń, Pruzanę, Berezę, Janów i Pińsk po stronie Łucka, ale Łahiszyn i Dawidgródek po stronie Wilna¹⁷. W rejonie Dawidgródka granice przekraczały bieg rzeki Prypeci w kierunku południowym, a następnie szły wzdłuż rzeki i obejmowały Petrykow i Mozyr (od 1569), podczas gdy Jurewicze należały do diecezji kijowskiej¹⁸. Na pograniczu z diecezją kijowską granicznymi parafiami po stronie Wilna były Rzeczyca i Homel¹⁹. Wschodnie granice diecezji pokrywały się z politycznymi obszarami Rzeczypospolitej i zawsze się zmieniały, ilekroć te pierwsze ulegały zmianom. Dopiero z chwilą erekcji diecezji smoleńskiej (1635) wschodnie granice biskupstwa zaczęły się stabilizować.

Do diecezji w XVIII w. należały ziemie Mścislawska, Witebska i Połocka. Do diecezji wileńskiej, na pograniczu z biskupstwem smoleńskim, należały parafie: Mścisław, Klimowicze, Bielica, Witebsk i Połock²⁰. W rejonie Kraśławia diecezja jeszcze w XVI w. nie sięgała Dźwiny, kilka bowiem parafii na południe od tej rzeki należało do archidiecezji ryskiej²¹. Dopiero po upadku arcybiskupstwa ryskiego i protestantyzacji kraju, granice biskupstwa przekroczyły Dźwinę, ale już w rejonie Drui (Wilno) biegły w kierunku zachodnim tą rzeką²². Na pograniczu z diecezją żmudzka ekspansja

¹³ KDKWil., I nr 32 s. 53—54.

¹⁴ Codex epistolaris Vitoldi, nr 743 s. 393, nr 394 (28 X 1417); KDKWil., I nr 68 s. 99 n., nr 70 s. 101 n., 71 s. 103.

¹⁵ M. Wołoncewski, Biskupstwo żmudzkie, Kraków 1898 s. 1.

¹⁶ W. Semkowicz, Mapa historyczna diecezji wileńskiej s. 450 n. (zalicza Tykocin do diec. wileńskiej).

¹⁷ T. Długosz, Sieć parafialna diecezji łuckiej w 1726 roku, *Studia Theologica Varsoviensia*, I (1963) z. 1 s. 201 nn.; W. Semkowicz, op. cit. s. 450 n. (zalicza Janów do diecezji wileńskiej). Podobne informacje przekazały Decreta, sanctiones et universa acta synodi dioecesanæ [...] C. C. Brzostowski ep. Vil. [...] 1727 [...], Vilnae 1727 s. 150.

¹⁸ Decreta, sanctiones s. 155; Statuta synodalia dioecesis orthodoxae Kijoviensis [...] R. D. J. A. Załuski ep. Kij. et Czernichov [...] Culmae 1764 s. 526; por. W. Semkowicz, op. cit. s. 450 n.

¹⁹ Decreta sanctiones s. 155.

²⁰ Ibid. s. 149, 172.

²¹ H. Weczerka, Die kirchliche Gliederung, Bl. 13.

²² W. Semkowicz, op. cit. s. 450 n.; Decreta, sanctiones s. 144.

Wilna kosztem Żmudzi miała miejsce już pod koniec XVI w. Tak 25 V 1585 Sykstus V, listem apostolskim *Studium tuum Vilmensis ecclesiae*, na prośbę Stefana Batorego przyłączył do diecezji wileńskiej z diecezji żmudzkiej parafię Pozwoń²³. Z czasem nieznaczny obszar na wschód od rzeki Niewiaży i Muszy został przyłączony z diecezji żmudzkiej do diecezji wileńskiej²⁴.

W r. 1651 diecezja obejmowała 26 dekanatów, 354 parafie (52 opuszczone), 4 prepozytury, 81 klasztorów męskich, 12 żeńskich²⁵. Synod diecezjalny biskupa A. Sapięhy z r. 1669 wymienia na terenie diecezji 26 dekanatów, 410 parafii, 146 klasztorów męskich i żeńskich²⁶. W r. 1678 Wilno, łącznie z przedmieściami, miało zamieszkiwać ok. 40 tys. mieszkańców, z których 2/3 stanowili katolicy, posiadało 12 klasztorów męskich i 5 żeńskich²⁷. Synod biskupa M. Zienkowicza z r. 1744 wymienia 26 dekanatów, 510 kościołów parafialnych, filialnych i kaplic, 49 klasztorów męskich oraz 22 kościoły nieparafialne²⁸. W okresie przedrozbiorowym diecezja dzieliła się na trzy sufraganaty: wileński, trocki i białoruski. Przed pierwszym rozbiorem Polski (1762) kapituła katedralna składała się z 6 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiacon, scholastyk, kantor, kustosz) i 12 kanonii gremialnych²⁹.

13. DIECEZJA (KRUSZWICKA) WŁOCŁAWSKA¹

Do najbardziej zawiłych i ustawicznie wracających na szpalty naukowych czasopism należy zagadnienie diecezji kruszwickiej — włocławskiej. Informacje podawane na ten temat są niejednokrotnie zupełnie sprzeczne ze so-

²³ VMPL, III nr 7 s. 3.

²⁴ W. Semkowicz, op. cit. s. 452.

²⁵ L. Boratyński, op. cit. s. 9, 14.

²⁶ J. Kurczewski, Biskupstwo wileńskie s. 467—475.

²⁷ BAV, Proces. consist., vol. 81: Processus R. D. Nicolai Stephani Pac [...] ad episcopatum Vilmensem promovendi, nec non super statu ecclesiae Vilmensis 1678 k. 693 nn.; por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 416.

²⁸ Synodus dioecesis Vilmensis ab Michaele Joanne Zienkovicz episcopo Vilmensi a. 1744 celebrata, Wilno 1744 s. 37 nn.; por. J. Kurczewski, op. cit. s. 178—181.

²⁹ BAV, Proces. consist., vol. 150: Processus R. D. Ignatii Jacobi Massalski, praepostiti ecclesiae cath. Vilmensis, promovendi ad ecclesiam cath. Vilmensem, nec non super statu eiusdem ecclesiae 1762 k. 600', por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 416 (1678).

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Organizacja Kościoła, jw., St. Arnold, Władztwo biskupie na grodzie woborskim, Warszawa 1921; E. Bahr, Verwaltungsgebiete Ostpommerns zur herzoglichen Zeit (bis 1308), *Altpreussischen Forschungen*, 15 (1938) s. 171—234; Tenze, Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preussens 1454—1772, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 74 (1938) s. 47—181; K. Bieszk, Walka zakonu krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidiakonatu pomorskiego, *Roczniki TN w Toruniu*, 34 (1934) s. 1—53; M. Biskup, A. Tomczak, Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. I. Rozmieszczenie własności ziemskiej (przygot. M. Biskup), II: Sieć parafialna (przyp. A. Tomczak), Toruń 1955; S. Chodyński, Biskupi sufragani włocławscy, Włocławek 1906; Tenze, Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej, Włocławek 1914; Tenze, Zamiana Kościołów w r. 1765, *Kronika Diecezji Kuj.-Kal.*, 7 (1913) s. 148—150; P. Czaplowski, Wykaz oficjłów gdańskich i pomorskich od 1467—1824, *Roczniki TN w Toruniu*, 6 (1899) s. 125—172; J. Fijałek, Ustalenie chronologii biskupów włocławskich, *Przewodnik Nauk. i Liter.*, 22 (1894) s. 59—81, 161—176, 259—265, 352—362, 438—445, 556—564, 656—663, 746—753, 852—860, 945—954; Tenze, O archidiakonach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiakonacie pomorskim diecezji włocławskiej w XII—XIV w., *Roczniki TN w Toruniu*, 6 (1899) s. 125—172; H. Freytag, Archidiakonate Pommerellen der Diözese Włocławek in Mittelalter, *Altpreussische Monatschrift*, 41 (1904) s. 204—233; M. Gumowski, Biskup-

ba, często modyfikowane lub „odgrzewane” na nowo. U źródeł tej różnorodności, podobnie jak w stosunku do niektórych diecezji (Płock, Lubusz), leży sprawa pierwszorzędnej wagi — brak należytej podstawy źródłowej. Ani jedna z tych diecezji nie posiada zachowanego dokumentu fundacyjnego czy erekcyjnego. Informacje zaś podawane przez literaturę rocznikarską, dyplomatyczną, czy narracyjną są tak różnorodne i zawiłane, jak i hipotezy badaczy.

Wszystkie dotychczasowe prace od końca XIX w. aż do dzisiejszego dnia operują właściwie tą samą podstawą źródłową z zakresu źródeł pisanych, a różnice opinii mają swe źródło w interpretacji przekazów źródłowych. Dopiero ostatnio na większą skalę doszły źródła archeologiczne, ale te, poza Gumowskim i częściowo Górskim w stosunku do diecezji kruszwickiej, jak dotąd były mało wykorzystane przez badaczy.

Całość zagadnień, związanych z diecezją kruszwicką, *successive* włocławską będzie przedstawiona w następującej kolejności:

- 1° Diecezja kruszwicka i jej początki.
- 2° Translacja stolicy diecezji z Kruszwicy do Włocławka.
- 3° Najnowsze opinie o istnieniu dwóch diecezji kujawskich.

1° Diecezja kruszwicka i jej początki. Hipotezy odnoszące się do początków diecezji kruszwickiej, *successive* włocławskiej, podobnie jak i pozostałych diecezji, można ująć w trzy grupy:

a) Pogląd pierwszy, sformułowany niegdyś przez Jana Długosza, odnosi początki diecezji kruszwickiej do czasów Mieszka I i przyjęcia chrześcijaństwa w Polsce (966)². Za Długoszem powtarzali jego informacje wszyscy przedrobiorowi pisarze, jak M. Kromer, St. Łubieński, S. Damalewicz, F. Rzepnicki, oraz bezkrytyczni autorzy XIX w., m. in. S. K. Mętlewicz, Z. Komarnicki i J. Bartoszewicz³.

b) Przeciwną i zupełnie sprzeczną opinię głoszą Z. Chodyński, W. Kętrzyński i F. Papee⁴. Odrzucają oni istnienie diecezji kruszwickiej, wzmianki źródłowe o niej uważają za niewystarczające i przyjmują, że Kujawy otrzymały swoją diecezję najwcześniej za Bolesława Śmiałego (najpóźniej za Krzywoustego), której pierwszą stolicą był Włocławek.

stwo kruszwickie w XI wieku, Poznań 1921; S. Inglot, Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w., Lwów 1927; S. Kujot, Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, Studium historyczne, Toruń 1902—05, cz. 1—2; B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej, s. 61—69; S. Librowski, Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji, Warszawa 1949; Tenże, Wizytacje diecezji włocławskiej, cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej, t. 1: opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 8 (1964) s. 1—182; z. 2: Wizytacje w latach 1123—1421, *Tamże*, 10 (1965) s. 33—206; Tenże, Zmagania o polskość i katolicyzm w Ziemi Bytowskiej i Lęborskiej, *Nasza Przeszość*, 8 (1958) s. 181—201; M. Paprzycki, Podział administracyjny diecezji kujawsko-pomorskiej w jej końcowej fazie istnienia (1753—1818), *Kronika Diecezji Włocławskiej*, 42 (1959) s. 199—204; K. Ślaski, Podziały terytorialne Pomorza w XII—XIII w., Poznań 1960; I. Subera, Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej, *Prawo Kanoniczne*, 4 (1961), nr 1/4 s. 681—768; J. Tazbirowa, Początki biskupstwa na Kujawach, *Przegląd Historyczny*, 53 (1962) z. 2 s. 229—242; A. Tomczak, Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV—XVIII w.), Toruń 1964.

² J. Długosz, *Historiae Polonicae*, I s. 118.

³ Bibliografię zob. St. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, z. 1 s. 15 i przyp. 15.

⁴ *Ibid.* s. 15 przyp. 16—18.

c) Wreszcie opinia trzecia, w oparciu o *Kronikę Wielkopolską*⁵, przypisuje fundację biskupstwa kruszwickiego następcy Chrobrego, królowi Mieszku II przed r. 1034. Z bardziej znanych i nowszych badaczy taką opinię wypowiedzieli m. in. M. Buliński⁶, St. Smolka, T. Wojciechowski, W. Abraham, St. Łaguna, J. Fijałek, K. Małeczyński, Z. Wojciechowski, G. Labuda, T. Silnicki⁷ i K. Völker⁸, a nade wszystko w specjalnym studium M. Gumowski⁹, który w oparciu o dane z zakresu numizmatyki przyjmuje początki diecezji kruszwickiej ok. 1015 r., przy czym miał ją założyć Mieszko II za zgodą Bolesława Chrobrego. Za tą opinią opowiedział się ostatnio St. Librowski, J. Tazbirowa oraz I. Subera¹⁰.

W okresie przedwojennym i powojennym badacze naukowcy, nawiązując do hipotezy A. Małeckiego i St. Kujota¹¹, wypowiadali się, że biskupstwo kruszwickie jest kontynuacją diecezji kołobrzeskiej, upadłej po śmierci pierwszego jej biskupa Reinberna. Tak zagadnienie ustawił H. F. Schmid w podstawowym dziele dla dziejów organizacji parafialnej m. in. na ziemiach polskich¹², a w powojennym okresie Karol Górski i St. Librowski¹³.

2° Translacja stolicy diecezji z Kruszwicy do Włocławka.

Długi katalog autorów, przyjmujących istnienie diecezji kruszwickiej, zastanawia się nad przyczynami i czasem translacji stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka. I znów w tej dziedzinie wysunięto szereg kontrowersyjnych opinii, a to z tego względu, że i ten odcinek dziejów diecezji kruszwicko-włocławskiej posiada tylko fragmentaryczną podstawę źródłową. Stwierdzał to już Długosz, gdy we wstępie do *Katalogów biskupów włocławskich napisał*: „W jakim zaś czasie lub roku, za którego z książąt lub biskupów włocławskich nastąpiło przeniesienie stolicy biskupiej, nic nie wiadomo. Nie zachowały się żadne zapiski źródłowe, ani też żadna tradycja, sięgająca naszych czasów”¹⁴. Była to jedna z pierwszych opinii przedstawiona przez badacza naukowego, ale nie ostatnia. Z biegiem czasu powstały jeszcze inne.

Opinie te można ująć również w trzy grupy:

a) Pierwsza z nich opowiada, że rozwijająca się za Mieszka II diecezja kruszwicka, nie ucierpiała nic nawet w czasie reakcji pogańskiej, a końcowy jej epilog miał miejsce pod koniec panowania Władysława Hermana i jego drugiej żony Judyty, w czasie bratobójczej walki między Sieciechem, rządcą Hermana a synami książęcymi Zbigniewem i Bolesławem Krzywoustym. Wówczas to Kruszwica została zniszczona, a jej biskup Jan Chrzyciel zabity, dobra biskupie przez Sieciecha skonfiskowane i wreszcie ok. 1096 r. stolica biskupia przeniesiona do Włocławka, jako wyraz zemsty

⁵ MPH, II s. 482: „— — Kujaviensem vero filius ejus post eum Myesko nomine, quae Vladislaviensis nuncupatur, fundavit”.

⁶ M. Buliński, op. cit., I s. 238.

⁷ Por. St. Librowski, op. cit. s. 17 przyp. 27.

⁸ K. Völker, op. cit. s. 42.

⁹ M. Gumowski, Biskupstwo kruszwickie s. 16 n.

¹⁰ St. Librowski, Kapituła s. 4 nn.; Tenze, Wizytacje s. 19; J. Tazbirowa, Początki biskupstwa s. 234; I. Subera, Terytorium diecezji włocławskiej s. 863.

¹¹ A. Małcki, Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce s. 308; St. Kujot, Kto założył parafie cz. 1 s. 15 n.

¹² H. F. Schmid, Die rechtlichen Grundlagen s. 183 nn.

¹³ K. Górski, Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy, *Studia wczesnośredniowieczne*, 2 (1953) s. 50 n.; St. Librowski, op. cit. s. 19.

¹⁴ J. Długosz, Catalogus episcoporum Vladislaviensium, W: *Opera omnia*, I s. 516.

Sieciecha nad opornym miastem. Taką mniej więcej opinię głoszą St. Librowski, częściowo J. Tazbirowa i W. Kętrzyński¹⁵; ten ostatni w sensie założenia biskupstwa we Włocławku.

b) Opinia druga przyjmuje, że translacja stolicy biskupiej z Kruszwicy do Włocławka nastąpiła za Bolesława Krzywoustego, w związku z legacją kard. Idziego w latach 1123/25. Wówczas to, w ramach porządkowania spraw organizacyjnych Kościoła polskiego, diecezja kujawska otrzymała stałe granice i nową stolicę we Włocławku. Taki pogląd wypowiedział przede wszystkim W. Abraham, a za nim St. Łaguna, H. F. Schmid, T. Silnicki, K. Völker i St. Librowski (częściowo), a nieco wcześniej jeszcze J. Fijałek¹⁶.

c) Wreszcie opinia trzecia, reprezentowana przez historyków przedrozbiorowych (Długosz, Damalewicz i Z. Komarnicki), ostatnio zaś nieco w zmienionej wersji wznowiona przez J. Tazbirową broni tradycji przeniesienia katedry biskupiej na Kujawach z pierwotnej siedziby do Włocławka za czasów biskupa Onolda w połowie XII w., który w przekazach źródłowych nazwany jest także biskupem kruszwickim¹⁷.

3° Najnowsze opinie o istnieniu dwóch diecezji kujawskich.

Pierwszy raz tego rodzaju sugestię wysunął jeszcze pod koniec ubiegłego wieku W. Abraham. W oparciu o przekaz słynnej bulli Innocentego II z 1133 r., wymieniającej „obok biskupstwa włocławskiego, jako osobne [...] kruszwickie”. Autor rozumuje, iż możemy przyjąć fakt, że w r. 1133 musiało istnieć pojęcie pewnej samoistności, czy odrębności diecezji kruszwickiej od włocławskiej, skoro je tak wyraźnie od siebie odróżniono. „Tłumaczyć ów fakt można jedynie w ten sposób, że albo jeszcze przed r. 1133 nastąpiło przeniesienie katedry z Kruszwicy do Włocławka, albo że pierwotnie ustanowiono dwie diecezje, jedną dla Kujaw z misją chrystianizacji Pomorza, drugą dla nawracania Prusaków; lecz gdy praca Ottona na Pomorzu taki plan wydała, że można było myśleć o założeniu osobnego biskupstwa pomorskiego, (biskupstwa kujawskie) złączono w jedno”¹⁸. Do tych myśli wrócił autor we wstępie *Statutów kapituły kruszwickiej*¹⁹. Podjęła je również ostatnio J. Tazbirowa. Według interpretacji źródeł Abrahama i Tazbirowej w r. 1133 na terenie Magdeburga Włocławek i Kruszwica były uważane za odrębne biskupstwa. W r. 1124 kard. Idzi wyznaczył granice dla diecezji włocławskiej, zaś biskupi włocławscy w XII w. nazywają się również „kruszwickimi”, a kapituła kruszwicka bierze udział, na równi z włocławską, w radzie biskupa włocławskiego. Biskupstwo zatem włocławskie, obok istniejącego kruszwickiego, zostało utworzone w latach 1123/24 (chrystianizacja Pomorza i neutralizacja ośrodka kruszwickiego). Dopiero w połowie XII w., za biskupa Onolda nastąpiło połączenie obydwu biskupstw

¹⁵ St. Librowski, Kapituła katedralna s. 6; Tenze, Wizytacje s. 50; J. Tazbirowa, op. cit. s. 235 (w sensie zburzenia katedry i osierocenia biskupstwa); W. Kętrzyński, O założeniu s. 844.

¹⁶ W. Abraham, Organizacja s. 149 n.; St. Łaguna, Pierwsze wieki s. 564; H. F. Schmid, op. cit. s. 188; T. Silnicki, Początki organizacji s. 357; K. Völker, op. cit. s. 42; St. Librowski, Wizytacje s. 21; J. Fijałek, Ustalenie chronologii biskupów włocławskich s. 844.

¹⁷ J. Tazbirowa, op. cit. s. 241 n.

¹⁸ W. Abraham, Organizacja s. 150.

¹⁹ Tenze, Statuty kapituły w Kruszwicy. Przygot. do druku J. Sawicki, *Polonia Sacra*, 8 (1956) s. 251 nn.

pod rządami Włocławka²⁰. Opinia ta jednakże została ostatnio odrzucona przez St. Librowskiego²¹.

Nie znamy bliżej granic XI-wiecznej diecezji. Prawdopodobnie część Kujaw wraz z Włocławkiem należała wtedy do diecezji płockiej, na co zdaje się wskazywać dokument opactwa w Mogilnie, pochodzący rzekomo z r. 1065²². Jeżeli przyjmiemy, że diecezja włocławska jest częściowo kontynuacją kołobrzeskiej, to należy również przyjąć, iż w skład jej w XI w. wchodziło także Pomorze Gdańskie; to drugie zdanie głosi m. in. St. Chodyński²³ i St. Librowski²⁴.

Granice natomiast XII-wiecznej diecezji, ze stolicą we Włocławku, znamy dość dokładnie na podstawie bulli protekcyjnej pap. Eugeniusza III — *Quoties illud a nobis petitur* z 5 IV 1148²⁵, która „potwierdziła takie granice biskupstwa, jakie zostały ustalone przez kard. Idziego, legata apostolskiego [1123/1125] i księcia Bolesława [Krzywoustego], bez jakiegokolwiek umniejszenia”. Już wówczas, oprócz Kujaw, diecezja obejmowała Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem i Lęborkiem oraz rejon Bytowa; granice wschodnie diecezji opierały się głównie o koryto Wisły, podczas gdy zachodnie biegiły rzeką Łebą i Brachą²⁶.

Zmiany w granicach diecezji, jakie miały miejsce na przestrzeni XIII do XIV w., były spowodowane najczęściej przyczynami politycznymi. Pierwsze przekazy źródłowe dotyczące sporów o granice diecezji notują źródła na pograniczu z diecezją sambijską. W r. 1252 biskup włocławski Michał oskarżył biskupa sambijskiego Tetwarda, przed legatem Stolicy Apostolskiej kard. Hugonem, że „z diecezji jego oderwał kawał ziemi”. Spór dotyczył kilku parafii we wschodniej części Mierzei Wiślanej, związanej geograficznie z Pomorzem Gdańskim. Na zlecenie legata Hugona sprawę miał rozpatrzyć dominikanin Gerward²⁷. Udokumentowanego epilogu sprawy nie znamy. Wiadomo tylko, że diecezja straciła sporne parafie.

Po utracie Pomezanii na rzecz Krzyżaków książęta pomorscy, Świętopełk II i Sambor II, utracili nadto w latach 1251/53 obszar Żuław Wielkich, leżących w widłach Leniwki i Nogatu. Celem zabezpieczenia nabytków politycznych, Krzyżacy poddali je jurysdykcji kościelnej biskupa pomezjańskiego. To się stało powodem, że w r. 1264 biskup Wolimir i kapituła włocławska oskarżyli biskupa pomezjańskiego przed legatem papieskim Anzelem, biskupem warmińskim, o oderwanie Żuław od diecezji; wyrok z nakazu legata miał wydać prepozyt i archidiacon płocki²⁸. Tymczasem wyrok

²⁰ J. Tazbirowa, op. cit. s. 236 nn.

²¹ St. Librowski, Wizytacje s. 23—25.

²² KDWP, I nr 3 s. 3; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 8 s. 9 n.

²³ S. Chodyński, Włocławska diecezja, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XXXII s. 57; Tenże, Pomorze, W: *Tamże*, XX s. 407.

²⁴ St. Librowski, Wizytacje s. 22 n.

²⁵ Pom. Ur., nr 2 s. 1—2; MPH, II s. 13—14; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 47 s. 52 n.

²⁶ Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, ed. Z. Chodyński, Varsaviae 1890 s. VIII; por. tamże, Mapa diecezji włocławskiej; E. Bahr, Die Verwaltungsbiete Königlich-Pruessen 1454—1772 s. 131, 135 (bez Bytowa); St. Librowski, Zmagania s. 183 (stawia hipotezę, że dekanat lęborski pozyskał dla diecezji włocławskiej biskup Gerward w latach 1317/19); O przynależności Bytowa, zob. St. Librowski, Wizytacje s. 31; Tenże, Wizytacje, z. 2 s. 107.

²⁷ Pom. Ur., nr 138 s. 120; por. St. Librowski, Wizytacje, z. 1 s. 31, z. 2 s. 109.

²⁸ CDP, II nr 88 s. 69; Pom. Ur., nr 203 s. 170.

nie jest znany; wiadomo natomiast, że 29 XII 1269 legat papieski Anzelm wydał wyrok od siebie, mocą którego Żuławy zostały poddane jurysdykcji biskupa pomezjańskiego²⁹. Nie był to jednakże koniec agresywnych poczynań pomezjańskiego sąsiada. W połowie XIV w. biskup pomezjański Arnold (1347—1360) rozciągnął swą jurysdykcję nad dalszymi 7-mioma parafiami na Żuławach (Łysica, Przebrno, Kobyla Kępa, Miłoszewo, Drewnica, Sobieszewo i Scheute), a w r. 1513, ze szkodą dla diecezji włocławskiej, późniejszy jego następca opanował nadto parafie leżące nad ujściem Leniwki — Motławy³⁰. Terytorium ostatnie miało powrócić do diecezji jeszcze przed rokiem 1525, prawdopodobnie w związku z sekularyzacją i protestantyzacją diecezji pomezjańskiej (Wisłoujście i może Tujsk)³¹.

Do sporów granicznych doszło także na odcinku sąsiedztwa z diecezją kamieńską. 29 VIII 1335 pap. Benedykt XII, na prośbę biskupa włocławskiego Macieja, listem apostolskim *Commissi nobis ex alto*, polecił oficjałowi poznańskiemu, aby „przywrócił dwie parafie Bytów i Tuchomie z 36 wsiami biskupowi włocławskiemu, zagarnięte przez biskupa kamieńskiego”³². Prawdopodobnie, ze względu na zaniedbanie sprawy, tenże papież, bullą *Commissi nobis* z 13 IX 1337, nakazał po raz wtóry zatarg rozpatrzyć archidiakonowi poznańskiemu³³. Udokumentowanego epilogu sprawy nie znamy, ale faktyczny stan rzeczy wypadł na niekorzyść Włocławka. Bytowskie bo-wiem od 1308 r. pozostawało pod władzą polityczną Krzyżaków, którzy podporządkowali je pod względem kościelnym diecezji kamieńskiej.

Pewne atoli ślady przynależności Bytowa do diecezji włocławskiej znalazły się w dokumencie króla Zygmunta I Starego z 3 V 1526, nadającym w lenno Bytów i Lębork książętom pomorskim Jerzemu I i Barnimowi. W dokumencie tym zagwarantowano pełne prawa jurysdykcyjne biskupowi włocławskiemu w obydwu rejonach, które, jak określano „z dawna należały do biskupstwa i diecezji włocławskiej”³⁴. Klauzulę dokumentu królewskiego potwierdził w pełni dyplom książąt pomorskich Jerzego I i Barnima z 4 V 1526³⁵. Przynależność Bytowa, podobnie jak i Lęborka do diecezji włocławskiej w okresie przed 1535 r. potwierdzają również dalsze dokumenty. Wprawdzie już w 1539 r. były zakusy ze strony protestanckiego Kamienia wprowadzenia reformacji w obydwu okręgach, ale wówczas nie zostały one zrealizowane. Jeszcze w 1545 r. archidiakon pomorski z ramienia biskupa włocławskiego dokonał wizytacji Lęborskiego i prawdopodobnie Bytowskiego. Pod koniec jednakże XVI i na początku XVII w. tereny te były już sprotestantyzowane^{35a}. Tym samym diecezja poniosła straty terytorialne na obydwu odcinkach.

²⁹ H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien, Marienwerder 1884* s. 48; por. St. Librowski, *Wizytacje*, z. 1 s. 31, z. 2 s. 121.

³⁰ E. Bahr, *Die Verwaltungsgebiete* s. 132.

³¹ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego* s. 78; E. Bahr, *op. cit.* s. 132.

³² VMPL, I nr 491 s. 366; por. St. Librowski, *Wizytacje*, z. 1 s. 31, z. 2 s. 149; W. Kostuś, *Władztwo Polski* s. 18.

³³ VMPL, I nr 524, s. 398 n.

³⁴ *Corpus iuris Polonici*, ed. O. Balzer, Kraków 1910, IV nr 68 s. 212—215; „— — salva tamen interim perpetuo iurisdictione, proventus — — ad reverendissimum dominum episcopum et ecclesiam Wladislaviensem ex antiquo pertinentibus”.

³⁵ *Ibid.*, IV nr 69 s. 216—218.

^{35a} *Protokolle der pommerschen Kirchenvisitationen 1535—1539*, bearb. H. Heyden, Köln 1961 s. XXIV nr 30 s. 128 (1539), nr 30a s. 131 (*Veröffentlichungen Historischen Kommi*

Na szczęście nie trwały one zbyt długo. Już bowiem w 30-tych latach XVII stulecia tereny te powróciły do diecezji wrocławskiej. Zasłużył się tu przede wszystkim biskup Maciej Łubieński, zarówno przez przywrócenie jak i rekatolicyzację Bytowskiego. Listem pasterskim z 15 IV 1637 objął nad całym dekanatem bytowskim (6 parafii) władzę kościelną³⁶. Sankcją kanoniczną tej akcji, na prośbę biskupa Łubieńskiego (23 V 1639), dał pap. Urban VIII w r. 1640, udzielając jeszcze 21 VIII 1639 pewnych przywilejów dla kościołów rekatolicyzowanych terenów. Należy również dodać, że pod protektorem biskupa M. Łubieńskiego dokonano również rekatolicyzacji dekanatu lęborskiego³⁷.

W sumie w okręgu bytowskim wznowiono 6 katolickich parafii (Bytów, Ugoszcz, Niezabyszewo, Dąbrówka, Chotkowo, Studzienice, Chocimierz, Borzytuchom) i 7 w dekanacie lęborskim (Lębork, Brzeźno, Rozłazino, Garczegorze, Łebień, Białogarda i Nowa Wieś Lęborska)³⁸. W ten sposób polityczne granice Polski i Brandenburgii stanowiły równocześnie kościelne granice dekanatów lęborskiego i bytowskiego.

Od połowy XIV do połowy XV w. źródła informują o usiłowaniach Krzyżaków, zmierzających do oderwania od diecezji całego archidiaconatu pomorskiego; w wypadku udanej akcji miał on być poddany jurysdykcji metropolity ryskiego, jako osobna diecezja ze stolicą w Gdańsku, lub Gniewie³⁹.

Okazją do tego wiekowego sporu było opanowanie w r. 1309 przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego i wcielenie go do swego państwa. Ze względu na trudną sytuację zewnętrzną i wewnętrzną Kazimierz Wielki, po długich rokowaniach, zawarł z Zakonem pokój w Kaliszu (1343), mocą którego zabrane przemocą Pomorze Gdańskie, wraz z częścią Kujaw (Nieszawa, Orłowo, Murzynno) zostało oddane Krzyżakom w charakterze „wiczystej jałmużny”. Pod względem kościelnym ziemie te należały do archidiaconatu pomorskiego i częściowo wrocławskiego (Kujawy) diecezji wrocławskiej oraz gnieźnieńskiej (od 1512 kamiński) w archidiecezji gnieźnieńskiej.

Wraz z opanowaniem Pomorza Zakon rozpoczął jeszcze w 1343 r. pierwsze kroki, mające na celu oderwanie obydwu terytoriów kościelnych i utworzenie z nich osobnej diecezji. Na szczęście plany te przekreśliła Stolica Apostolska ze względu na świętopietrze, którego m. in. odmawiali Krzyżacy⁴⁰. Taki też stan trwał aż do klęski Zakonu na polach Grunwaldu

ssion für Pommern, hrsg. F. Engel, Reihe IV: *Quellen zur Pommerschen Geschichte*, H. 1); *Protokolle der pommerschen Kirchensitationen 1540—1555*, bearb. H. Heyden, Köln 1963 nr 110a s. 152—154 (1545), nr 114 s. 175—176 (1545) (*Veröffentlichungen*, H. 2); *Protokolle der pommerschen Kirchensitationen. Anlagen und Register*, bearb. H. Heyden, Köln 1964, Anlage nr 5 s. 32—33 (*Veröffentlichungen*, H. 3).

³⁶ *Monumenta hist. dioec. Wladislaviensis*, VII s. 83—86; E. Bahr, op. cit. s. 135; St. Librowski, *Zmagania* s. 192; Tenze, *Wizytacje*, z. 1 s. 33; W. Kostuś, op. cit. s. 100 nn.; I. Subera, op. cit. s. 687; H. Heyden, po. cit., II s. 88.

³⁷ *Monumenta hist. dioec. Wladislaviensis*, VIII s. 10; por. H. Heyden, op. cit., II s. 89.

³⁸ H. Heyden, op. cit., II s. 90.

³⁹ J. Długosz, *Catalogus episcoporum Wladislaviensium*, W: *Opera omnia*, I s. 517—519; por. K. Bieszk, *Wielkiego mistrza Michała Kuchmeistera zabiegi z r. 1421 o umieżalenie archidiaconatu pomorskiego od diecezji wrocławskiej*, *Zapiski TN w Toruniu*, 7 (1926—28) s. 291—296, 303—320; Tenze, *Walka Zakonu krzyżackiego z Polską* s. 13—21.

⁴⁰ K. Bieszk, *Walka zakonu krzyżackiego* s. 13—21; St. Librowski, *Wizytacje*, z. 2 s. 149.

(1410). Ze względu na to, że biskup włocławski Jan Kropidło (zm. 1421) zaangażował się czynnie po stronie Polski w batalii grunwaldzkiej, oraz w celu wewnętrznego umocnienia przeżywającego kryzys Państwa zakonnego, wielki mistrz Michał Kűchmeister zasekwestrował dochody tegoż biskupstwa, płynące obficie z pomorskiej jego części i wznowił starania w Rzymie u antypap. Jana XXIII, na szczęście bez rezultatów, zmierzające do oderwania Pomorza i części Kujaw od diecezji włocławskiej⁴¹.

Od lat dwudziestych XV w. Zakon powrócił znów do projektu podziału diecezji. Tym razem bezpośrednią przyczyną wznowienia starań była nominacja na biskupstwo włocławskie Jana Pelli (od 1421), wielkiego przeciwnika Krzyżaków. Zakon przedłożył pap. Marcinowi V potrójny projekt rozwiązania kwestii:

1° proponował przeniesienie stolicy z Włocławka na Pomorze, do Gdańska, by przez to odsunąć biskupów włocławskich od wpływów polskich i tym samym poddać ich prawom patronackim Zakonu⁴².

2° Bardziej korzystną dla Zakonu była propozycja odłączenia Pomorza od diecezji włocławskiej i utworzenia odrębnej diecezji ze stolicą w Gdańsku lub Gniewie⁴³.

3° Wreszcie, najbardziej korzystny dla Zakonu, niemniej dla całości diecezji szkodliwy, był plan ustanowienia dla Pomorza wikariatu apostołskiego, rządzonego niezależnie od biskupów włocławskich⁴⁴.

Ale i tym razem, jak pisze Długosz, „dzięki specjalnej łasce Bożej, która jest mścicielką wszelkich krzywd i najsprawiedliwszą rządczynią, dzięki specjalnym względom pap. Marcina V, u którego zabiegał Zakon około podziału diecezji, a nadto wytrwała i czujna troska króla” odwróciła grożące niebezpieczeństwo⁴⁵. Ostatnie, mające największą widoków powodzenia, zabiegi podjął Zakon u pap. Eugeniusza IV. Wznowił je w r. 1430 nowy wielki mistrz krzyżacki przez prokuratora Kaspra Stange von Wandofen, a poparł wydatnie ces. Zygmunt. Ale i tym razem (po 1433), sprawa upadła⁴⁶. Nie wznowiono jej już więcej, ponieważ w kilkanaście lat później (1454/66) Pomorze wróciło do Polski.

W związku z ustawicznie odżywającą obawą o utratę Pomorza dla katolicyzmu prowincjalny synod piotrkowski z r. 1551 nakazał biskupom włocławskim, aby „tytułowali się nie biskupami kujawskimi, ale włocławskimi i pomorskimi, co miało znaczyć, że diecezja składa się z Kujaw i Pomorza, a to w tym celu, by snać Pomorze z biegiem czasu nie oderwało się od diecezji włocławskiej”⁴⁷.

Na pograniczu z diecezją płocką proces wyrównania granic diecezjalnych trwał od XIV do XVII w. 3 IX 1321 arcybiskup gnieźnieński Janisław i biskup poznański Domarat, na prośbę biskupa włocławskiego Gerwarda, wydali wyrok w sprawie zatargu biskupów włocławskiego (Gerwarda) i płockiego

⁴¹ K. Bieszk, *Walka zakonu krzyżackiego* s. 21–28.

⁴² J. Długosz, *Catalogus* s. 518: „— ecclesiam praefatam Wladislaviensem a Regni corpore et a Gnesnensi ecclesiae metropoli sequestrare, aliam quoque ecclesiam cathedralem novam apud Gdansk vel Gnyew, quae ditioni eorum plenarie subesset, magnopere molliti fuissent”; zob. też s. 536; por. K. Bieszk, *op. cit.*, s. 33.

⁴³ J. Długosz, *op. cit.* s. 518; K. Bieszk, *op. cit.* s. 33 n.

⁴⁴ K. Bieszk, *op. cit.* s. 34.

⁴⁵ J. Długosz, *op. cit.* s. 518.

⁴⁶ K. Bieszk, *op. cit.* s. 41–52.

⁴⁷ A. Zebrzydowskiego [...] korespondencja z lat 1546–1553 [...], wyd. W. Wisłocki, Kraków 1878 nr 848 s. 518.

(Floriana) o przynależność diecezjalną pogranicznych parafii, przysadzając temu pierwszemu parafie Szpetal, Bobrowniki w Ziemi Dobrzyńskiej i Przy-
pust pod Nieszawą⁴⁸. Wyrok zatwierdził 1 IX 1327 pap. Jan XXII, bullą
*Ea, quae iudicio vel concordia*⁴⁹. Do ponownej zgody doszło 16 IV 1444
i 9 IX 1445 między obydwoma ordynariuszami, Władysławem wrocławskim
i Pawłem płockim, przy sporze o 11 granicznych wsi w rejonie Sokołowa
i Białotarska⁵⁰.

Ostateczne rozgraniczenie obydwu diecezji nastąpiło dopiero w pierwszej
połowie XVII w. W r. 1633 biskup wrocławski Maciej Łubieński uzyskał
(4 V) od brata swego Stanisława, biskupa płockiego, dobrowolną cesję 4 pa-
rafii w dobrach biskupstwa wrocławskiego, w rejonie Ciechocina i Złotorii,
leżących na prawym brzegu Wisły (Ciechocin, Dobrzejowice, Nowogród, Zło-
toria)⁵¹. W tym samym roku zwrócił się biskup M. Łubieński do pap. Urba-
na VIII o sankcję kanoniczną tej zmiany. Kongregacja kardynałów tłumaczy
soboru trydenckiego 12 XI 1633 odpowiedziała biskupowi, że „o zatwierdze-
nie cesji 10 (sic!) parafii z diecezji płockiej należy się zwrócić do papieża
za pośrednictwem Datarii Apostolskiej”⁵². Tymczasem zanim pap. Ur-
ban VIII, bullą *Ex injuncto nobis desuper* z 5 X 1639 zaaprobował przesunię-
cie granic diecezji⁵³, tenże biskup, na synodzie diecezjalnym we Wrocławku
16 V 1634, uformował częściowo z nabytych parafii nowy dekanat bobrown-
icki⁵⁴.

Również ze względów ekonomicznych i jurysdykcyjnych doszło w dru-
giej połowie XVIII w. do zamiany terytoriów z archidiecezją gnieźnieńską.
12 IV 1761 biskup wrocławski A. S. Dembowski zwrócił się do prymasa Wła-
dysława Łubieńskiego i gnieźnieńskiej kapituły metropolitalnej z propo-
zycją zamiany pod względem przynależności kościelnej gospodarczego klucza
wolborskiego, będącego głównym miejscem rezydencji biskupów wrocław-
skich, a należącym do Gniezna, wzamian za parafie w rejonie Bydgoszczy
z diecezji wrocławskiej. Po dłuższych trudnościach, zwłaszcza ze strony kapi-
tuły metropolitalnej w Gnieźnie, ugodę taką zawarto, którą następnie za-
twierdził 3 VIII 1764 pap. Klemens XIII, dekretem Kongregacji Konsysto-
rialnej — *Cum R. P. D. Vladislaus Lubieński*, a nuncjusz apostolski w War-
szawie, dekretem *Quod eum pro parte* z 9 V 1765 wprowadził w życie⁵⁵.
Zgodnie z tą zamianą diecezja wrocławska zyskała od archidiecezji gnieź-
nieńskiej enklawę z 9 parafiami: Wolbórz z kolegiatą (5 prałatur i 5 kanonii
gremialnych), 5 beneficjów inkorporowanych do uposażenia kolegiaty (Czar-
nocin, Chorzęcin, Łąznów, szpital w Wolborzu, Nagórzyce), a nadto parafie
Łódź, Niesułków i Gałków oraz klasztor franciszkański w Smardzewicach;
utraciła zaś na pograniczu z archidiecezją i w rejonie Bydgoszczy 12 parafii:
Bydgoszcz, Gembice, Barcin, Skulsk, Brdów, Dąbrówka, Strzelewo, Ostrów,

⁴⁸ CDP, II nr 240 s. 232; por. St. Librowski, Wizytacje, z. 1 s. 32.

⁴⁹ VMPL, I nr 386 s. 302—304.

⁵⁰ KDMaz., nr 192 s. 210.

⁵¹ ADPloc., nr 50: Acta actorum Stan. Łubieński ep. Ploc. 1632—1636 s. 1160—62; por. I. Subera, op. cit. s. 687; St. Librowski, Wizytacje z. 1 s. 32.

⁵² Monumenta hist. dioec. Wladislaviensis, VII s. 80, 82.

⁵³ Ibid., VIII s. 23—25; ADWloc., AEp. 25 (40a) s. 755—58, 900—902.

⁵⁴ Statuta synodalia s. 213.

⁵⁵ AAGniez., B 35: Acta actorum — — 1759—1767 k. 122, 128, 174—175', 270'—273, 407—409; Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis concernentia s. 147—152; por. I. Subera, op. cit. s. 687 nn.; St. Librowski, Wizytacje z. 1 s. 33.

Ludzisko, Broniszewo, Warzymowo i Modzerowo, wraz z 3 klasztorami męskimi i 1 żeńskim⁵⁶. Były to ostatnie zmiany terytorialne diecezji przed podziałem Polski.

Po tych zmianach uformowane ostatecznie w pierwszej połowie XVII stulecia i w 1764 r. granice diecezji przedstawiały się następująco: granica zachodnia diecezji z apostolskim wikariatem północy (dawna diecezja kamieńska) rozpoczynała się nad brzegiem Bałtyku w rejonie Łeby (diec. włocł.) i biegła rzeką Łebą w kierunku południowym poprzez parafie: Białogarda, Janowice, Łebunia, Sierakowice, Pomysk Wielki, Bytów, Borzytuchom i Tuchomie, gdzie rozpoczynało się sąsiedztwo z archidiecezją gnieźnieńską. Trzeba i to zaznaczyć, że tereny Łęborskiego i Bytowskiego należały pod względem politycznym do Prus⁵⁷.

Długie sąsiedztwo z archidiecezją gnieźnieńską, rozpoczynające się koło parafii Tuchomie w Bytowskim, a kończące się na Kujawach w okolicy parafii Sokółów, stanowiło zachodnie i południowe granice diecezji. Wyznaczały je następujące parafie po stronie diecezji włocławskiej: Niezabyszewo, Ugoszcz, Brusy, Czersk, Cekcyn, Bysław, Świekatowo, Byszewo, Dąbrówka, Łabiszyn, Barcin, Ostrowo, Ludzisko, Strzelno, Ostrowo, Gębice, Skulsk, Broniewo, Brdów, Przedecz, Wola Pierowa⁵⁸. W tym kontekście należy wspomnieć jeszcze o enklawie diecezjalnej w rejonie Wolborza i Łodzi, otoczonej ze wszystkich stron posiadłościami archidiecezji gnieźnieńskiej.

Pogranicze z diecezją płocką na lewym brzegu Wisły wyznaczały parafie Białotarsk i Solec, podczas gdy na prawym: Grochowalsk, Zaduszniaki, Chełmca, Bobrowniki, Nowogród i Ciechocin. Granice z diecezją chełmińską biegły rzekami Drwęca, od Ciechocina aż do jej ujścia do Wisły, a następnie Wisłą aż do Bałtyku. Tereny jednakże Żuław leżały poza granicami diecezji. Północną granicę diecezji stanowił Bałtyk⁵⁹.

Około 1420 r. diecezja dzieliła się na 3 archidiakonaty (włocławski, kruszewicki i pomorski) i 14 dekanatów⁶⁰. W l. 1583/99 diecezja obejmowała: 3 archidiakonaty, 16 dekanatów, 1 kolegiatę (Kruszwica), 292 parafie (30 kościołów parafialnych sprofanowanych), 3 opactwa, 11 klasztorów męskich, 4 żeńskie i 1 kolegium jezuickie⁶¹. Na synodzie diecezjalnym w r. 1620 diecezja liczyła: 3 archidiakonaty, 20 dekanatów, 1 kolegiatę, 272 parafie⁶². W r. 1642 diecezja obejmowała 3 archidiakonaty, 22 dekanaty, 284 parafie i filie, 3 opactwa (Oliwa, Koronowo, Pelplin), 21 klasztorów męskich i żeńskich, oraz 2 kolegia jezuickie^{62a}. W r. 1768 diecezja dzieliła się na 2 sufraganaty (włocławski i pomorski), 3 oficjałaty (włocławski, pomorski i świecki), 3 archidiakonaty, 22 dekanaty, 242 parafie, 2 kolegiaty (doszedł Wolbórz), 3 opactwa, 22 klasztory męskie, 4 żeńskie oraz liczyła 160988 katolików, 126155 protestantów i 1535 Żydów⁶³. W r. 1676 sam Włocławek liczył około

⁵⁶ S. Chodyński, Zamiana kościołów w r. 1765 s. 148—150; J. Koceniak, Antoni Sebastian Dembowski biskup włocławski i pomorski, Warszawa 1953 s. 262—63.

⁵⁷ A. Tomczak, Sieć parafialna, mapa (Mapy wojew. pomorskiego); Z. Chodyński, Diecezja włocławska, mapa (Statuta synodalia).

⁵⁸ Ibid.; nadto: J. Korytkowski, Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej (LBŁask., II).

⁵⁹ Zob. przyp. 57.

⁶⁰ Monumenta hist. dioec. Wladislaviensis, I s. 6.

⁶¹ L. Boratyński, op. cit. s. 8 n., 14; Monumenta hist., VI s. 20—24.

⁶² Statuta synodalia s. 178—180.

^{62a} S. Damalewicz, Vitae Wladislaviensium episcoporum, Cracoviae 1642 s. 44—49.

⁶³ Monumenta hist. IX s. 6, 29; Statuta synodalia s. IX.

300 mieszkańców, a kapituła katedralna 8 prałatur i 20 kanonii gremialnych⁶⁴. W r. 1773 kapituła katedralna obejmowała (od 1593) 8 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiakon wrocławski, scholastyk, kantor, kustosz, archidiakon pomorski, kanclerz) i 18 kanonii gremialnych⁶⁵.

14. DIECEZJA WROCLAWSKA¹

Na mocy dokumentu z 11 I 965 oraz z 29 X 968 cesarz Otton Wielki przeznaczył nowo założonemu biskupstwu w Miśni terytorium „aż do rzeki Odry”². Co więcej dokument ces. Ottona III z r. 995 dla biskupstwa miśnieńskiego wyznacza nadal jego granice na wschodzie na rzece Odrze, mimo że od r. 973 istniało biskupstwo praskie³. T. Silnicki przypuszcza, że Śląsk Zaodrzański przynajmniej do 80-tych lat X w. należał do diecezji praskiej i częściowo (na zachód od Bobru) do diecezji miśnieńskiej w metropolii mogunckiej (Praga) i magdeburskiej (Miśnia), a następnie po włączeniu go do Państwa

⁶⁴ BAV, Proces. consist., vol. 76: Processus R. D. Stanislai Sarnowski — ad episcopatum Wladislaviensem et Pomeraniae, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1676 k. 1058' nn.; por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 418.

⁶⁵ BAV, Proces. consist., vol. 166: Processus R. D. Josephi Rybliński — 1773 k. 159'.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce, jw.; G. Bauch, Geschichte des Breslauer Schulwesens vor der Reformation, W: *Codex dipl. Silesiae*, Bd 25—26, Breslau 1909—1911; J. Chrzęszcz, Kirchengeschichte Schlesiens, Breslau 1908; H. Eberlein, Oberschlesische Kirchengeschichte, Breslau 1932; J. Heyne, Dokumentierte Geschichte des Bistums und Hochstiftes Breslau, Breslau 1860—1864, Bd 1—3; Tenze, Denkwürdigkeiten aus der Geschichte der katholischen Kirche Schlesiens, Breslau 1864; Historia Śląska, t. 1: do roku 1763, cz. 1—4 pod red. K. Maleczyńskiego, Wrocław 1960—1964; H. Hoffmann, Die Geschichte des Breslauer Alumnats, Breslau 1935; H. Jedin, Die Krone Böhmen und die Breslauer Bischofswahlen 1468—1732, *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, 4 (1939) s. 165—208; J. Jungnitz, Die Grenzen des Breslauer Bistums, W: *Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Breslau 1907, Bd 3 s. 1—18; J. Jungnitz, Die Breslauer Weihbischöfe, Breslau 1914; Tenze, Das Breslauer Brevier und Proprium, Breslau 1893; K. Kastner, Kirchengeschichte Schlesiens, Breslau 1920; Tenze, Breslauer Bischöfe, Breslau 1929; J. Kłoczowski, Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV w., Lublin 1958; B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej, s. 69—72; E. Michaël, Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht, Görlitz 1926; H. Neuling, Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters, Breslau 1902; A. Nowack, Schlesische Wallfahrtsorte älteren und neueren Zeit im Erzbistum Breslau, Breslau 1937; B. Panzram, Die schlesische Archidiakonate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, Breslau 1937; Tenze, Geschichtliche Grundlagen des ältesten schlesischen Pfarrorganisation, Breslau 1940; A. Rogalski, Kościół katolicki na Śląsku, Warszawa 1953; R. Samulski, Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung des Breslauer Domkapitels im Mittelalter, Weimar 1940; G. Schindler, Das Breslauer Domkapitel von 1341—1417, Breslau 1937; F. X. Seppelt, Geschichte des Bistums Breslau, W: *Real-Handbuch des Bistums Breslau*, Breslau 1929 s. 1—144; T. Silnicki, Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku, Warszawa 1953; J. Soffner, Geschichte der Reformation in Schlesien, Breslau 1887; A. Theiner, Die katholische Kirche Schlesiens, Altenburg 1826; W. Urban, Zarys dziejów diecezji wrocławskiej, Wrocław 1962; Tenze, Studia nad dziejami wrocławskiej diecezji w pierwszej połowie XV wieku, Wrocław 1959; G. Zimmermann, Das Breslauer Domkapitel im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation (1500—1600), Weimar 1938.

² *Codex diplomaticus Lusatae Superioris*, hrsg. G. Köhler, Görlitz 1856, I nr 1 s. 1—3, nr 2 s. 3—4 (podejrzany).

³ K. Maleczyński, Śląsk w epoce feudalnej. W: *Historia Śląska*, t. 1 cz. 1 s. 200; T. Silnicki, Początki organizacji s. 355; Z. Sułowski, Najstarsza granica s. 70; W. Rittenbach, S. Seifert, Geschichte s. 15, 33.

Polskiego wszedł w krąg działalności biskupstwa poznańskiego⁴. Niektórzy uczeni przyjmują, że biskupstwo we Wrocławiu istniało przed r. 1000 (od 980)⁵, większość ich jednak jest zdania, zgodnie z przekazem Thietmara⁶, że diecezja powstała dopiero w związku ze zjazdem gnieźnieńskim w r. 1000⁷.

Dokumentu erekcyjnego biskupstwa nie posiadamy, stąd nie dochował się opis pierwotnych granic diecezji. Można przypuszczać, że początkowo granice te były otwarte i stabilizowały się proporcjonalnie do wzrostu ludności i rozwoju organizacji kościelnej tych ziem.

Według Silnickiego pierwotne granice diecezji pokrywały się z granicami śląskiej prowincji państwowej, sięgając na zachodzie koryta rzeki Bober⁸. Według W. Abrahama terytorium pierwotnej diecezji wrocławskiej „było ściśle odgraniczone, tak że granice jej z czasów późniejszych można by z pewnym prawdopodobieństwem przyjąć za pierwotne”⁹. K. Maleczyński przyjmuje, że biskupstwo „sięgało na południe [...] po Hradec i Cieszyn, na północnym zachodzie po Szydłów nad Odrą; Kłodzkie, zdaje się, do państwa piastowskiego i diecezji wrocławskiej pierwotnie nie weszło”¹⁰. Najdawniejsze pewne granice diecezji przekazała nam bulla protekcyjna dla tegoż biskupstwa pap. Hadriana IV — *In eminenti Apostolicae Sedis*, z 23 IV 1155¹¹. Według tego przekazu diecezja obejmowała 15 kasztelanii, od Cieszyna aż po Milicz nad Baryczą, przy czym wymieniono grody na pograniczu z diecezją nitrzańską, ołomuniecką, praską, miśnieńską, gnieźnieńską i poznańską. Do kasztelanii tych należały: Ryczyn, Cieszyn, Goleszyce, Otmuchów, Warta (Bardo), Niemcza, Gramolin, Strzygoń, Świdnica, Wlan, Godzinice, Sobolewsk, Głogów, Śreńsko i Milicz¹². Trzeba jednakże zaznaczyć, że bulla papieska nie posiadała charakteru cyrkumskrypcji, lecz tylko gwarancję posiadłości i przywilejów biskupstwa i kapituły katedralnej. Odtworzone granice biskupstwa na podstawie tego przekazu, według Abrahama, biegiły od Cieszyna aż do rzeki Bober, a może nawet Kwissy, polityczną granicą polskoczeską. Na północy odgraniczała diecezję od biskupstwa poznańskiego rzeka Odra, na przestrzeni od Krosna aż do Wilkowa, odtąd zaś rzeka Barycz aż do Milicza. Od strony diecezji krakowskiej granica była mniej pewna; stanowiła ją rzeka Wisła, a następnie rzeczka Kocawa¹³. Daleko lepsze informacje z tego zakresu przekazała bulla pap. Innocentego IV — *In eminenti aposto-*

⁴ T. Silnicki, *Dzieje* s. 9—13; F. X. Seppelt, *op. cit.* s. 5.

⁵ W. Kętrzyński, *Biskupstwa* s. 613 n.; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, III s. 272; K. Buczek, *Pierwsze biskupstwa polskie* s. 207; F. X. Seppelt, *Geschichte* s. 5.

⁶ *Kronika Thietmara* s. 208; por. Z. Kozłowska-Budkowa, *op. cit.* nr 4 s. 5—6.

⁷ W. Abraham, *Organizacja* s. 126 nn.; T. Silnicki, *op. cit.* s. 14 nn.; Tenze, *Początki organizacji* s. 351; K. Maleczyński, *op. cit.* s. 202; H. F. Schmid, *op. cit.* s. 176; E. Michael, *Die schlesische Kirche* s. 35 nn.; W. Urban, *Zarys dziejów* s. 7 nn.; K. Maleczyński, *Dzieje Wrocławia od czasów najdawniejszych do r. 1618*, W: W. Diugoborski, J. Gierowski, K. Maleczyński, *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, Wrocław 1958 s. 38.

⁸ T. Silnicki, *Dzieje* s. 16; Tenze, *Początki organizacji* s. 354; W. Rittenbach, S. Seifert, *op. cit.* s. 35; E. Michael, *op. cit.* s. 28 nn.

⁹ W. Abraham, *Organizacja* s. 129.

¹⁰ K. Maleczyński, *Śląsk w epoce feudalnej* s. 202 n.

¹¹ KDWP, I nr 586 s. 545; *Kodeks dypl. Śląska*, I nr 35 s. 84 nn.; J. Heyne, *Dokumentierte Geschichte des Bisthums*, I s. 105.

¹² E. Michael, *op. cit.* s. 36 n.; T. Silnicki, *op. cit.* 44 n.; W. Abraham, *op. cit.* s. 129; F. X. Seppelt, *op. cit.* s. 10; A. Moepert, *Zur ältesten Bistumsurkunden von 1155*, *Archiv f. schles. Kircheng.*, 2 (1937) s. 1—32.

¹³ W. Abraham, *op. cit.* s. 130.

licae z 9 VIII 1245, wymieniając w granicach diecezji 22 kasztelańskie grody¹⁴. Późniejsze spory graniczne w sąsiedztwie czesko-łużyckim uzasadniają w pełni takie ujęcie obydwu bulli.

Południowa granica diecezji, od Cieszyna i Ostrawicy aż do rzeki Kwissy, biegła polityczną granicą polsko-czeską, pozostawiając po stronie wrocławskiej parafie Baborów, Nysę, Bardo, Krzeszów. Na tym też odcinku doszło do sporu o jurysdykcję kościelną w kasztelanii goleszyckiej, przynależnej już w r. 1155 do Czech, między biskupami wrocławskim i ołomunieckim. Pap. Grzegorz IX, listem apostolskim *Venerabilis frater noster* z 7 VI 1229, polecił rozstrzygnięcie sporu biskupowi krakowskiemu Iwonowi Odrowążowi i prepozytowi od św. Michała z Krakowa¹⁵. Wyroku nie znamy; jednakże epilog sporu wypadł na niekorzyść Wrocławia. Wprawdzie biskup wrocławski Wawrzyniec zaapelował od wyroku do Stolicy Apostolskiej, a tenże papież polecił ponowne rozpatrzenie sprawy¹⁶, ale i tym razem Wrocław nie odzyskał utraconych terenów¹⁷. W r. 1262 granica kościelna diecezji wrocławskiej i ołomunieckiej jest wzmiankowana na rzece Ostrawicy oraz wsiach Lipa i Bogumin¹⁸. Na odcinku pogranicza z diecezją praską należy odnotować, że Kotlina Kłodzka od początku należała do praskiej¹⁹.

Linia graniczna z diecezją miśnieńską biegła rzekami Kwisną i Bobrem aż do Krosna Odrzańskiego. Wprawdzie w r. 996 ces. Otton III wyznaczył granice biskupstwa miśnieńskiego na rzece Odrze, od jej źródeł aż do połączenia się z Nysą Łużycką, ale był to raczej wyraz programu ekspansji, aniżeli rzeczywistości. Do Odry diecezja miśnieńska (z wyjątkiem Szydłowa przy ujściu Nysy) nigdy nie doszła, a stanęły temu na przeszkodzie zwycięstwa Chrobrego²⁰. Jak wynika z dokumentu Wacława czeskiego z 7 V 1241, dopiero wówczas wyrównano sporną granicę obydwu diecezji, ale nie na całym odcinku²¹. Na mocy wspomnianego dokumentu okręgi Doberschau, Dolgowitz i tzw. Eigensche Kreis k. Bernstadt, a nadto okręg Göda-Stolpen w rejonie Nysy Łużyckiej, wyznaczały wschodnie granice biskupstwa miśnieńskiego a zachodnie wrocławskiego. Granice w rejonie od Zanizdowa do Kwissy nie zostały bliżej określone, z braku ścisłej granicy politycznej między Polską a Łużycami²². Jeszcze w XIII w. dekanat Żary wraz z 21 parafiami (Żary, Drożków, Lubanice, Białowice, Bieniów, Złotnik, Kunice Żarskie, Miłoszów, Konin Żagański, Płonice, Podlaski, Olbrachtów, Przewóz, Bogumiłów, Piotrowice, Grotów, Niwica, Lipinki, Sieniawa Żarska, Olszyniec, Gozdnicza), dekanat Lubań z 16 parafiami (Lubań, Kościelnik, Leśna, Zalipie, Zareba,

¹⁴ Regesta Pontificum, II nr 11792 s. 1002; por. T. Silnicki, Dzieje s. 45, 159; K. Eistert, Ergänzungen und Berichtigungen zu den beiden Schutzurkunden des Bistums Breslau von 1155 und 1255, *Archiv f. schles. Kircheng.*, 5 (1940) s. 30–49.

¹⁵ VMPL, I nr 37 s. 17–18; Kodeks dypl. Śląska, III nr 341 s. 169; Codex diplom. et epist. Moraviae, II nr 199 s. 215–217; Codex diplom. et epist. Regni Bohemiae, ed G. Friedrich, Pragae 1912, II nr 327 s. 332–334; Regesta Pontificum, I nr 8413 s. 723.

¹⁶ Kodeks dypl. Śląska, III nr 642 s. 129.

¹⁷ Por. T. Silnicki, Dzieje s. 152 przyp. 3.

¹⁸ W. Semkowicz, Historyczno-geograficzne podstawy Śląska, W: *Historia Śląska*, Kraków 1933, I s. 43.

¹⁹ K. Maleczyński, op. cit. s. 202 n.

²⁰ Z. Sułowski, Najstarsza granica s. 43, 70; T. Silnicki, Dzieje s. 16.

²¹ W. Abraham, op. cit. s. 130 przyp. 1; Z. Sułowski, Najstarsza granica s. 43; W. Rittenbach, S. Seifert, Geschichte s. 150.

²² W. Rittenbach, S. Seifert, op. cit. s. 150 n.; por. K. Maleczyński, Śląsk w epoce feudalnej s. 158.

Siekierczyn, Pisarzowice, Godziszów, Henryków Lubański, Zagajnik, Tomisław, Zebrzydowa Wieś, Czarna, Oldrzychów, Nawojów Łużycki, Jaryszów), dekanat Zawizdów z 21 parafiami (Zawizdów, Mirsk, Friedland (Czechosłowacja), Wieża, Świecie, Schönwald, Lusdorf (Czechosłowacja), Unięcice, Gerlachshelm, Raspenan, Kunnersdorf (Czechosłowacja), Wojciechów, Wigancice Żytawskie, Wiese, Bullendorf, Arnisdorf, Kapper, Bernsdorf, Berzdorf (Czechosłowacja) i Stanów), a nadto częściowo dekanaty Zgorzelec (ok. 22 parafii), Gubin (ok. 16 parafii) oraz Zasieki (ok. 8 parafii) leżały na wschód od biegu rzeki Nysa Łużycka i należały do diecezji miśnieńskiej w archidiecezji górnołużyckim²³. Odtąd granica między obydwoma diecezjami pokrywała się z polityczną granicą Śląska i Łużyc i aż do czasów reformacji biegła basenem rzek Kwissa, Czarna Wielka i Bober. Wyznaczały ją następujące parafie, leżące w granicach diecezji miśnieńskiej: Mirsk, Wieża, Kościelnik, Lubań, Oldrzychów, Nawojów Łużycki, Zebrzydowa Wieś, Tomisław, Konin Żegański, Płonice, Złotnik, Olszyniec, Bieniów, Lubanice, Bobrowiec k. Krosna Odrzańskiego, Wężyska, Niemaszchleba i Szydłów nad Odrą²⁴.

W sąsiedztwie z diecezją poznańską i archidiecezją gnieźnieńską granice diecezji trzymały się blisko Odry, na odcinku od Krosna do Wilkowa, następnie biegły w kierunku południowo-wschodnim aż do źródeł Proсны, pozostawiając Krosno, Sulechów, Górę Śląską, Ostrzeszów, Kępno i Stare Krzepice w diecezji wrocławskiej²⁵. Granica na tym odcinku ustawicznie się zmieniała i dopiero w XVII w., w rezultacie poważnej ekspansji Wrocławia nabrała stałości. Pierwotna granica obydwu diecezji biegła od Krosna Odrzańskiego rzeką Odrą, a następnie Baryczą ku wschodowi, pozostawiając Czestram po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej, a Milicz w granicach wrocławskiej²⁶. Na odcinku tym, w ślad za ekspansją polityczną książąt śląskich, diecezja powiększyła stan posiadania kosztem Poznania jeszcze przed 1376 r. o parafie Stare Krosno i Sulechów, zaś w XVI w. — o Klenicę, Konotop, Lubięcin, Lubogoszcz, Sławę, Strońsko (dziś Strącze), Lipinki, Zalesie; w XV w. doszły: Konradowo, Drzewce, Kowalewo i Jędrzychowice²⁷. W rejonie Wschowy w XV i XVI w. diecezja zyskała parafie: Kaczkowo, Borszyn i Jabłonna²⁸. Na przestrzeni od XIII do XVIII w. na tym odcinku diecezja straciła na rzecz Poznania tylko dwie parafie: Czerninę (1241) i Konradowo (ostatecznie przed 1748)²⁹. Pas graniczny z diecezją krakowską biegł od Starych Krzepic na południe aż do Cieszyna i Wisły, przy czym do Krakowa należały dekanaty bytomski i pszczyński³⁰. I na tym odcinku doszło do nieznacznych przesunięć granicznych na korzyść Wrocławia. Jeszcze w r. 1206 Woźniki należą do diecezji krakowskiej³¹, podczas gdy w r. 1310 znajdują się już w diecezji wrocławskiej³²; ale znów od r. 1326 aż do 1772 znajdowały

²³ W. Rittenbach, S. Seifert, op. cit. s. 150 n., 198, 249 nn.

²⁴ Ibid., mapa.

²⁵ W. Schulte, op. cit. s. 284—288 (podaje błędnie Wschowa); por. J. Nowacki, *Diecezja poznańska [...] 1602, mapa IV*.

²⁶ J. Nowacki, *Diecezja poznańska, część wielkopolska, XI—XII wiek, mapa I*.

²⁷ J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska* s. 18 nn.

²⁸ Ibid. s. 29 nn.

²⁹ Ibid.

³⁰ W. Abraham, op. cit. s. 62 nn.

³¹ KDKK, I nr 6.

³² W. Semkowicz, *Historyczne podstawy* s. 54.

się w granicach diecezji krakowskiej³³. Na pograniczu z archidiecezją gnieźnieńską i diecezją krakowską linię graniczną (ustaloną jeszcze zapewne w XIII stuleciu i przetrwałą aż do końca XVIII w.) wyznaczały parafie: Kotłów, Grabów, Bukownica nad Prosną i jej biegiem w kierunku południowym aż do parafii Kościeliska k. Kluczborka, przy czym dekanaty Ostrzeszów z 12 parafiami i Opatów z 10 parafiami leżały po stronie Polski, podobnie jak Stare Krzepice z dekanatu oleśnickiego. Prawdopodobnie tereny te pierwotnie nie należały do diecezji wrocławskiej. Dalszą linią graniczną z diecezją krakowską, od Starych Krzepic nad Wartą aż do źródeł Wisły, wyznaczały parafie: Sieraków, Boronów, Tworóg, Zbrostawice, Ziemięcice, Zabrze, Bujaków, Bełk, Żory, Warszawice, Studzionka, Strumień, Czechowice, Bielsko i Wisła³⁴ (w r. 1621 i 1711 Studzionka, Strumień i Wisła zaliczone są do diecezji krakowskiej).

Prawie wszystkie poważniejsze nabytki terytorialne w XVI i XVII w. są ściśle związane z pewnymi faktami politycznymi i reformacją kościelną w XVI w. Dzięki tym okolicznościom przyłączono 27 III 1654 z archidiecezji praskiej Frydland i kilka okolicznych parafii w rejonie Gór Wałbrzyskich, a nieco później, ale również w XVII w., z tejże archidiecezji dalsze parafie: Chełmsko Śląskie, Okrzeszyn, Uniemyśl i Kochanów — w rejonie Kamiennej Góry³⁵. W podobnych okolicznościach poddano po r. 1629 jurysdykcji Wrocławia parafie: Prudnik, Lubrza, Dytmarów, Trzebina i Moszczanka z diecezji ołomunieckiej, które jeszcze w r. 1333 przeszły drogą zakupu do Księstwa Opolskiego, a w r. 1563 należały formalnie do diecezji ołomunieckiej. Dopiero rekatołicyzacja tych terenów w r. 1629 przez ces. Ferdynanda II przesądziła o wrocławskiej przynależności diecezjalnej tych parafii³⁶. Uformowane w ten sposób południowe granice biskupstwa z diecezją nitrzańską, ołomuniecką i praską biegiły od Jabłonkowa nad Olzą w kierunku zachodnio-północnym poprzez Frydek, Ostrawę, Bogumin, Bienkówice, Cyprzanów, Krowiarki, Diećmarowy, Kazimierz, Raclawicę Śląskie, Dytmarów, Trzebinę, Złote Hory, Mesto Albrechtice, Domasov, Žulova, Javornik, Złoty Stok, Bardo, Srebrną Górę, Bielawę, Mieroszów, Chełmsko, Kowary, Cieplice aż do Mirska nad Kwisną³⁷.

W rezultacie całkowitej protestantyzacji biskupstwa miśnieńskiego zyskała diecezja z tegoż jeszcze w XVI w. rejon Mirska, przynależnego pod względem politycznym do Księstwa Jaworznickiego. W r. 1668 przyłączono do Księstwa Żagańskiego pod względem politycznym, a następnie do diecezji wrocławskiej pod względem kościelnym parafie: Przewóz, Podlaski, Grotów, Bogumiłów, Chrobrów, Witoszyn Dolny, Konin Żagański, Gozdnicza oraz niezindyfikowany Bleichdorff — wszystkie z diecezji miśnieńskiej³⁸.

W latach 1628—51 w związku z rekatołicyzacją Świebodzińskiego, przeprowadzoną pod patronatem cesarskim, włączono do diecezji cały teren,

³³ J. Knossala, *Das Dekanat Beuthen O/S in seinem schlesischen Teil* s. 10 n., 93, 140 nn., 174, 259, 264.

³⁴ Por. Z. Rzepa, *Diecezja wrocławska w połowie XVIII wieku*, mapa; J. Korytkowski, *Mappa (szereg błędów)*; T. Landenberger, *Gęstość zaludnienia*, mapa.

³⁵ J. Jungnitz, *Die Grenzen* s. 4 n.

³⁶ *Ibid.* s. 13.

³⁷ Z. Rzepa, *op. cit.*, mapa.

³⁸ J. Jungnitz, *op. cit.* s. 5.

pomimo protestów biskupa poznańskiego³⁹; w r. 1670 był tu jeden archiepiskopat oraz 26 parafii i filii⁴⁰.

W tym kontekście należy wspomnieć o istniejącym w XVIII w. zamiarze oderwania od diecezji krakowskiej dekanatów Pszczyna i Bytom i przyłączenia ich do Wrocławia. Obydwa dekanaty leżały od XIV w. w politycznych granicach Czech, a pod względem kościelnym należały do Krakowa. Część tych terenów w granicach Księstwa Siewierskiego powróciła do Polski, odkąd 24 XII 1442 biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki zakupił je dla diecezji krakowskiej⁴¹. W obydwu dekanatach synod krakowski z 1621 r. wymienia 51 parafii⁴². W latach 20-tych XVII w., w związku z rekatolizacją Śląska, zaczęto wysuwać projekty wyłączenia z diecezji krakowskiej obydwu dekanatów i przyłączenia ich do Wrocławia. Energiczne jednakże wystąpienie biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego w 1629 r. w obronie całości diecezji przeciwko realizacji tych planów prawie na dwa wieki⁴³. Plany te podjął w XVIII w. rząd pruski, wkrótce po zdobyciu Śląska. Pierwszy raz 1 VI 1743 rząd pruski zwrócił się do biskupa Schaffgotscha we Wrocławiu z propozycją przejęcia jurysdykcji kościelnej nad częścią diecezji krakowskiej w granicach Prus (dekanaty Pszczyna i Bytom)⁴⁴. Prawdopodobnie biskup odrzucił propozycję, ponieważ rząd wycofał się z tego projektu i 14 IV 1744 ogłosił pod jakimi warunkami biskup krakowski może spełniać jurysdykcję kościelną w pruskiej części diecezji⁴⁵. Nie był to wszakże koniec zakusów. Wrócono do niego 26 XI i 8 XII 1750, ale w zmienionej formie. W poufnym liście do biskupa wrocławskiego Schaffgotscha rząd pruski wysunął projekt utworzenia niezależnego od Krakowa wikariatu generalnego dla obydwu dekanatów, przy czym sankcji ostatecznej takiemu rozwiązaniu sprawy miała udzielić Stolica Apostolska⁴⁶. Na początku 1751 r. rozpoczęto w Rzymie starania⁴⁷. Biskup krakowski A. Załuski miał podobno być przychylny dla projektu⁴⁸. Pap. Benedykt XIV zajął stanowisko raczej wyczekujące i w liście do biskupa Schaffgotscha widział pewne trudności, zwłaszcza w odniesieniu do podobnych projektów przyłączenia Kłodzka z archidiecezji praskiej⁴⁹. Na szczęście dalsze wojny śląskie stanęły na przeszkodzie realizacji planów. Obydwa dekanaty miały pozostać pod bezpośrednią jurysdykcją ordynariusza krakowskiego do 22 X 1811; w r. 1821 bulla *De salute animarum* włączyła je ostatecznie do Wrocławia⁵⁰.

Przy końcu tego okresu, po zagarnięciu Śląska przez Prusy (ostatecznie 1763), granice diecezji wrocławskiej na południowych kresach nie pokrywały się z granicami politycznymi. Archidiecezja ołomuniecka i praska, podobnie jak i diecezja litomierzycka posiadały swe enklawy w politycznych grani-

³⁹ Ibid. s. 6 n.; por. J. Nowacki, op. cit. s. 22—26.

⁴⁰ Visitationsberichte, I s. 90—102.

⁴¹ Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter. Hrsg. C. Grünhagen, H. Markgraf, II, Leipzig 1883 s. 626—632.

⁴² Reformationes generales [...] M. Szyszkowski ep. Crac. 1621 s. 31, 32.

⁴³ W. Urban, Zarys dziejów s. 12 n.

⁴⁴ Preussen und katholische Kirche, II nr 333 s. 298.

⁴⁵ Ibid. nr 549 s. 465.

⁴⁶ Ibid. nr 337 s. 301, nr 342 s. 305 n.

⁴⁷ Ibid. nr 352 s. 313.

⁴⁸ Ibid. nr 343 s. 307.

⁴⁹ Ibid. nr 369 s. 325.

⁵⁰ J. Knossalla, op. cit. s. 305 nn.

cach Prus (Branice, Kłodzko), podczas gdy diecezja wrocławska także enklawy (Cieszyn, Widnawa) posiadała w politycznych granicach Czech.

I na tym odcinku granic diecezji rząd pruski w kilka lat po zajęciu Śląska wysunął projekt dostosowania granic administracji kościelnej do granic politycznych. 14 IV 1744 Prusy ogłosiły warunki, pod jakimi Ołomuniec może spełniać jurysdykcję kościelną w „pruskiej części diecezji”⁵¹, ale już 19 I 1748 i 9 III 1748 oraz 9 IV i 20 IV 1748 poddano plan zamiany części „pruskiej” archidiecezji ołomunieckiej (Branice) wzamian za okręg kłodzki przynależny do archidiecezji praskiej⁵². Ponieważ sprawa napotkała w miejsca na poważne trudności, dlatego 21 XI i 8 XII 1750 Prusy zażądały od kard. Ferdynanda hr Troyes, ordynariusza ołomunieckiego „mianowania wikariusza generalnego dla okręgu branickiego diecezji ołomunieckiej”⁵³, a w następnym roku (16 II 1751) poruszono sprawę separacji w Rzymie⁵⁴. Trudności jednakże towarzyszyły tym planom od samego początku, czemu dał wyraz 6 III 1753 biskup wrocławski Schaffgotsch⁵⁵. Ze względu na piętrzące się trudności ze strony Austrii 28 XI 1758 Prusy włączyły do projektu wymiany również Śląsk Cieszyński⁵⁶. 3 I 1775 poruszono znów sprawę separacji⁵⁷. Sprawa separacji wydawała się tak bliska, że 12 XI 1776 przy poruszaniu sprawy dostosowania granic kościelnych do państwowych na Śląsku, Austria wysunęła projekt utworzenia z „czeskich” terenów diecezji wrocławskiej trzech małych terytorialnie diecezji⁵⁸. Jeszcze 31 XII 1776 pruski minister spraw zagranicznych donosił władzom rządowym, że Maria Teresa projektuje po zamianie utworzyć 2 biskupstwa — w Brnie i Opawie dla nowo kreowanej metropolii ołomunieckiej. Diecezja opawska miała objąć swymi granicami 90 parafii wrocławskich, będących w politycznych granicach Czech⁵⁹. 18 I 1777 wrócono do myśli o separacji⁶⁰, ale tym razem przeciwko projektowi wystąpiła kapituła wrocławska (31 XII 1787), w obawie utraty bogatego uposażenia biskupstwa po stronie czeskiej⁶¹. Planów tych nie wykonano, chociaż wracano do nich kilka razy, a m. in. w r. 1937; formalnie zostały one nie załatwione do naszych dni⁶².

Kiedy sprawa separacji napotykała na coraz to większe trudności po obydwu stronach granicy prusko-austriackiej, pogodzone się z myślą pozostania na platformie *status quo*. Jedynie 7 VII 1779 minister pruski Hoym polecił ordynariatowi wrocławskiemu, by przeprowadzić wymianę przygranicznych wsi śląskich, przynależnych do parafii czeskich wzamian za wsie czeskie przynależne do parafii śląskich⁶³. Według relacji biskupa sufr. wrocławskiego Strachwitza na wymianie z archidiecezją ołomuniecką biskup-

⁵¹ Preussen und die katholische Kirche, II nr 549 s. 465.

⁵² Ibid.; III (1882) nr 128 s. 109, nr 154 s. 135 n., nr 175 s. 154—158, nr 184 s. 164.

⁵³ Ibid., II nr 336 s. 300 n., nr 343 s. 306 n.

⁵⁴ Ibid., nr 352 s. 313.

⁵⁵ Ibid., III nr 513 s. 443.

⁵⁶ Ibid., IV nr 46 s. 41 nn.

⁵⁷ Ibid., V nr 1 s. 1.

⁵⁸ Ibid., nr 288 s. 177.

⁵⁹ Ibid., nr 243 s. 190 n.

⁶⁰ Ibid., IV s. 194, 196; VI nr 139 s. 143.

⁶¹ Ibid., II nr 549 s. 465.

⁶² AAS, 39 (1937) s. 367 (dekret Ad ecclesiasticis regiminis z 2 IX 1937); F. X. Seppelt s. v. Breslau, W: DHG, X k. 592; H. Weczerka, Kirchliche Gliederung s. 281.

⁶³ Preussen und kath. Kirche, V nr 395 s. 305.

stwo wrocławskie zyskało 27 wsi z 7 tysiącami wiernych, a straciło 12 wsi z 3 tys. wiernych⁶⁴.

W r. 1418 diecezja dzieliła się na 4 archidiaconaty (wrocławski, głogowski, legnicki, opolski), 50 archipresbiteratów (dekanatów) i pod koniec XV w. 1400 parafii i miejscowości kościelnych⁶⁵. W r. 1671 Wrocław liczył 70 tys. mieszkańców, w tym 4 tys. katolików, 6 klasztorów męskich i 2 żeńskie, zaś kapituła katedralna obejmowała 7 prałatur i 26 kanonii gremialnych⁶⁶. W r. 1773 diecezja obejmowała łącznie 651 parafii i kuracji, z czego w części pruskiej 572, zaś w polskiej i austriackiej 79, a nadto 7 kolegiat (Wrocław — 2: św. Idzi i św. Krzyż, Głogów, Nysa, Opole, Racibórz, Głogówek), 54 klasztory męskie, 17 żeńskich i 1 seminarium (25 kleryków), podczas gdy kapituła liczyła 7 prałatów (prepozyt, dziekan, archidiacon, scholastyk, kantor, kustosz, kanclerz) i 12 kanonii gremialnych. We Wrocławiu liczącym ok. 90 tys. mieszkańców, mieszkało 30 tys. katolików, cała zaś diecezja liczyła 40 miast, 98 miasteczek i 4280 wsi⁶⁷.

15. DIECEZJA ŻMUDZKA¹

Zawarty w wyniku zwycięskiej wojny grunwaldzkiej pokój w Toruniu (1111411) przywrócił Litwie Żmudź (ostatecznie w r. 1422). Celem utrwalenia przy Litwie odzyskanych terenów Władysław Jagiełło i w. ks. Witold zakrzęcali się około ich chrystianizacji (1416 — 3 tys. ochrzczonych) i zorganizowania normalnej hierarchii kościelnej. W r. 1416 wysłali poselstwo (Jerzy Giedygołd, Jerzy Bolim i Mikołaj Sapiński) do obradującego wówczas soboru w Konstancji, w celu unicestwienia oszczerstw krzyżackich i ich argesji przeciwko Żmudzi oraz, aby „sobór [...] wysłał legatów [...] w osobie Jana, arcybiskupa lwowskiego i Piotra, biskupa wileńskiego, celem erekcji diecezji i kościoła katedralnego założonego w okręgu miednickim”².

11 VIII 1416 sobór udzielił pełnego poparcia planom Polski i Litwy i na prośbę Żmudzinów wyznaczył Jana Rzeszowskiego, arcybiskupa lwowskiego i Piotra, biskupa wileńskiego w charakterze swoich legatów z pełnomoc-

⁶⁴ Ibid. nr 424 s. 328; por. J. Jungnitz, op. cit. s. 15.

⁶⁵ B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen* s. 46, 91—126.

⁶⁶ BAV, *Proces. consist.*, vol. 70: *Processus E. D. Friderici S. R. E. cardinalis Hassiae in episcopatum Wratislaviensem electi 1670 k. 1314 n.*; por. R. Ritzler, P. Seffrin, op. cit., V s. 419.

⁶⁷ *Archivum S. Congregationis Concilii, Relationes episcoporum, Dioecesis Wratislaviensis 1773.*

¹ Wazniejsze opracowania: M. Andziulyte-Ruginiane, *Žemaičiu christianizacijos pradžia. Die Anfänge des Christentums in Žemaiten*, Kaunas 1937; B. Dundulis, *Lietuviu Kova del Zemajtijos ir Užnemunes XV amžiuje* (Walka Litwy z Krzyżakami o Żmudź i Jaćwież w latach 1411—1422), Vilnius 1960; J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki na Litwie*, W: *Polska i Litwa w ich dziejowym stosunku*, Warszawa 1914 s. 37—333; S. Hain, *Chryścianizacja Żmudzi, Annales Missiologicae*, 5 (1932/33) s. 103—128; R. Krumholz, *Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Malmo-See, Altpreuss. Monatschrift*, 26 (1899) s. 193—258, 461—484; 27 (1890) s. 1—74, 193—227; B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej*, s. 73—75; M. Wołoncewski, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1893.

² J. Długosz, *Historiae Polonicae*, XIII s. 196; St. Gawęda, K. Pieradzka, J. Radziszewska i in., *Rozbiór krytyczny Annalium Długosza z lat 1385—1444*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1961 s. 164; por. J. Fijałek, *Uchrześcijanienie Litwy* s. 79 nn.

nictwami utworzenia diecezji dla Żmudzi³. 23 X 1417 w. ks. litewski Witold uposażył diecezję i kościół katedralny p. w. św. apostołów Piotra i Pawła i św. Aleksandra w Miednikach oraz zamianował pierwszego jej biskupa w osobie prepozyta kapituły wileńskiej, Macieja⁴. 24 X tr. legaci soboru Jan, arcybiskup Lwowa i Piotr, biskup Wilna erygowali diecezję i kapitułę katedralną żmudzka, zgodnie z zaleceniami soboru⁵. Tegoż dnia w. ks. Witold doniósł biskupom polskim o fundacji nowej diecezji⁶. Wszystkie te fakty usankcjonował nowo wybrany papież Marcin V, bullą *Mirabilis Deus in donis* z 11 IX 1421, biorąc równocześnie nowo kreowaną diecezję pod specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej⁷.

Pierwotne granice diecezji obejmowały całą Żmudź, ale na odcinku zachodnim i wschodnim przez dłuższy czas posiadały charakter niestały. Od lat 1253—58 rejon Kłajpedy należał do diecezji kurlandzkiej⁸ i trzeba przyjąć, że terytorialnie łączył się z Kurlandią. Pod koniec XV w. połączenia tego między Kłajpedą a Kurlandią nie było, chociaż ta pierwsza należała nadal do diecezji kurlandzkiej, tworząc niewielką enklawę otoczoną posiadłościami diecezji żmudzkiej i sambijskiej⁹. Tymczasem w połowie XVIII w. prawie cały dekanat Szkudy posiadał na tym pomoście terytorialnym szereg parafii, m. in. Szkudy, Połaga i Kretynga¹⁰. Na tym też odcinku diecezja dotykała wybrzeża Bałtyku. Północna granica była raczej stała; zaczynała się przy ujściu do Bałtyku rzeki Święta Aa oraz biegła polityczną granicą Litwy i Kurlandii, początkowo w kierunku północno-wschodnim aż do koryta rzeki Windawy, pozostawiając parafie Szkudy i Iłoki w obrębie diecezji. Od rzeki Windawy aż do Muszy granice diecezji zmierzały na wschód; pokrywały się one z granicą polityczną Semigalii, pozostawiając w granicach diecezji parafie: Łajzew, Okmiany, Zagóry, Janiszki, Zanusze (Zeimelis) i Linkow (Likenai) nad rzeką Muszą¹¹.

Wschodnie granice diecezji pierwotnie przekraczały bieg rzek Muszy, Ławeny i Niewiaży i nie posiadały charakteru stałego¹², ale od końca XVI stulecia, a zwłaszcza w pierwszej połowie XVII w. Żmudź straciła te tereny na rzecz diecezji wileńskiej¹³. Tak 25 X 1586 pap. Sykstus V, bullą *Studium tuum Vilnensis ecclesiae*, wyłączył z diecezji parafię Pozwoń, położoną na wschodnim brzegu Ławeny i wcielił ją do diecezji wileńskiej¹⁴. Od XVII w. granice na tym odcinku ustaliły się i opierały się na biegu rzek Muszy, Ławeny i Niewiaży, aż do ujścia tej ostatniej do Niemna. Po stronie diecezji

³ KDKWil. nr 68 s. 99 n.; Codex epistolaris Vitoldi, Appendix nr 6 s. 1033.

⁴ KDKWil. nr 70 s. 101 n.; Codex epistolaris Vitoldi nr 743 s. 393, nr 27 s. 1045 n. (Appendix); J. Długosz, op. cit., XII s. 215; St. Gawęda i in., Rozbiór krytyczny s. 174.

⁵ KDKWil. nr 71 i 73 s. 103; J. Długosz, op. cit., XIII s. 215.

⁶ Codex epistolaris nr 744 s. 394.

⁷ KDKWil. nr 465 s. 530.

⁸ Por. Diecezja sambijska.

⁹ H. Schlenker, H. Weczerka, op. cit., Blatt 13.

¹⁰ Synodus dioecisana Mednicensis seu Samogitiensis sub — R. D. Antonio Dominico Tyszkiewicz ep. Samogit. a. D. 1752 celebrata, Vilnae (b.r.w.), po s. 242: Ordo ecclesiarum.

¹¹ Ibid.

¹² M. Wołoncewski, Biskupstwo żmudzkie s. 1.

¹³ W. Semkowicz, Mapa historyczna s. 452. Informacje autora jednakże nie są zbyt ścisłe.

¹⁴ VMPL, III nr 7 s. 3.

pozostawały następujące parafie: Janiszkiele, Poniewież, Nowemiasto, Kiejdany i Jaswojnie. W rejonie parafii Wilkia południową granicę diecezji przekraczała Niemen i szła w kierunku południowo-wschodnim, pozostawiając w obrębie diecezji parafie: Wielka Ruda, Hryszka Budzie (Griškabūdis) i Wierzbołowo. Tu też rozpoczynała się granica polityczna z Prusami i kościelna z diecezją sambijską. Od Wierzbołowa biegła ona w kierunku północnym, początkowo korytem rzeki Szeszupa, a następnie na wysokości Smolnik dosięgała koryta Niemna. Stąd linia graniczna posuwała się w kierunku północno-zachodnim, pozostawiając w obrębie diecezji parafie: Poju-rze, Taurogi, Wywierzany, Gorzdy (Gargzdai) i Kretynga¹⁵. W r. 1638 pap. Urban VIII zlecił czasowo biskupom żmudzkiemu administrację dawnej diecezji kurlandzkiej¹⁶, która w r. 1685 została oddana biskupom inflanckim¹⁷. Dalsze zmiany w geografii kościelnej diecezji nastąpiły dopiero w okresie rozbiorów Polski.

W XV w. diecezja liczyła 18 parafii i 1 filię; w XVI w. — 47 parafii i 5 filii¹⁸. W r. 1645 dzieliła się na 6 dekanatów, 80 parafii, 11 filii (127 kapłanów). W latach 1597—1645 posiadała nadto 8 klasztorów męskich, 1 żeński i kolegium jezuickie¹⁹. Według relacji z 1755 r. diecezja obejmowała podówczas 10 dekanatów, 5 prepozytur, 96 parafii, 34 filie, 32 altarie czyli kapelanie, 6 kaplic publicznych, 1 seminarium duchowne (Miedniki) oraz łącznie 218909 wiernych. Według tejże relacji liczba nowo nawróconych wynosiła: z luteranizmu — 1626, kalwinizmu — 23, apostazji — 3, prawosławia — 67 i z religii mojżeszowej — 164²⁰. W l. 1767—1773 diecezja obejmowała 15 miast, 38 miasteczek, 242781 katolików, 10 dekanatów, 96 parafii, 39 filii, 15 klasztorów męskich, 2 żeńskie, 1 seminarium duchowne (40 kleryków), zaś kapitułę katedralną tworzyło 6 prałatur, wraz z sufraganią, oraz 6 kanonii gremialnych²¹.

Rozdział 2

GRANICE METROPOLII (HALICKIEJ) LWOWSKIEJ I JEJ SUFRAGANII

1. GRANICE METROPOLII (HALICKIEJ) LWOWSKIEJ¹

Zjednoczone przez Władysława Łokietka (1306—1333) i Kazimierza Wielkiego (1333—1370) Królestwo Polskie objęło zaledwie połowę dawnego obsza-

¹⁵ Zob. przyp. 10.

¹⁶ Archiwum Kongregacji Soboru, Relacje biskupów, Diecezja żmudzka 1646: „Quoniam a Ss. D. n. Urbano VIII — — perpetua administratio episcopatus Piltynensis seu Curonensis inter hereticos est mihi commissa; por. M. Wołonczewski, op. cit. s. 2

¹⁷ B. Gams, Series episcoporum s. 359 podaje datę 1683. Relacje źródłowe na ten temat zob. R. Ritzler, P. Seffrin, op. cit., V s. 408.

¹⁸ M. Wołonczewski, op. cit. s. 123.

¹⁹ L. Boratyński, op. cit. s. 9, 14.

²⁰ Archiwum Kongregacji Soboru, Relatio muneris pastoralis in dioecesi Mednicensi seu Samogitiensi ex anno 1755.

²¹ Ibid. Relationes episcoporum dioecesis Samogitiensis ex annis 1767, 1773.

¹ Wazniejsze opracowania (na temat dziejów i organizacji metropolii lwowskiej nie posiadamy dotąd żadnych prac. Załączona bibliografia, tylko wazniejsza, dotyczy wyłącznie

ru Polski sprzed podziału dzielnicowego. Nowe terytorium państwa stanowiły Wielkopolska i Małopolska, okrojone w stosunku do dawnego zasięgu terytorialnego. Pod względem kościelnym monarchia kazimierzowska nie objęła całej metropolii gnieźnieńskiej. Żadna z diecezji, wchodzących w jej skład nie znalazła się w całości w granicach nowo ukonstytuowanego Królestwa. Diecezje lubuska i kamieńska odpadły całkowicie. Obok skromnych posiadłości k. Ostrzeszowa i Kępna w całości poza granicami kraju znalazła się diecezja wrocławska. Północne i zachodnie kresy diecezji poznańskiej należały pod względem politycznym do Brandenburgii. Część archidiecezji gnieźnieńskiej i prawie 2/3 terytorium diecezji wrocławskiej objęły zaborcze granice Państwa Krzyżackiego. Prawie cała diecezja płocka pozostawała do r. 1351 poza granicami wznowionego Królestwa. Co więcej, stołeczna diecezja krakowska sięgała w rejonie Spisza, Pszczyzny i Bytomia zagranicznych terytoriów².

W takiej sytuacji kościelnej doszło do zorganizowania nowej, drugiej z rządu metropolii w granicach Korony Królestwa Polskiego. U podstaw jej genezy leżą m. in. przyczyny natury zarówno politycznej, jak i kościelnej. Z zagadnień politycznych należy wymienić nade wszystko zajęcie i wciele nie Rusi Czerwonej do Polski, co, ze względu na współzawodnictwo Węgier i Litwy, trwało od r. 1340 do 1387. W rezultacie wspomnianych procesów zostały bezpośrednio inkorporowane do Polski ziemie: przemyska, sanocka (1344), lwowska i halicka oraz część Wołynia z Krzemieńcem i Oleskiem (1349/1366); w charakterze lenna natomiast ziemie: chełmska, bełska, włodzimierska (1366) i Podole.

W ślad za postępem zdobyczy terytorialnych zaczęła się praca nad zorganizowaniem dla nowych nabytków administracji państwowej, podniesieniem gospodarczym miast i rozwojem handlu, oraz akcją cywilizacyjną poprzez Kościół łaciński. Ta ostatnia była tym bardziej konieczna, że na Rusi Czerwonej zaznaczyły się mocne wpływy Kościoła węgierskiego ze strony arcybiskupstwa w Ostrzyhomiu³. Akcja polska, zmierzająca do utrwalenia chrześcijaństwa łacińskiego na Rusi, znalazła poparcie ze strony papieży awiniońskich⁴, a głównymi jej nosicielami były zakony żebracze, franciszkanie i dominikanie, działający na tych terenach od XIII w.⁵

Rezultatem tej inicjatywy było pojawienie się pierwszych biskupów ła-

początkowych dziejów metropolii): Wł. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, t. 1, Lwów 1904; Tenże, Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie, Lwów 1909; Z. Kaczmarczyk, Monarchia Kazimierza Wielkiego, Poznań 1946 s. 102—122; A. Łatocki, Początki organizacji kościelnej na Rusi, *Elpis*, 8 (1934) z. 2 s. 113—126; K. Reifenkugel, Die Gründung der römisch-katholischen Bistümer in den Territorien Halicz und Wladimir, *Archiv für österreichische Geschichte*, 52 (1875) s. 401—474; G. Rhode, Die Ostgrenze Polens, Bd 1: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401, Köln 1955 s. 273—286; H. F. Schmid, Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters, Weimar 1938 s. 623—686, gdzie podano obfitą bibliografię; K. Städticki, O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łac. obrz. na Rusi Halickiej i Wołyniu, Lwów 1882.

² Por. Podział terytorialny polskiej prowincji kościelnej w czasach Kazimierza Wielkiego, mapa, w: Z. Kaczmarczyk, op. cit. s. 78; Polska w dobie przywrócenia Królestwa (wiek XIV), mapa, w: J. Natanson-Leski, Rozwój terytorialny Polski do roku 1572, Warszawa 1964 s. 83.

³ Por. W. Abraham, Powstanie organizacji s. 100 nn.

⁴ *Ibid.* s. 230.

⁵ *Ibid.* s. 164 nn.

cińskich na omawianych terenach. Tak 15 XII 1320 pap. Jan XXII, bullą *Ad regimen universalis ecclesiae*, zamianował biskupa kijowskiego⁶, 18 I 1353 pap. Innocenty VI, bullą *Etsi cunctis*, obsadził diecezję przemyską⁷, a bullą *Inter cetera, que* z 2 V 1358 — biskupstwo w Włodzimierzu Wołyńskim⁸. Dzięki intensywnej akcji tegoż papieża doszło do nominacji biskupów dla dalszych stolic. Tak 11 I 1359, bullą *Quam sit onusta periculis*, został mianowany biskup dla Lwowa⁹, a bullą *Dum iuxta pastoralis officii debitum* z 20 V 1359 — biskup dla Chelma¹⁰. Obok nowo mianowanych biskupów, którzy posiadali charakter więcej tytułarny, niż faktyczny, działał na Rusi halickiej, we własnym imieniu jako ordynariusz, biskup lubuski¹¹.

Na odcinku przynależności metropolitalnej nowo kreowanych biskupstw przejawiały się różne koncepcje. Pierwsza z nich wysuwała projekt utworzenia samodzielnej metropolii dla nowo inkorporowanych terenów (1349). Ale tym projektem zajmujemy się nieco niżej. Druga tendencja, wyrosła prawdopodobnie w miejscowych środowiskach dzielnicowych książąt ruskich, dążyła do wiązania nowo powstałych diecezji bezpośrednio ze Stolicą Apostolską. Reprezentantem tej opinii był, jak się wydaje, ks. Jerzy II Trojdenowicz, a może i w pewnym okresie sam król Kazimierz Wielki. Pierwszy chciał przez to podkreślić niezależność organizacji kościelnej w swym państwie, podczas gdy drugi widział w takiej formie mocniejsze ubezpieczenie się przed pretensjami Lubusza¹². Na istnienie takich tendencji dostarcza przykładu biskupstwo przemyskie. W bulli nominacyjnej dla biskupa Mikołaja Rusina *Etsi cunctis* (18 I 1353) pap. Innocenty VI wyraźnie stwierdził, że „diecezja przemyska [...] zależy bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej”, co powtórzył tego samego dnia w bulli, skierowanej do prawdopodobnie nieistniejącej jeszcze kapituły przemyskiej¹³. Tenże papież, w bulli *Dudum felicitis recordationis* z 12 VIII 1354, ze względu na fakt, iż „diecezja przemyska jest bezpośrednio zależna od Stolicy Apostolskiej”, polecił elektowi przemyskiemu Mikołajowi, by przyjął konsekrację biskupią od dowolnie wybranego biskupa katolickiego oraz w jego ręce złożył przepisane wyznanie wiary i przysięgę wierności¹⁴. W wypadku istnienia normalnej organizacji kościelnej akty te były zarezerwowane dla metropolity¹⁵.

Wkrótce atoli przejawiała się inna koncepcja, która zmierzała do podporządkowania Rusi halickiej pod względem kościelnym metropolii gnieźnieńskiej. Ośrodkiem tych planów był dwór królewski Kazimierza Wielkiego, zapewne nie bez wpływu metropolity gnieźnieńskiego Jarosława Bogoryi ze Skotnik (1342—1374). Nie bez znaczenia na decyzję króla była nowa wojna z Litwą o Ruś Halicką (1352), pod wpływem której postanowił on nowo zdobyty kraj jeszcze silniej związać z Polską. W dniu 17 XII 1357 r. Kazimierz Wielki wystąpił do pap. Innocentego VI z prośbą o poddanie przyszłych ka-

⁶ VMPL, I nr 252 s. 162 n.

⁷ Ibid. nr 720 s. 543 n.; Acta Innocentii Pp. VI nr 5 s. 11—14 podają datę 23 I 1353.

⁸ VMPL, I nr 786 s. 586 n.

⁹ Tekst bulli podaje W. Abraham (Powstanie organizacji nr 5 s. 369—370).

¹⁰ Ibid. nr 6 s. 371—372.

¹¹ Por. Diecezja lubuska w rozdziale 1 niniejszej pracy.

¹² W. Abraham, op. cit. s. 240.

¹³ VMPL, I nr 720 s. 543—544: „— ecclesie Premisliensi ad Romanam ecclesiam nullo medio pertinenti”.

¹⁴ VMPL, I nr 726 s. 555—556.

¹⁵ W. M. P l ö c h l, Geschichte des Kirchenrechts, Aufl. 2, Bd 2, Wien 1962 s. 134.

tedr biskupów łacińskich na Litwie i Rusi metropolicie gnieźnieńskiemu¹⁶. Prośba króla po pewnej zwłoce została przychylnie załatwiona. 20 V 1359 r. pap. Innocenty VI, w bulli *Ad cumulum tue*, skierowanej na ręce metropolity gnieźnieńskiego, polecił mu nominata chełmskiego Tomasza i stwierdził, że jest on sufraganem gnieźnieńskiej prowincji kościelnej¹⁷. Równocześnie, zgodnie z tymi zasadami polityki kościelnej króla, biskup przemyski Mikołaj wziął udział w synodzie prowincjalnym gnieźnieńskim w Kaliszu (1357)¹⁸. Taką politykę reprezentował dwór polski jeszcze w 1363 r. Tak w suplice z 6 IV 1363 r., zaniezionej do pap. Urbana V w sprawie założenia biskupstwa we Lwowie; król Kazimierz prosił papieża, by zechciał zamianować biskupa dla Lwowa i polecił go arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, jako „miejscowemu metropolicie”¹⁹.

Wzmianka o prawach metropolitalnych Gniezna w stosunku do Lwowa była tym bardziej aktualna, że w międzyczasie powstała orientacja podporządkowania Rusi Halickiej łacińskiemu patriarsze Konstantynopola. Pap. Urban V dał się szybko pozyskać dla planów Kazimierza i bullą *Exhibita nobis* z 6 IV 1363 polecił arcybiskupowi gnieźnieńskiemu przeprowadzenie procesu informacyjnego w sprawie utworzenia biskupstwa we Lwowie²⁰, przyznając tym samym Gnieznu stanowisko metropolitalne w stosunku do nowo kreowanych diecezji ruskich.

Wspomniano już uprzednio o pojawieniu się nowej koncepcji, dążącej do rozwiązania przynależności metropolitalnej łacińskich biskupstw na Rusi w ramach łacińskiego patriarchatu konstantynopolskiego. Powstała ona zapewne w awiniońskiej kurii papieskiej i była, jak można przypuszczać, wyrazem jej protestu i przeciwdziałania w odniesieniu do projektu i zabiegów Kazimierza Wielkiego, zmierzających do utworzenia prawosławnej metropolii w Haliczu, za zgodą patriarchy ekumenicznego w Konstantynopolu. Możliwe, że takie rozwiązanie sprawy znalazło poparcie ze strony Litwy, do której należały pod koniec pięćdziesiątych lat XIV w. ziemia chełmska i Wołyń²¹. Przed r. 1358, na zlecenie łacińskiego patriarchy Konstantynopola Wilhelma, biskup Salubrii Augustyn zamianował biskupem we Włodzimierzu Wołyńskim niejakiego Piotra z zakonu kaznodziejskiego. Na życzenie tegoż patriarchy sakry biskupiej nominatowi udzielił biskup miśnieński. Fakty te niedwuznacznie stwierdzają jurysdykcję metropolitalną patriarchy łacińskiego na Rusi. Co więcej, mimo pewnych nieformalności zaszytych przy nominacji, pap. Innocenty VI nie cofnął jej, ale bullą *Inter cetera, que* z 2 V 1358 zatwierdził²². Wprawdzie w ekspedycji bulii papieskiej nie wymieniono patriarchy Konstantynopola jako metropolity miejsca, ale uczynił to tenże papież, bullą *Ad cumulum tue* z 11 I 1359 r., przy nominacji Tomasza de Illeye na biskupstwo lwowskie, kiedy to wyraźnie zazaczył, że „diecezja lwowska jest podległa prawom metropolitalnym” Konstantynopola²³.

¹⁶ W. Abraham, op. cit. nr 4 s. 367—368 (dokument).

¹⁷ Ibid. nr 6 s. 372: „— Cum igitur idem electus suffraganeus tuus”.

¹⁸ W. Abraham, op. cit. s. 242.

¹⁹ Ibid. nr 9 s. 376.

²⁰ VMPL, I nr 826 s. 615—616.

²¹ Por. W. Abraham, op. cit. s. 244.

²² VMPL, I nr 786 s. 586—587.

²³ W. Abraham, op. cit. nr 5 s. 369—370.

Nominacje te, jak można się było spodziewać, spowodowały odzyskanie projektu króla o podporządkowaniu biskupstw czerwonoruskich metropolii gnieźnieńskiej. Kiedy zaś w 1366 r. Kazimierz Wielki, po nowej wojnie z Litwą, umocnił się na Rusi Czerwonej, wrócił do planu pierwszego, postulującego utworzenie osobnej dla tych ziem metropolii łacińskiej. Jeszcze w 1349 r., jak informuje bulla pap. Klemensa VI *Attendentes innumera* z 14 III 1351 r., król przesłał na ręce papieża projekt erygowania osobnej metropolii z siedmioma biskupstwami²⁴. Nie znamy bliżej treści supliki królewskiej i nie wiemy, gdzie były projektowane biskupstwa nowej metropolii. Można atoli przyjąć, że sieć tych diecezji prawdopodobnie miała się pokrywać z hierarchią Kościoła wschodniego. Obok więc Halicza, przewidzianego na stolicę metropolity-arcybiskupa, brano zapewne pod uwagę stolice biskupstw prawosławnych, a więc Bełz, Chełm, Lwów, Sambor, Przemyśl i Włodzimierz. Projekt ten jednakże upadł, ze względu na niesprzyjające okoliczności polityczne, i odżył dopiero, kiedy w 1366 r. Ruś Czerwona znalazła się znów w granicach monarchii Kazimierzowej. Wprawdzie Długosz informuje, że ostatecznej erekcji metropolii halickiej dokonał 6 IV 1361 r. pap. Urban V²⁵, ale relacja ta okazała się błędna²⁶. Korzystając zarówno z pomysłnego wyniku wojen polsko-litewskich o Ruś Czerwoną, jak i ze śmierci biskupa lubuskiego Henryka († 1365), Kazimierz Wielki ponowił suplikę w Awinionie w 1366 r. Tym razem została ona załatwiona pozytywnie. W r. 1367 metropolia halicka posiadała już własnego arcybiskupa w osobie niejakiego Krystyna²⁷. Wprawdzie, jak przypuszcza W. Abraham, ze względu na proces papieski w sprawie pretensji Lubusza do jurysdykcji kościelnej nad Rusią, nie wystawiono bulli erekcyjnej dla nowej metropolii, ale jej istnienie przed 1375 r. potwierdzają inne, współczesne dokumenty.

Pierwsza wzmianka w dokumentach papieskich o istniejącej metropolii znalazła się w bulli *Apostolatus officium* z 5 V 1371 r., mocą której pap. Grzegorz XI zamianował Hynka z zakonu eremitów św. Augustyna biskupem włodzimierskim²⁸. W osobnej ekspedycji bulli papież uwiadomił arcybiskupa halickiego, jako metropolitę, o obsadzeniu biskupstwa włodzimierskiego. W ten sposób kuria papieska faktycznie uznała istnienie metropolii halickiej, stąd też po rychłej śmierci arcybiskupa Krystyna powierzyła jej zarząd biskupowi Seretu Andrzejowi Jastrzębcowi²⁹. Tymczasem, po śmierci króla Kazimierza († 1370), na Rusi wszczął się ruch przeciwko Kościołowi łacińskiemu, który m. in. wzmogła zapewne bulla *Ecclesiarum regimini* z 19 VII 1372 r. pap. Grzegorza XI, polecająca biskupowi krakowskiemu usunięcie biskupów prawosławnych z zajmowanych stolic³⁰. Zamęt powiększały odnowione pretensje biskupów lubuskich. Te okoliczności, wzmocnione poparciem rządcy Rusi Czerwonej ks. Władysława Opolskiego, przyspieszyły formalną decyzję papieską. 21 VII 1373 Grzegorz XI, bullą *Animarum periculis*, skierowaną do generała zakonu franciszkańskiego, i bullą

²⁴ VMPL, I nr 702 s. 531—533: „— in quibus [Ruthenorum terris] possent constitui et creari septem diffusi episcopatus cum suo metropolitano”.

²⁵ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, XII s. 287.

²⁶ Por. W. Abraham, op. cit. s. 267 n.

²⁷ W. Abraham, op. cit. s. 268; Tenże, *Początki arcybiskupstwa* s. 15.

²⁸ VMPL, I nr 860 s. 660.

²⁹ W. Abraham, *Powstanie organizacji* s. 271; Tenże, *Początki arcybiskupstwa* s. 15.

³⁰ VMPL, I nr 910 s. 676.

Laetamur in Domino (21 VII 1373), wysłaną do neofitów Rusi Czerwonej³¹, oraz bullą *Qui relictis parentibus* z 6 III 1374 r., adresowaną do generała dominikanów, zatwierdził przywileje duszpasterskie obydwu zakonów żebraczych „bez względu na sprzeciw [...] biskupa lubuskiego [...], upierającego się, jakoby posiadał jurysdykcję na tych terenach”³²; nadto jeszcze 14 VII 1372 r., listem apostolskim *Intelleximus per relationes*, zlecił arcybiskupowi gnieźnieńskiemu i biskupom z Krakowa i Płocka zbadanie stanu faktycznego odnośnie do istniejących biskupstw w Haliczu, Przemyślu, Włodzimierzu i Chełmie^{32a}. Relacja komisji papieskiej była pozytywna, a kiedy doszła do tego suplika króla Ludwika Węgierskiego i ks. Władysława Opolczyka, pap. Grzegorz XI, bullą *Debitum pastoralis officii* z 13 II 1375 r., postanowił co następuje:

- 1° uznał kościoły w Haliczu, Przemyślu, Włodzimierzu i Chełmie za katedralne;
- 2° skasował jurysdykcję i wszelkie pretensje prawne biskupów lubuskich do kościołów łacińskich na Rusi Czerwonej;
- 3° wyniósł Halicz do godności arcybiskupstwa — metropolii, któremu w charakterze sufraganii podporządkował biskupstwa w Przemyślu, Włodzimierzu i Chełmie³³.

Listem apostolskim *Litteras tuae nobilitatis*, wysłanym tegoż dnia na adres Władysława Opolczyka, papież powiadomił księcia o dokonanym kroku i prosił o wysunięcie odpowiednich kandydatów na nowo kreowane stolice biskupie³⁴. Z bulli papieskiej *Dum ad personam tuam* z dnia 26 I 1376 r. wynika, że stolica metropolitalna w Haliczu otrzymała wkrótce metropolitę w osobie arcybiskupa Macieja³⁵.

Pod względem politycznym nowa metropolia objęła Ruś Czerwoną przynależną do Polski. Niebawem poszerzyła ona granice swe na wschód, przez podporządkowanie diecezji kamienieckiej, powstałej w latach 1379—1384 i obejmującej Podole³⁶, oraz najprawdopodobniej kijowskiej, powstałej około r. 1400³⁷. Ilość sufraganii powiększyła się jeszcze w XIV w. przez włączenie do halickiej prowincji kościelnej biskupstwa we Lwowie, co uczynił pap. Bonifacy IX bullą *Ad cumulum tue* z 16 III 1390³⁸.

Prawie równocześnie z erekcją metropolii rozpoczęły się starania o translację jej stolicy z Halicza do Lwowa, będącego najludniejszym i obrodnie najmocniejszym miastem w tym kraju. Inicjatorem ich był ks. Władysław Opolczyk, a jak można przypuszczać żywe poparcie znalazły one ze strony metropolity halickiego Macieja. W odpowiedzi na nie pap. Grzegorz XI bullą *Exhibita nobis nuper* z 3 III 1375, powołał w tym celu specjalną ko-

³¹ J. Skrobiszewski, *Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium*, Leopoli 1628 k. D₂ i D₂'—D₄ (dokumenty).

³² W. Abraham, *Powstanie organizacji* s. 294; Tenże, Jakub Strepa, arcybiskup halicki 1391—1409, Kraków 1903 nr 11 s. 110—112.

^{32a} VMPL, I nr 908 s. 675.

³³ *Ibid.* nr 964 s. 713—714; por. W. Abraham, *Powstanie organizacji* s. 296 nn.

³⁴ VMPL, I nr 963 s. 712—713.

³⁵ *Ibid.* nr 988 s. 731—732.

³⁶ Zob. poniżej: Diecezja kamieniecka.

³⁷ Zob. poniżej: Diecezja kijowska.

³⁸ W. Abraham, *Powstanie organizacji* s. 393 (dokument); MPV, t. VIII: *Acta Bonifacii papae IX*, fasc. 1 ed. E. Długopolski, Kraków 1939—1946 nr 102 s. 92—94.

misję, w skład której obok arcybiskupa-metropolity gnieźnieńskiego weszli biskupi krakowski i płocki³⁹.

Mimo spodziewanego pomyślnego wyroku papieskiego translacja miała nastąpić dopiero prawie po 40 latach. Na tak długiej zwłóce zaciążyły zarówno wznwione pretensje i fakty jurysdykcji kościelnej na Rusi ze strony biskupów lubuskich, jak i pewne trudności polityczne czynione ze strony Węgier⁴⁰. Nie mniej podjęte starania kontynuował prawdopodobnie arcybiskup Jakub Strepa († 1409), zmarły w opinii świętości⁴¹ i jego następca Mikołaj Trąba pod koniec r. 1410⁴².

Dopiero po zjeździe polsko-węgierskim w Lubowli (1412) antypap. Jan XXIII, do którego obediencji należała Polska, bullą *In eminenti specula militantis Ecclesiae* z 28 VIII 1412 r., przeniósł stolicę metropolii czerwono-ruskiej z Halicza do Lwowa, nadał archidiecezji i metropolii nazwę „lwowska”, wyniósł lwowski kościół Wniebowzięcia NMP do godności archikatedry i wytyczył granice dla lwowskiej prowincji kościelnej⁴³. Ze względu na miejscowe trudności polecenie papieskie wykonania bulli nastąpiło dopiero 30 V 1414⁴⁴.

Zgodnie z tenorem bulli translacyjnej granice metropolii objęły: archidiecezję lwowską, oraz dziecezje — przemyską, chełmską, kamieniecką, włodzimierską i kijowską, a nadto biskupstwo sereckie w Mołdawii. Taką samą organizację metropolii, z pominięciem biskupstwa sereckiego, przekazały dokumenty z 2 X 1413⁴⁵. To ostatnie biskupstwo powstało w 1370 r.; ze względu na ścierające się w Mołdawii wpływy Polski i Węgier, pap. Urban V (w bulli z 1370 r.) wyraźnie wyjął je spod jurysdykcji metropolity halickiego i poddał go bezpośrednio Stolicy Apostolskiej⁴⁶.

To niepowodzenie Polski na odcinku biskupstwa mołdawskiego nie trwało zbyt długo. Już w 1387 r. wojewoda mołdawski Piotr złożył hołd lenny Władysławowi Jagielle, a w ślad za polityczną zwierzchnością Polski poszła ekspansja kościelna. Jak już wspomniano w 1412 r. diecezja serecka znalazła się w granicach metropolii lwowskiej. Do teźże metropolii zalicza ją arcybiskup lwowski Grzegorz z Sanoka w dokumencie z 12 VIII 1466 r.⁴⁷ i bulla pap. Leona X *Exponi nobis nuper* z 24 VII 1515 r., skierowana na ręce metropolity lwowskiego B. Wilczka⁴⁸. Odnowione, staraniem arcybiskupów lwowskich pod koniec XVI w. biskupstwo mołdawskie ze stolicą w Bakowie, ze względu na sytuację polityczną, początkowo nie znało wyraźnej przynależności metropolitalnej. Niektórzy autorzy przyjmują, że do

³⁹ VMPL, I nr 967 s. 719.

⁴⁰ W. A b r a h a m, Początki arcybiskupstwa s. 42 n.

⁴¹ Ibid. s. 43.

⁴² Codex epistolaris saeculi decimi quinti, coll. A. Sokołowski, et J. Szujski, t. 1, Kraków 1876, nr 42 s. 35—36; por. W. A b r a h a m, Udział Polski w soborze pizańskim, w: *Rozpr. Wydz. Hist.-Filol. AU*, ser. 2 t. 22, Kraków 1905 s. 148.

⁴³ Bull. Rom., IV s. 414—415; VMPL, II nr 8 s. 56; por. W. A b r a h a m, Początki arcybiskupstwa s. 44 n. (podaje datę 20 VIII 1412).

⁴⁴ VMPL, II nr 15 s. 13.

⁴⁵ Akta unii Polski z Litwą 1835—1791, wyd. S. K u t r z e b a, W. S e m k o w i c z, Kraków 1932 nr 51 s. 60—72.

⁴⁶ W. A b r a h a m, Powstanie organizacji s. 287 przyp. 1.

⁴⁷ AGZ, VIII nr 96 s. 174—176.

⁴⁸ VMPL, II nr 391 s. 363. Tymczasem C. Eubel i P. Gauchat (*Hierarchia catholica*, II s. 106, III s. 116) zaliczają diecezję tę przez cały wiek XV aż do jej upadku na początku XVI stulecia do metropolii Kalotsa.

1611 r. należało do węgierskiej prowincji kościelnej Kalotsa⁴⁹. Opinie tej nie potwierdzają jednakże procesy informacyjne biskupów bakowskich z lat 1607 i 1631. Pierwszy, z 1607 r. wprawdzie nie podaje wyraźnie o przynależności metropolitalnej diecezji, ale sam fakt, że wstępny proces informacyjny biskupa Hieronima Arsengli odbył się we Lwowie, prowadzony przez tamtejszego oficjała ks. Wojciecha Perlickiego, powagą miejscowego arcybiskupa Jana Zamoyskiego⁵⁰, każe przyjąć, że już wówczas diecezja należała do lwowskiej prowincji kościelnej. Proces biskupa J. Zamoyskiego (1631) informuje, że diecezja jest sufraganią lwowskiej prowincji kościelnej⁵¹. Ostatecznie bowiem wszelkie wątpliwości na tym odcinku przeciął prymacjalny synod piotrkowski Wawrzyńca Gembickiego z 1621 r., który m. in. oświadczył, że „biskupstwo bakowskie w Mołdawii, będące z dawna sufraganią metropolii lwowskiej, należy do tejże metropolii”, oraz wyznaczył biskupowi bakowskiemu miejsce po biskupie wendeńskim na synodach prymacjalnych (26 IV 1621)⁵². Postanowienie to posiadało tym większą moc wiążącą, że akta synodu zatwierdził pap. Grzegorz XV, bullą *Militantis ecclesiae* z 21 VIII 1623⁵³. Odtąd poprzez cały okres przedrozbiorowy diecezja ta należała do lwowskiej prowincji kościelnej, a jej patronem był król Polski⁵⁴.

Nie jest natomiast bliżej znana „diecezja wołoska”, którą pap. Leon X wymienił jako sufraganię metropolii lwowskiej w bulli *Exponi nobis nuper* z 27 VII 1515⁵⁵. Nie jest to z całą pewnością biskupstwo sereckie, ponieważ papież wymienia je obok „diecezji wołoskiej”.

Podczas gdy diecezje bakowska, chełmska⁵⁶, kamieniecka, kijowska i przemyska do 1772 r. należały bez przerwy do lwowskiej prowincji kościelnej, zupełnie inaczej przedstawia się to zagadnienie w odniesieniu do diecezji łuckiej i włodzimierskiej. Utworzona w 1403 r. diecezja łucka, obok dawniej istniejącej włodzimierskiej, należała najprawdopodobniej do metropolii lwowskiej^{56a}. Natomiast biskupstwo włodzimierskie, wymienione wprawdzie w 1375, 1412 i 1413 r. w granicach metropolii lwowskiej, już w XV w. przejawiało tendencje do uwolnienia się z tej zależności. Genezy tych tendencji należy dopatrywać się w separatystycznych dążeniach ks. Witolda i sporze między Polską a Litwą o Wołyń. Bezpośrednią ich przyczyną były próby podjęte ze strony Polski utworzenia biskupstwa łańciskie-

⁴⁹ P. Gauchat, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, IV, Monasterii 1935 s. 107.

⁵⁰ BAV, Proc. cons. vol. 11a k. 659 n.: „Processus R. P. Hieronymi Arsengli Chiensi — — 1607”.

⁵¹ BAV, Proc. cons., vol. 32 k. 635 „Processus R. P. Joannis Baptistae Zamoyski — — 1631. Ecclesia est episcopalis et subiacet archiepiscopo Leopoliensi idque scio, quia ab R. D. archiepiscopo Leopoliensi fuerat vacatus ad concilium provinciale”.

⁵² Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — — R. D. Laurentio Gembicki — — archiep. Gnesnensi — — Petricoviae 26 IV 1621 celebrata, Cracoviae 1624 cap. 4 k. C₁ n.

⁵³ *Ibid.* k. A₂—A₃’.

⁵⁴ P. Gauchat, op. cit. s. 107; por. K. Niesiecki, *Herbarz polski, powiększony* — — 1 wyd. przez J. Bobrowicza (Lipsk 1836—46), I s. 29.

⁵⁵ VMPL, II nr 391 s. 363.

⁵⁶ Wzmianka w bulli nominacyjnej biskupa chełmskiego Wojciecha Starożrebskiego jakoby „diecezja chełmska była, jak mówi się, sufraganią gnieźnieńską” jest raczej czymś wyjątkowym i bliżej nie zrozumiałym. Zob. Excerpta ex libris manu scriptis Archivii Consistorialis Romani 1409—1590, ed. J. Korzeniowski, Cracoviae 1890 nr 171 s. 110.

^{56a} W. Abraham, J. Stropa s. 54 nn.

go w Łucku, co samo przez się naruszało terytorium diecezji włodzimierskiej. 3 II 1418 w. książę Litwy Witold oskarżył arcybiskupa lwowskiego Jana Rzeszowskiego, że „stara się zagarnąć pod swoją władzę” diecezję i biskupa Grzegorza z Włodzimierza. Tymczasem, jak brzmi dalej skarga, „wielki książę „dla istniejących już i planowanych nowych biskupstw w swoich ziemiach osobną metropolię założyć pragnie”⁵⁷. Nie znamy bliżej odpowiedzi papieskiej, ale wypadła ona raczej negatywnie. Planowana przez w. księcia Witolda metropolia litewska nie została zorganizowana, a zatarg o biskupstwa w Łucku i Włodzimierzu został załatwiony kompromisowo przez połączenie obydwu biskupstw (21 XII 1425)⁵⁸. Jak późniejsze dokumenty każą się domyślać ustalono również wówczas, że wołyńska diecezja ze stolicą w Łucku będzie wchodziła w skład lwowskiej prowincji kościelnej. Tak też pap. Pius II, w bulli *Suscepti cura regiminis* z 10 IX 1459, przy nominacji ks. Wacława Raczkowica na biskupstwo łuckie nie omieszczał zaznaczyć, że należy ona do metropolii lwowskiej⁵⁹. Tenże papież, w bulli *Ad cumulum tue* z 31 XII 1462, powiadamiał arcybiskupa lwowskiego Grzegorza z Sanoka o nominacji ks. Jana na biskupstwo łuckie — „jako że jest jego sufraganiałną diecezją”⁶⁰. To samo powtórzył, przy podobnej okazji, pap. Paweł II w bulli *Ad cumulum* z 24 VII 1468⁶¹. Również sam arcybiskup lwowski Grzegorz z Sanoka, w dokumencie z 12 VIII 1466 r. oświadczył, że m. in. diecezja łucka należy do jego prowincji kościelnej⁶². Przynależność tę w drugiej połowie XV w. potwierdzały nadto apelacje z diecezji łuckiej do instancji sądów metropolitalnych we Lwowie, o których wspomina Skrobiszewski historyk arcybiskupów lwowskich⁶³.

Tak było jeszcze za pontyfikatu arcybiskupa Grzegorza z Sanoka (zm. 1477). W dalszych latach XV i w pierwszej połowie XVI w. piszącemu nie znane są przekazy źródłowe na temat przynależności metropolitalnej diecezji. Akta konsystorza metropolitalnego we Lwowie z lat 1482—1498 nie zawierają ani jednej apelacji z diecezji łuckiej, chociaż podobne sprawy zanotowały z diecezji chełmskiej, kamienieckiej i przemyskiej⁶⁴. Natomiast w latach 1534—1586 takich apelacji z tej diecezji było aż 12 do metropolitalnego konsystorza w Gnieźnie⁶⁵. Jakkolwiek nie można z tego stanu rzeczy wyciągać pospiesznych wniosków, a to dlatego, że w Gnieźnie funkcjonowała instancja prymacjalna dla całej Polski, to jednak tak częste apelacje posiadają swoją wymowę. Niektórych danych, ale o charakterze fakultatywnym, dostarczają synody prowincjalne XVI stulecia. Tak w składzie osobowym tychże synodów z r. 1510 i 1511 brak biskupa łuckiego, chociaż

⁵⁷ Codex epistolaris, II nr 89 s. 109—110.

⁵⁸ Excerpta ex libris manu scriptis nr 14 s. 78.

⁵⁹ KDKVII. nr 228 s. 255; por. W. Abraham, Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899—1913, Kraków 1921 s. 8 (reg.).

⁶⁰ J. Skrobiszewski, op. cit. k. C—C’.

⁶¹ Ibid. k. C’—C’.

⁶² AGZ, VIII nr 96 s. 174—176.

⁶³ J. Skrobiszewski, op. cit. k. C₄ (12 I 1466).

⁶⁴ Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima, ed. G. Rolny, Leopoli 1927, t. 1 (1482—1489); t. 2 (1490—1498), index.

⁶⁵ Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich, wyd. H. Rybus, *Architwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 3 (1961) s. 48, 64, 70, 72, 73, 77, 82, 85, 89, 92.

wymieniono wszystkich sufraganów gnieźnieńskiej metropolii⁶⁶. Ale już w 1527 r. synod prymacjalny łęczycki, wymieniając sufraganów metropolity lwowskiego, pominął diecezję łucką, chociaż wymienił diecezję chełmską, kamieniecką i przemyską⁶⁷. Wprawdzie brak tam również diecezji kijowskiej, ale ta, będąc biskupstwem jeszcze nie zorganizowanym, nie uposażonym i raczej tytularnym, kontrybucji na potrzeby państwa nie uiszczała. Wśród uczestników synodu piotrkowskiego z 1542 r. figurują tylko biskupi i delegaci gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, a wśród nich, między delegatem wileńskim i żmudzkiem, ks. Jerzy Albinio, archidiakon łucki, w zastępstwie biskupa Jerzego Chwalczewskiego z Łucka⁶⁸. Wprawdzie wyliczono także delegata arcybiskupa lwowskiego, ale dziwi zupełny brak innych biskupów metropolii lwowskiej, podczas gdy z gnieźnieńskiej prowincji kościelnej wymieniono wszystkich. Przytoczone fakty wskazują na długi i powolny proces wyłamywania się biskupów łuckich spod jurysdykcji metropolity lwowskiego i podporządkowania się gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Proces ten dokumentuje bardzo wyraźnie synod prowincjalny lwowski, odprawiony 8 XI 1564 r. pod przewodnictwem arcybiskupa lwowskiego Pawła Tarły, w obecności nuncjusza papieskiego Commendone. Na synod ten nie stawił się biskup łucki, chociaż byli tam obecni wszyscy sufragani⁶⁹; nie stawiła się także kapituła łucka, mimo iż zarówno biskup, jak i ona byli urzędowo wezwani⁷⁰. Tenże synod „poleciał wysłać dwóch delegatów na najbliższy synod prymacjalny [...], zalecając im nade wszystko, aby zarówno wobec arcybiskupa gnieźnieńskiego, jako prymasa Królestwa i legata urodzonego, jak też jego synodu złożyli uroczyste oświadczenie, że (ich obecność na synodzie) nie spowoduje żadnego uszczerbku praw, przywilejów i godności metropolitalnego kościoła lwowskiego i jego członków”⁷¹. To ostatnie zdanie niedwuznacznie odnosiło się do całości terytorialnej czerwonoruskiej prowincji kościelnej. W kontekście zaś nieobecności na synodzie biskupa i kapituły łuckiej można to oświadczenie w obronie „całości praw [...] członków metropolii” uznać za formę uroczystego protestu ze strony metropolity lwowskiego i jego synodu, za obronę przynależności jego praw w stosunku do diecezji łuckiej.

Tymczasem zapowiedziany przez prymasa Jakuba Uchańskiego synod prymacjalny na grudzień 1564 r. nie odbył się. Na podobnym najbliższym synodzie, odbytym 19 V 1577 r. w Piotrkowie, czerwonoruską prowincję kościelną reprezentował biskup kamieniecki Marcin Biało-brzeski, oraz lwowską i przemyską kapitułę katedralną ks. Walenty z Urzędowa, archidiakon przemyski i ks. Bartłomiej Wargocki, kanonik lwowski⁷². Jednakże akta

⁶⁶ Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego, s. 347, 350.

⁶⁷ Ibid. s. 375 nr 30. Synod z 1539 r. podaje, że chodziło wówczas o całą lwowską prowincję kościelną. Zob. J. S a w i c k i, *Analecta z rękopisów bibliotek warszawskich*, *Prawo Kanoniczne*, 3 (1960) nr 1—2 s. 359.

⁶⁸ Materiały do historii s. 387.

⁶⁹ J. S k r o b i s z e w s k i, op. cit. k. M₂.

⁷⁰ Akta synodu prowincjalnego lwowskiego w r. 1564 odbytego, wyd. S. M o r a w s k i, Lwów 1860 s. 18; „Porro Rndus in Christo pater dnus Luceoriensis eppus una cum suo Capitulo per processus ad sanctam synodum provincialem legitime vocati et citati, requisiti, nec per se nec per nuncios comparuerunt”; Por. Z. C h o d y ń s k i, *Arcybiskup lwowski*, w: *Encyklopedia kościelna*, I, Warszawa 1873 s. 394.

⁷¹ Akta synodu s. 31.

⁷² Materiały do historii s. 494.

synodu nie pozostawiły żadnego śladu powyższej protestacji. Nie był zresztą na nim obecny ani arcybiskup Lwowa Jan Siemieński, ani jego delegat⁷³.

Wspomniane wyżej oświadczenie synodalne nie zmieniło faktycznej sytuacji; diecezja łucka pozostała przy gnieźnieńskiej prowincji kościelnej, mimo iż dopiero po synodzie rozgorzała batalia o jej przynależność metropolitalną. Wprawdzie niektóre listy nuncjusza A. Bolognetiego, skierowane do arcybiskupa lwowskiego J. D. Solikowskiego, sugerują w pewnej mierze, jakoby diecezja łucka należała do lwowskiej metropolii⁷⁴, atoli list biskupa łuckiego Bernarda Maciejowskiego do pap. Sykstusa V przecina wszelkie wątpliwości w tym względzie; 25 II 1588 r. donosi on papieżowi, że „przyjął sakrę biskupią z rąk arcybiskupa gnieźnieńskiego i na jego ręce złożył przepisane przez prawo kościelne wyznanie wiary”⁷⁵. Zarówno konsekrację jak i przyjmowanie wyznania wiary od biskupów sufraganiałnych prawo kościelne zastrzegało dla metropolity miejscowego⁷⁶. Świadczyłoby to również, że i w Gnieźnie była już dłuższa tradycja, zaliczająca Łuck do metropolii prymacjalnej.

Tymczasem odkąd we Lwowie został arcybiskupem J. D. Solikowski (1582—1603) spór o przynależność metropolitalną Łucka rozgorzał w całej pełni. W r. 1595 arcybiskup Solikowski w relacji do Rzymu podał, że diecezja łucka winna należeć do metropolii lwowskiej, ale biskupi łuccy usiłują się oderwać od Lwowa i przyłączyć się do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej⁷⁷. Prawdopodobnie w związku z akcją arcybiskupa Solikowskiego kapituła łowicka dnia 7 II 1601 r. złożyła uroczysty protest i oskarżyła metropolitę Lwowa „o uzurpację praw metropolitalnych w stosunku do diecezji łuckiej”. Protestację wciągnięto do akt czynności prymasa St. Karnkowskiego⁷⁸.

Tymczasem Stolica Apostolska stała raczej po stronie Lwowa. C. Eubel, który wykorzystał do swej pracy archiwalia Kongregacji Konsystorialnej (nominacje biskupów) zalicza diecezję łucką poprzez cały XVI w. aż do 1616 r. do metropolii lwowskiej⁷⁹. Proces informacyjny biskupa łuckiego Stanisława Gomolińskiego (16 V 1600) i arcybiskupa lwowskiego Jana Zamoyskiego (1603) wymienia Łuck we lwowskiej prowincji kościelnej⁸⁰. Wprawdzie proces informacyjny biskupa Marcina Szyszkwskiego zalicza Łuck do metropolii prymacjalnej, ale oznajmia, że „arcybiskup lwowski wysuwa roszczenia praw metropolitalnych do niej”⁸¹. Taki sam stan rzeczy odnotowała relacja arcybiskupa lwowskiego A. Prochnickiego, wysłana do Rzymu w r. 1619 oraz żywotopisarz arcybiskupów lwowskich J. Skrobiszewski

⁷³ Ibid. s. 494.

⁷⁴ MPV, VI: Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581—1585, Kraków 1938 nr 382 s. 668 (24 XI 1583), nr 404 s. 713 (12 XII 1583).

⁷⁵ VMPL, II nr 22 s. 21—22: „munus consecrationis — ex manibus R. D. archiepiscopi Gnesnensis accepi, facta ea fidei professione, quam Sanctitas Vestra praescripserit”.

⁷⁶ W. M. Plöchl, Geschichte des Kirchenrechts, II s. 134.

⁷⁷ Relacja arcybiskupów lwowskich 1595—1794, wyd. T. Długosz, Lwów 1937 s. 13.

⁷⁸ Regesty wybranych zapisek s. 213.

⁷⁹ C. Eubel, op. cit., II (1431—1503) s. 200; III (1503—1591) s. 229; IV (1592—1667) s. 224 (gdzie pod r. 1616 zanotowano suffr. Leopoliens).

⁸⁰ BAV, Proces. cons., vol. 11, k. 429 n.: „Processus R. D. Stanisłai Gomoliński — 1600”; vol. 11A k. 105: „Processus R. D. Joannis Zamoyski — 1603”.

⁸¹ Tamże, vol. 11A k. 207, 213: „Processus R. D. M. Szyszkwski — 1603 — est sub archiepiscopo Gnesnensi, sed Leopoliensis aliquid iuris in ea praetendit”.

(1628)⁸². Relacja rzymska arcybiskupa M. Krosnowskiego z 1649 r. nie wspominała ani słowem o zatargu, lecz po prostu zaliczyła Łuck do metropolii lwowskiej⁸³. Z dalszych lat XVII w. nie posiadamy relacji arcybiskupów lwowskich; istnieją one dopiero z XVIII stulecia. Relacja arcybiskupa Jana Skarbka z 1731 r. wprawdzie zaliczyła diecezję łucką do lwowskiej prowincji kościelnej, ale nie omieszczała dodać, że „usiłuje ona wyłączyć się z prowincji lwowskiej i pragnie podporządkować się metropolii gnieźnieńskiej”. Równocześnie załączyła ona bardzo interesującą argumentację Łucka, dotyczącą uzasadnienia takich tendencji. Otóż biskupi łuccy uzasadniali swą przynależność do prymacjalnej metropolii równoczesnym posiadaniem biskupstwa brzeskiego, które rzekomo „miało być bliżej położone Gniezna, niż Lwowa”⁸⁴.

Ta argumentacja Łucka nie była jednak czymś nowym, powstałym w XVIII wieku. Po raz pierwszy odnotował ją proces informacyjny biskupa St. Gomolińskiego w 1600 r. Zeznający we wspomnianym procesie ks. St. Słupkowski, archidiacon chełmski, zaliczył diecezję łucką do metropolii lwowskiej. Ale zeznający dzień później ks. Franciszek Pomaski, kanonik łucki oświadczył, że „diecezja łucka podlega metropolii gnieźnieńskiej ze względu na Podlasie (późniejsza diecezja brzeska), przy równoczesnej przynależności do lwowskiej prowincji kościelnej z powodu na katedrę i liczne kościoły, położone na Rusi”⁸⁵.

We Lwowie, chociaż liczone się z tego rodzaju argumentacją, to jednak podkreślano, że samo biskupstwo łuckie położone jest blisko Lwowa; co więcej — posiada wspólne granice z archidiecezją lwowską, a nadto jego przynależność metropolitalną do Lwowa stwierdzają liczne, dawne dokumenty papieskie⁸⁶. Podobną argumentację rozwinął w 1628 r. dziejopis arcybiskupów lwowskich J. Skrobiszewski, przytaczając szereg dowodów, świadczących za przynależnością diecezji łuckiej do czerwonoruskiej prowincji kościelnej, jakkolwiek równocześnie stwierdził, że faktycznie wchodzi ona w skład metropolii gnieźnieńskiej. Od lat trzydziestych XVII stulecia zarówno procesy informacyjne biskupów łuckich, jak i arcybiskupów gnieźnieńskich zaliczają diecezję do metropolii gnieźnieńskiej⁸⁷. Podobne stanowisko zajmują papież przy nominacji biskupów łuckich, powierzając ich ekspedycję arcybiskupom gnieźnieńskim. Tak m. in. pap. Klemens XII, w bulli *Ad cumulum tuae* z dnia 30 IX 1739, skierowanej do metropolity gnieźnieńskiego, doniósł mu o mianowaniu ks. Fr. Kobielskiego na biskup-

⁸² Relacje arcybiskupów s. 69 n.; J. Skrobiszewski, op. cit. k. B nn.

⁸³ Relacje arcybiskupów s. 102.

⁸⁴ Ibid. s. 105: „Luceoriensis dumtaxat [episcopatus] eximere se conatur et ecclesiae Gnesnensi ecclesiam suam suffraganeam praetendit fortassis ex ratione episcopatus Brestensis, quem una simul cum Luceoriensi possidet estque vicinior dioecesi Gnesnensi, quam Leopoliensi”.

⁸⁵ BAV, Proces. cons., vol. 11 k. 427 nn.: „Processus R. D. Stanislai Gomoliński ad episcopatum Luceoriensem 1600. — [episcopatus est] sub metropolitano Gnesnensi, ratione Podlachiae, et sub metropolitano Leopoliensi, ratione cathedralis et aliarum ecclesiarum in Russia consistentium”.

⁸⁶ Relacje arcybiskupów s. 105.

⁸⁷ BAV, Proces. cons., vol. 36: „Processus R. D. A. Gembicki — 1637” k. 171', 173'; vol. 36: „Processus R. D. J. Lipski — 1638” k. 518; vol. 52: „Processus R. D. W. Leszczyński — 1658” k. 67; vol. 73: „Processus R. D. Andreae Leszczyński — 1674” k. 158.

stwo łuckie, „jako że jest ono sufraganią gnieźnieńską”⁸⁸. Pap. Benedykt XIV, w bulli nominacyjnej biskupa Antoniego Wołłowicza *Cum nos pridem* z 13 V 1755, stwierdził, że „diecezja łucka, jak wiadomo, podlega prawom metropolitalnym arcybiskupa gnieźnieńskiego”, co powtórzył w bulli *Ad cumulum tuae* z 12 V 1755, skierowanej do Gniezna⁸⁹.

Trzeba jednak zaznaczyć, że mimo poszukiwań nie udało się odnaleźć dokumentu papieskiego regulującego spór prowadzony na przełomie XVI i XVII wieku. Prawdopodobnie dokument taki nigdy nie wyszedł z kurii rzymskiej. Raczej należy przyjąć, że zaszedł bardzo rzadki wypadek zmiany przynależności metropolitalnej na podstawie jedynie zwyczaju. W przeddzień pierwszego rozbioru Polski (1772) metropolia lwowska obejmowała więc archidiecezję lwowską oraz diecezje: bakowską, chełmską, kamieniecką, kijowską i przemyską.

Metropolita lwowski nie posiadał żadnych specjalnych przywilejów; korzystał jedynie z praw przysługujących metropolitom z prawa kościelnego, co głównie dotyczyło apelacji z biskupstw sufraganialnych do jego trybunału i odprawiania synodów prowincjalnych. Te ostatnie od 1564 r. zupełnie zanikły. Podlegał natomiast, wraz ze swymi sufraganiami, prawom prymacjalnym Gniezna. Papież bowiem Leon X, w bulli *Pro excellenti praeminentia Sedis Apostolicae* z 11 VII 1515, podporządkował „również metropolię lwowską na Rusi, przynależnej do Polski, prawom prymacjalnym” arcybiskupów gnieźnieńskich⁹⁰. W myśl tej bulli arcybiskup lwowski, wraz ze swymi sufraganami, brał udział w synodach prymacjalnych, ale na te ostatnie sam wzywał własnych sufraganów. W synodach tych najczęściej uczestniczył przez delegatów, a tylko w kilku wypadkach osobiście⁹¹. W hierachii Kościoła polskiego występował on zawsze na drugim miejscu zarówno w senacie, jak i na synodach kościelnych. W wypadku ważniejszych spraw kościelnych, przy nieobecności prymasa, Stolica Apostolska zwracała się za jego pośrednictwem do poszczególnych biskupów w obydwu metropoliach. Tak np. pap. Paweł III, w instrukcji danej legatowi Pamfili a Strasoldi (10 IX 1536), polecił, ażeby w wypadku nieobecności w kraju prymasa, bulle i brewia konwokacyjne na sobór trydencki zostały wręczone arcybiskupowi lwowskiemu⁹². Podobne polecenie otrzymał legat w stosunku do arcybiskupa ryskiego. U podstaw tej ostatniej decyzji leżały zapewne motywy natury politycznej.

2. ARCHIDIECEZJA (HALICKA) LWOWSKA¹

Początkowe dzieje archidiecezji halickiej, związanej ściśle z dziejami metropolii tegoż imienia, zostały przedstawione w paragrafie poprzednim. Po

⁸⁸ ADSiedl. Nr 123: Liber, in quo inveniuntur gratiae Romanae illustr. episcopis Luceoriensibus et Brestensibus inservientes (z XVIII w.) k. 83 n.

⁸⁹ Ibid. k. 5, 7—9.

⁹⁰ Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium — collectae, Posnaniae 1869 s. 238 n.

⁹¹ Por. Materiały do ustawodawstwa synodalnego s. 347, 350, 337, 440, 456, 494.

⁹² Concilii Tridentini actorum pars prima. Monumenta consilium praecedentia, ed. St. Ehses, Friburgi i. B. 1904 nr 22 s. 38—40: „Verum quia facile fieri potest, ut rex in Lithuaniam esset, unde archiepiscopus Gnesnensis plurimum distaret et Leopoliensis sibi proximior esset, tunc habebit praesentare brevvia et bullas praedicto archiepiscopo Leopoliensi”.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Początki arcybiskupstwa łacińskiego we

wcieleniu Rusi Czerwonej do Polski, łącznie ze staraniami o erekcję archidiecezji halickiej zbiegały się wysiłki, mające na celu utworzenie biskupstwa we Lwowie. Trzeba jednakże stwierdzić, że samo zagadnienie istnienia biskupstwa lwowskiego obok archidiecezji halickiej jest bardzo niejasne i zagmatwane zarówno ze względu na szczupłą podstawę źródłową, jak i sprzeczne ze sobą relacje źródeł. Na całym procesie, tak bardzo zagmatwanym, zaciążyły zapewne niestałe początkowe dzieje archidiecezji halickiej i wciąż odnawiane pretensje lubuskich biskupów do jurysdykcji kościelnej na Rusi Czerwonej^{1a}.

Pierwsze kroki, zmierzające do utworzenia samodzielnego biskupstwa m. in. zapewne we Lwowie, podjął król Kazimierz Wielki, a ślady ich przekazał pap. Klemens VI w bulli *Attendentes innumera, grandia*, skierowanej 14 III 1351 r. na ręce arcybiskupa gnieźnieńskiego². Prawdopodobnie w latach 1349—1351 Lwów otrzymał własnego biskupa. Kiedy bowiem 11 I 1358 r. pap. Innocenty VI, bullą *Quam sit onusta periculis*, zamianował biskupem lwowskim Tomasza de Illeye dominikanina, wyraźnie stwierdzał, że „diecezja lwowska — wakowała dłuższy czas od śmierci ostatniego biskupa, chociaż imię jego nie jest bliżej znane”³. Niemniej i ta nominacja nie świadczy o faktycznym istnieniu diecezji lwowskiej. Chociaż bowiem podobne bulle tegoż papieża zostały wyekspediowane do „duchowieństwa miasta i diecezji lwowskiej”, „do wiernych miasta i tejże diecezji”, a bullą *Ad cumulum tue* z 11 I 1358 r. powiadał papież patriarchę Konstantynopola o nominacji na biskupstwo lwowskie⁴, biskupstwo to najprawdopodobniej nie istniało. O takim stanie rzeczy świadczy suplika Kazimierza Wielkiego, zanesiona do pap. Urbana V 2 I 1363 r., w której król przedstawił plan założenia i uposażenia biskupstwa we Lwowie, zależnego od metropolii gnieźnieńskiej, oraz mianowanie na nie biskupa z zakonu franciszkanów, względnie dominikanów. Suplikę tę połączył król z prośbą o utworzenie Studium Generalnego w Krakowie⁵. W odpowiedzi na suplikę królewską pap. Urban V, listem apostołskim *Exhibita nobis pro parte* z 6 IV 1363, polecił arcybiskupowi gnieźnieńskiemu przeprowadzenie procesu informacyjnego, mającego na celu przygotowanie odpowiednich danych dla erekcji diecezji lwowskiej⁶. Wspomniany

Lwowie, Lwów 1909; Tenze, Jakub Strepa arcybiskup halicki 1391—1409, Kraków 1908; M. Dzieduszycki, Kościół katedralny lwowski obrządku łacińskiego p. w. Wniebowzięcia Najśw. Panny, Lwów 1872; F. Papée, Historia miasta Lwowa w zarysie, Lwów 1924; J. Skrobiszewski, Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium, Leopoli 1628; S. Szydelski, Archidiecezja lwowska na synodzie w roku 1641, Lwów 1910; A. Wesołiński, Archidiecezja lwowska łacińska na początku XVII wieku. *Gazeta Kościelna*, 22 (1914/15) s. 404—407, 417—418, 429—430; F. Zachariasiewicz, Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej obrz. łac., *Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy* 6 (1838) z. 3 s. 127 nn. Zob. powyżej Metropolia lwowska.

^{1a} Por. W. Abraham, Powstanie organizacji s. 252; Tenze, Początki arcybiskupstwa s. 14; Z. Kaczmarczyk, Monarchia s. 106.

² VMPL, I nr 702 s. 531—533.

³ W. Abraham, Powstanie organizacji, Dodatki nr 5 s. 369—370: „Cum itaque ecclesia Lamburgensis vacet ad praesens, et tanto tempore vacaverit per obitum ultimi episcopi Lamburgensis..., quod episcopi nomen proprium ignoratur”; por. Tenze, Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich w latach 1896/7 i 1897/8, Kraków 1899 s. 108.

⁴ Ibid. nr 5 s. 370.

⁵ Ibid. nr 9 s. 376; por. Tenze, Początki arcybiskupstwa s. 13; por. J. Dąbrowski, Czasy Kazimierza Wielkiego, w: *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764*, I, Kraków 1964 s. 27.

⁶ VMPL, I nr 826 s. 615 n.

list papieski wyraźnie stwierdza, że „we Lwowie, gdzie nie istnieje żadna diecezja, król postanowił zbudować i udotować nowy kościół katedralny”. Ale i tym razem biskupstwa we Lwowie nie założono. Nie wymieniają go bulle pap. Grzegorza XI *Animarum periculis* z 21 VII 1373 i *Laetamur in Domino* z tegoż dnia, zlecające duszpasterstwo „w ziemi lwowskiej” franciszkanom⁷. W bulli *Debitum pastoralis officii* z 13 II 1375 r. pap. Grzegorza XI, erygującej biskupstwa w metropolii halickiej, Lwów prawdopodobnie został zaliczony do archidiecezji halickiej⁸. Domysł ten potwierdza w pełni bulla pap. Bonifacego IX *Piis supplicum votis* z 13 V 1389, w której papież zalicza wyraźnie Lwów do archidiecezji halickiej⁹.

Tymczasem tę, jakby się wydawało jasną sytuację, zupełnie zaciemniają relacje dokumentów papieskich. 16 III 1390 r. pap. Bonifacy IX, bullą *Suscepti cura regiminis*, zamianował biskupem lwowskim Jerzego syna Eberharda, franciszkanina, wspominając przy tym o śmierci jego poprzednika Konrada¹⁰. Równocześnie o tej nominacji powiadał papież kapitułę, duchowieństwo, wiernych i metropolitę halickiego, do którego prowincji kościelnej diecezja należała¹¹. Tenże papież, bullą z dnia 3 II 1401, zamianował dalszego biskupa Lwowa w osobie dominikanina Hermana Wytkinda¹². kinda¹².

Ten szereg biskupów lwowskich, bez innych śladów o istnieniu diecezji, próbuje W. Abraham wyjaśnić w następujący sposób:

1° biskupi Lwowa rekrutujący się z zakonów żebrzących, byli nominowani *ad titulos vagos*;

2° nie jest wykluczone, że, w związku z trudnościami translacji stolicy arcybiskupstwa z Halicza do Lwowa, w tym ostatnim stworzono biskupstwo pomocnicze dla metropolii halickiej;

3° jest możliwe, że u genezy tego zagadkowego zjawiska „była znowu ręka lubuska”, zwłaszcza że jeszcze w 1387 r. istnieją ślady jurysdykcji kościelnej biskupów lubuskich we Lwowie¹³.

Te wszelkie niejasności i domysły przecięta bulla antypap. Jana XXIII *In eminenti specula* z 28 VIII 1412, która przeniosła stolicę archidiecezji z Halicza do Lwowa, a archidiecezji nadała tytuł „lwowskiej”¹⁴. Chociaż wykonanie bulii papieskiej nastąpiło dopiero w r. 1414, to jednakże już 23 V 1414 kuria papieska tytułowała arcybiskupów halickich „lwowskimi”¹⁵.

Wszystkie wymienione wyżej dokumenty papieskie, dotyczące zarówno archidiecezji halickiej jak i diecezji lwowskiej, nie określały bliżej granic diecezjalnych. Abraham przypuszcza, że pierwotny obszar archidiecezji halickiej, obejmującej również Lwów, pokrywał się terytorialnie z archidie-

⁷ J. Skrobiszewski, op. cit. k. D₃-D₄.

⁸ VMPL, I nr 964 s. 713.

⁹ J. Skrobiszewski, op. cit. k. E₁-E₂'.

¹⁰ W. Abraham, Powstanie organizacji, Dodatki nr 16 s. 391-393; MPV, VIII fasc. 1 nr 102 s. 92-94; W. Abraham, Sprawozdanie z poszukiwań s. 136.

¹¹ Ibid.

¹² W. Abraham, Sprawozdanie z poszukiwań s. 204; Tenże, Powstanie organizacji s. 306.

¹³ W. Abraham, Powstanie organizacji s. 306 n.

¹⁴ VMPL, II nr 8 s. 5-6 nr 1513; Bull. Rom., IV s. 414-415; por. W. Abraham, Pożądki arcybiskupstwa s. 44.

¹⁵ Elementa ad fontium editiones, I nr 177 s. 77 n.: „Johannis electi Haliciensis nunc uero Leopoliensis”; por. nr 157 s. 69 n. (19 II 1415).

cezją halicką ruską, przywróconą do życia w r. 1371¹⁶. Oprócz ziemi lwowskiej i halickiej należała do archidiecezji przed jej formalną erekcją również cała Mołdawia¹⁷, ale tylko do r. 1370; w tym bowiem roku została utworzona dla Mołdawii diecezja serecka.

Niewytyczenie granic dla nowo erygowanych biskupstw w bullach papieskich stało się bardzo wczesnie przyczyną wielu zatargów i nieporozumień. Pierwsze tego rodzaju zatargi miały miejsce na pograniczu z diecezją przemyską, a u ich podstaw leżała likwidacja ruskiego biskupstwa w Samborze, istniejącego w XIII—XIV w. a następnie włączonego do ruskiej diecezji przemyskiej¹⁸. Pod względem geograficznym tereny te ciążyły do Halicza (Lwowa), nic więc dziwnego, że zarówno arcybiskupi, jak i władza państwowa uznawali, że grody w Tustaniu, Samborze wraz z okręgami stryjskim i drohobyckim powinny należeć do archidiecezji lwowskiej¹⁹. Toteż próby jurysdykcji kościelnej, wykonywane tu ze strony biskupa przemyskiego Eryka, zakwestionował arcybiskup halicki Bernard i oskarżył go z tego tytułu przed pap. Urbanem VI (1378—1389). Jak wynika z listu apostolskiego pap. Bonifacego IX *Pius supplicum votis* z 15 V 1390, skierowanego na ręce biskupa przemyskiego Eryka, jeszcze jego poprzednik zlecił zbadać i załatwić sporu granicznego prymasowi Węgier kard. Demetriuszowi²⁰. Tymczasem prymas węgierski umarł nie rozstrzygnąwszy sporu, a równocześnie Polska odebrała Ruś Czerwoną z rąk węgierskich. Wówczas to biskup przemyski Maciej wznowił oskarżenie przed pap. Bonifacym IX, a ten listem apostolskim *Exhibita nobis pro parte* z 8 VI 1397 r. polecił biskupowi krakowskiemu Piotrowi Wyszowi rozstrzygnięcie sporu i przywrócenie diecezji przemyskiej „takich granic, jakie posiadała za króla Kazimierza”²¹. Zgodnie z tym poleceniem wspomniany biskup krakowski wydał we Lwowie 24 IX 1398 r. dekret, mocą którego ustalono granice diecezji na rzece Stryj, od jej początku aż do ujścia do Dniestru, a dalej Dniestrem ku jego źródłom aż do błotnistej potoku Błozew, stąd zaś potokiem do rzeki Rak (Rusz) i do granic między starostwem lubaczowskim i grodeckim²². Tym samym tereny sporne przysądzone diecezji przemyskiej. Tak ustalone granice obydwu diecezji przetrwały na tym odcinku do 1772 r. tylko z jednym wyjątkiem, kiedy to założona w 1701 r. parafia Korytków-Wołoszcza na południowym brzegu Dniestru została podporządkowana archidiecezji lwowskiej²³.

Na początku XVII w. na tym odcinku doszło do sporu o przynależność diecezjalną parafii Rudki k. Sądowej Wiszni, do której pretensje wysuwał

¹⁶ W. Abraham, Powstanie organizacji s. 299.

¹⁷ VMPL, I nr 894 s. 664: „oppidum suum Cerethense Halecensis dyoecesis”.

¹⁸ W. Abraham, op. cit. s. 301; J. Kwolek, Początki biskupstwa przemyskiego, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 3 (1957) z. 2 s. 147. n.

¹⁹ AGZ, III nr 86; por. J. Kwolek, op. cit. s. 147 n.; W. Abraham, op. cit. s. 301.

²⁰ AGZ, III nr 51 s. 86—89.

²¹ AGZ, VII nr 20 s. 38.

²² Ibid., VII nr 21 s. 39—40; por. W. Sarna, Dzieje diecezji przemyskiej, cz. 1: Episkopat przemyski ob. łac., *Przemysł* 1902 s. 32—33; F. Pawłowski, *Series et gesta episcoporum r. l. Premisliensium*, Kraków 1870 s. 41 n.; J. Kwolek, op. cit. s. 38; W. Abraham, Powstanie organizacji s. 300 n.

²³ Por. J. Kwolek, op. cit. s. 149 przyp. 39.

arcybiskup lwowski²⁴. Po przeszło półwiekowym sporze parafia utrzymała się przy archidiecezji lwowskiej²⁵.

Krótkotrwałe przesunięcie granic archidiecezji daleko na północ, kosztem diecezji chełmskiej, dokonało się w rezultacie nie tyle zatargów, ile raczej ze względu na niezorganizowanie tegoż biskupstwa w drugiej połowie XIV w. Na prośbę Dymitra z Goraja arcybiskup halicki Jakub Strepa, aktem z 18 I 1398, dokonał inkorporacji powiatu szczebrzeszyńskiego do archidiecezji halickiej²⁶. To powiększenie terytorialne archidiecezji, bez zgody Stolicy Apostolskiej, było tylko przejściowe i nie posiadało charakteru stałego. Już 15 I 1403 r. w Szczebrzeszyńskim spełniał znowu jurysdykcję kościelną biskup chełmski Stefan, erygując parafie we wsi Mokre Lipie k. Szczebrzeszyna²⁷.

Ustalone w ten sposób granice archidiecezji obejmowały pod względem państwowej administracji terytorialnej całe województwo ruskie z wyjątkiem ziemi przemyskiej i sanockiej, które należały do diecezji przemyskiej, przy czym parafie Horyniec i Niemirów, należące do pow. lubaczowskiego w ziemi przemyskiej, wchodziły do archidiecezji, oraz rejonów Buska, Oleska i Brodów. Okręg Buska, leżący w granicach woj. bełskiego, winien należeć do diecezji chełmskiej. Tymczasem już od r. 1482 źródła wymieniają tę parafię w granicach archidiecezji lwowskiej²⁸. Z drugiej zaś strony leżące w granicach wojew. ruskiego parafie Olesko, Załozcie i Brody należały do diecezji łuckiej²⁹.

Z tego też tytułu prawie przez cały okres przedrozbiorowy toczył się spór między obydwoma diecezjami o powyższe parafie, a nadto o okręgi parafialne w Podkamieniu, Białym Kamieniu i Toporowie. W XVII w. o sporze informuje Pirawski i synod lwowski z r. 1641³⁰. Rezultat sporu był taki, że przy archidiecezji utrzymały się jedynie parafie Biały Kamień i Toporów³¹. Zyskała natomiast archidiecezja po r. 1604 okręg Łopatynia i Radziechowa z diecezji chełmskiej³². Informacje natomiast Jabłonowskiego jakoby „cały powiat łucki należał do archidiecezji”³³ są po prostu zwykłą pomyłką.

Według relacji Pirawskiego granice archidiecezji na początku XVII stulecia układały się następująco: od wschodu linię graniczną z biskupstwem

²⁴ T. Pirawski, op. cit. s. 12, 133.

²⁵ Por. J. Kwolek, *Diecezja przemyska ob. łac. przed rokiem 1772*. w: J. Sawicki, *Concilia Polontiae*, t. 3: *Synody diecezji przemyskiej ob. łac. i ich statuty*, Wrocław 1955.

²⁶ L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452)*, *Roczniki Humanistyczne*, 7 (1960) z. 2 s. 249 przyp. 5, gdzie przytoczono dokument.

²⁷ *Ibid.* s. 191, 238.

²⁸ *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima*, ed. G. Rolny, I s. 595 indeks, II s. 616 indeks.

²⁹ T. Długosz, *Sieć parafialna diecezji łuckiej w 1726 roku*, *Studia Theologica Varsoviensia*, 1 (1963) fasc. 1 s. 184; por. I. Gieysztorowa, *Rzeczpospolita w XVII wieku*, mapa, w: *Historia Polska*, t. 1, Warszawa 1957.

³⁰ T. Pirawski, *Relatio status almae archidieocesis Leopoliensis*, ed. J. Haeck, Lwów 1893 s. 12, 144—146; S. Szydelski, *Archidiecezja lwowska na synodzie w r. 1641*, Lwów 1910 s. 88, 93 n.

³¹ S. Szydelski, op. cit. s. 88.

³² Zob. poniżej: *Diecezja chełmska*.

³³ A. Jabłonowski, *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*. Warszawa 1903 s. 45 (*Źródła dziejowe*, t. XVIII/2).

kamienieckim w ogólności wyznaczały granice wojew. ruskiego z wojew. podolskim i bieły na przestrzeni Husiatyń — Satanów rzeką Zbrucz, a stąd w kierunku północno-wschodnim parafiami Tłuste, Grzymałów, Baworów, Tarnopol i sporny z diecezją łucką Podkamień. Od ostatniej parafii granica zdążała w kierunku zachodnim, pozostawiając Olesko i Podhorce po stronie Lwowa, a od Toporowa zwracała się na północ aż do Radziechowa, a stąd ku zachodowi do Niemirowa, gdzie linia prosta stanowiła granicę między archidiecezją a biskupstwem chełmskim. Parafie: Radziechów, Kamionka Strumiłowa, Żółkiew i Niemirow należały do archidiecezji lwowskiej. Linie graniczną z diecezją przemyską na zachodzie wyznaczały parafie: Jaworów, Bruchnal, Rodatycze, sporne Rudki, Komarno, Tuligłowy i Rumno, przynależne do Lwowa.

Na południu granice archidiecezji bieły grzbietami Karpat, a następnie rzeką Czeremosz i Prut aż do Śniatynia i pokrywały się z polityczną granicą kraju. Od Śniatynia granica w linii prostej bieła do Dniestru, gdzie rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją kamieniecką, a stąd na zachód do ujścia Strypy i jej korytem aż do Jazłowca, a następnie w kierunku wschodnim do Husiatynia. Parafie Buczacz, Czortków, Kociubińce, Kopyczyńce i Liczkowice należały do Lwowa³⁴. Dwie przedostatnie należały uprzednio do diecezji kamienieckiej (przed 1595)^{34a}.

W r. 1600 archidiecezja dzieliła się na 7 dekanatów i 102 parafie³⁵. W 14 lat później (relacja Pirawskiego) obejmowała 7 dekanatów, 109 parafii, 12 filii, 16 klasztorów męskich i żeńskich, 5 prepozytur (Busk, Dunałów, Gołogóry, Kulików, Rohatyń) i łącznie 135 kościołów³⁶. W r. 1669 sam Lwów liczył ok. 4.000 katolików, 9 klasztorów męskich i 6 żeńskich, oraz 14 parafii³⁷. W r. 1765 (na synodzie diecezjalnym) archidiecezja dzieliła się na 3 archidiakonaty (Iwowski, halicki i żółkiewski), 12 dekanatów, 136 parafii; nadto liczyła 20 kościołów filialnych, 7 prepozytur i 3 kolegiaty (Lwów NMP, Żółkiew i Stanisławów)³⁸; w 1772 r. posiadała 80 klasztorów męskich i 16 żeńskich z 653 zakonnikami i 340 zakonniceami³⁹.

Kapituła metropolitalna, ufundowana 23 XI 1429 r. przez Władysława Jagiełłę, składała się w latach 1597—1603 z 4 prałatur (dziekan, prepozyt, archidiakon, kustosz) i 6 kanonii gremialnych⁴⁰. W r. 1669 — z 7 prałatur

³⁴ T. Pirawski, op. cit. s. 124; A. Wesoliński, Archidiecezja Iwowska s. 404 nn.

^{34a} Relacje arcybiskupów s. 42.

³⁵ Relacje arcybiskupów s. 32 nn.; T. Pirawski, op. cit. s. 124.

³⁶ A. Wesoliński, op. cit. s. 417.

³⁷ BAV, Proc. cons., vol. 68 k. 412 nn.: „Processus R. D. Adalberti Koryciński — transferendi ad archiepiscopatum Leopoliensem, nec non super statu ejusdem archiepiscopatus 1669”. Por. R. Ritzler, P. Sefrin, Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, Patavii 1952, V (1667—1730) s. 242 n.

³⁸ Synodus dioecesis Leopoliensis sub R. D. V. H. Sierakowski archiep. Leopoli. a. D. 1765 celebrata, Leopoli 1765 sess. II, cap. 2. Inne nieco dane podają: Decretales summorum pontificum s. 147; W. Chotkowski, Historia polityczna Kościoła w Galicji, I s. 306.

³⁹ W. Chotkowski, Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy, II, Kraków 1909 s. 345.

⁴⁰ Relacje arcybiskupów Iwowskich s. 13; BAV, Proc. const., vol. 11A k. 105: „Processus R. D. Joannis Zamojski episcopi Philippensis in p. inf. transferendi in archiepiscopatum Leopoliensem, nec non super statu ejusdem archiepiscopatus 1603”; L. Boratyński, op. cit. s. 8.

(nadto: scholastyk, kanclerz, kantor) i 7 kanonii gremialnych⁴¹. W r. 1778 kapituła liczyła 7 prałatur i 16 kanonii gremialnych⁴².

3. DIECEZJA (SERECKA) BAKOWSKA¹

Istniejące od 21 III 1228 r. biskupstwo łacińskie w Milkowie dla chrystianizacji Kumanów, wznowione około r. 1332, było związane hierarchicznie z węgierską organizacją kościelną², stąd też nie będziemy bliżej zajmować się jego dziejami. Na początku XV w. powstało gospodarstwo mołdawskie ze stolicą w Baia, a następnie w Serecie i Suczawie, będące w zależności lennej od Węgier. Ostateczne włączenie Rusi Halickiej do Polski (1386) skłoniło hospodara mołdawskiego Piotra I Musat do złożenia hołdu królowi polskiemu Władysławowi Jagielle (27 IX 1387), w celu zyskania sobie obrony przed Tatarami. Stosunek lenny o bardzo luźnym charakterze utrzymał się przez cały wiek XV i częściowo XVI. Z tytułu też przynależności lennej tych terenów do Polski ich łacińska organizacja kościelna weszła w skład diecezji polskich.

Wpływy Kościoła łacińskiego szły na te terytoria ze strony Węgier, przy czym głównym ich nosicielem było arcybiskupstwo ostrzyhomskie, i ze strony Polski, szerzone przez zakony żebracze. Wpływy Węgier koncentrowały się na południu na Wołoszczyźnie i doprowadziły do utworzenia biskupstwa w Arges, które erygował 9 V 1381 pap. Urban VI³. Diecezja ta istniała nieprzerwanie do 1512 r., a ostatnim jej ordynariuszem był biskup Dionizy de Gaylo⁴. Polskie wpływy kościelne w Mołdawii zaznaczyły się jeszcze w 1326 r. Już w 1345 r. Mołdawia należała do ruskiego wikariatu franciszkańskiego. Pod wpływem Polski wojew. mołdawski Laczko zwrócił się w r. 1369 do pap. Urbana V o przyjęcie Mołdawii na łono Kościoła katolickiego i założenie dlań osobnego biskupstwa łacińskiego. W odpowiedzi na tę prośbę papież, listem apostołskim *Summi dispositione rectoris* z 31 VII 1370, zlecił arcybiskupowi praskiemu i biskupowi krakowskiemu erygowa-

⁴¹ BAV, Proc. cons., vol. 68 k. 412 n.: „Processus R. D. Adalberti Koryciński 1669”.

⁴² BAV, Proc. cons., vol. 175 k. 394: „Processus R. D. Ferdinandi Kicki suffraganei Leopoliensis in coadjutoriam archiepiscopatus Leopoliensis dandi 1778”.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Biskupstwa łacińskie w Mołdawii w wieku XIV i XV, Lwów 1902; Tenze, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904 (s. 275–287); A. Bunea, Vechile episcopii romanesci, Blaj 1902; E. Cadea, Der Katholicismus in den Donaufürstenthümern, Leipzig 1916; C. Eubel, Zur Geschichte der röm.-kath. Kirche in der Moldau, *Römische Quartalschrift*, 12 (1896) s. 107–126; J. Georgesco, Roumanie, w: *DThC*, XIV/1 (1939) k. 17–101; R. Janin, Arges, DHG, IV (1930) k. 75; K. Kemény, Über das Bisthum und das Franziskaner-Kloster zu Bakow in der Moldau, *Magazin für Geschichte [...] Siebenbürgens*, 2 (1846) s. 1–82; B. Kędzierski, Wiadomości o krzewieniu wiary świętej w Mołdawii i Wołoszczyźnie, ustanowieniu katedry i następowaniu biskupów cereteńskich, potem bakowskich, Lwów 1774; J. Reychman, Biskupstwo bakowskie w świetle historiografii rumuńskiej, *Nasza Przeszłość* 4 (1948) s. 317–340, gdzie podano przegląd opracowań i źródeł tematu do 1944 (s. 399); W. Schmidt, Romano-catholici per Moldaviam episcopatus et rei Romano-catholicae res gestae, Budapest 1887; P. Tocanel, Storia della Chiesa cattolica in Romania, Padowa 1960.

² C. Eubel, Hierarchia catholica medii aevi (1198–1431), I, Monasterii 1898 s. 355; J. Georgesco, Roumanie, w: *DThC*, XIV/1 k. 59; W. Abraham, Powstanie organizacji. s. 276.

³ C. Eubel, op. cit., I s. 105; W. Abraham, op. cit. s. 282.

⁴ C. Eubel, op. cit., I s. 105; II s. 106; III s. 116.

nie diecezji sereckiej, ustalenie jej granic i wyjęcie spod jurysdykcji arcybiskupów halickich; ob. wschodniego oraz poddanie bezpośrednio Stolicy Apostolskiej⁵. Misję papieską wykonał biskup krakowski Florian Mokrzycki w r. 1370. Pierwszym biskupem sereckim został Polak Andrzej Jastrzębiec, konsekrowany w Krakowie 9 III 1371 r. przez biskupa Floriana; 9 V 1371 złożył on na ręce wspomnianego wyznanie wiary i przepisana przysięgę⁶. 12 III 1388 r. pap. Urban VI, w bulli *Romanus Pontifex*, przeniósł biskupa Andrzeja na nowo kreowane biskupstwo wileńskie⁷. Diecezja serecka, posiadająca wprawdzie nieprzerwany szereg biskupów w drugiej połowie XIV i w pierwszej XV stulecia⁸, przeżyła na początku XV w. niezłomy bliżej ustrojowy kryzys. Na początku bowiem tego stulecia pap. Bonifacy IX (zm. 1404) zlecił niejakiemu Benedyktowi, franciszkanowi opiekę duszpasterską nad katolikami w Mołdawii, dopóki nie porozumie się z Władysławem, królem Polski i Eliaszem, wojew. mołdawskim *de restaurando sive episcopatu Ceretensi, sive vero Bacchoviensi*⁹. Tymczasem istnienie biskupstwa na początku XV w. zaświadcza bulla antypap. Jana XXIII *In eminenti specula* z 28 VIII 1412, w której diecezja serecka jest wymieniona jako sufragania lwowska; podobnie wymienia ją list apostolski tegoż papieża *Sane nuper pro parte* z 17 V 1413—17 V 1414, mocą którego wymieniony zagwarantował dalsze jego istnienie¹⁰.

Wprawdzie Abraham twierdzi, jakoby diecezja ta zaniknęła po r. 1433¹¹, ale dalsze jej istnienie potwierdza zarówno nieprzerwany szereg biskupów¹², jak też inne dokumenty kościelne, wymieniające biskupów „sereckich”, lub „mołdawskich”¹³. Ostatni raz wylicza biskupstwo, jako istniejące, bulla pap. Leona X *Exponi nobis nuper* z 24 VII 1515¹⁴. Prawie równocześnie upadło biskupstwo łańskie w Arges¹⁵. Na istnieniu obydwu ciążyło niewątpliwie uzależnienie polityczne Mołdawii od Turcji.

Tymczasem wstąpienie na tron polski księcia siedmiogrodzkiego Stefana Batorego (1576—1586) i tendencje mołdawskie do uniezależnienia się od Turcji przyniosły w rezultacie m. in. wznowienie penetracji Kościoła polskiego na te ziemie. Po r. 1571 znajdujemy pewne ślady stwierdzające, że jurysdykcję kościelną na terenie Mołdawii spełniali biskupi kamienieccy i arcybiskupi lwowscy¹⁶. Już 7 XII 1578 r. nuncjusz papieski w Polsce A. Bolognetti mógł donieść do Rzymu o zabiegach, zmierzających do przy-

⁵ VMPL, I nr 894 s. 664 n.; W. Abraham, Biskupstwa łańskie w Mołdawii w wieku XIV i XV s. 10; Tenze, Powstanie s. 284 n.

⁶ VMPL, I nr 891 s. 660—662, nr 894 s. 664—665.

⁷ KDKWil., I nr 10 s. 20—21.

⁸ C. Eubel, op. cit., t. I s. 189, t. II s. 140.

⁹ W. Abraham, Biskupstwa łańskie s. 19—21.

¹⁰ W. Abraham, op. cit. s. 21.

¹¹ Ibid. s. 18.

¹² C. Eubel, op. cit., II s. 140, 214.

¹³ Excerpta ex libris manu scriptis nr 23 s. 80 (Dokum. z 20 IX 1497: „Ecclesiae Mołdawienſi in Valagunia minori ad confines Turcorum”); Elementa ad fontium editiones, I nr 340 s. 144 (31 V 1438), nr 370 s. 150 (30 IV 1438), nr 393 s. 161 (31 V 1438), nr 411 s. 166 (8 VII 1457), nr 434 s. 173 (8 VII 1457), nr 449 s. 178 (20 VIII 1457), nr 510 s. 202 (30 X 1497), nr 530 s. 206 (29 III 1476), nr 571 s. 215 (24 V 1476), nr 600 s. 221 (14 XI 1488), nr 619 s. 228 (6 IV 1476).

¹⁴ VMPL, II nr 391 s. 363.

¹⁵ C. Eubel, op. cit., III s. 116.

¹⁶ VMPL, II nr 809 s. 762; por. J. Reychman, Biskupstwo bakowskie, s. 336.

wrócenia tu biskupstwa łańciskiego¹⁷. 5 IX 1587 r. wojewoda mołdawski Piotr zwrócił się do nuncjusza papieskiego w Polsce o przysłanie do Mołdawii jezuitów polskich¹⁸, a 1 I i 3 X 1588 — do papieża z prośbą o ewentualne przywrócenie biskupstwa, przy czym jego prośbę poparł metropolita lwowski J. D. Solikowski (25 II 1588)¹⁹. Podobną suplikę skierował wojewoda do nuncjusza polskiego (1 VI 1588)²⁰. Obok wojewody, nuncjatury i metropolity lwowskiego około przywrócenia biskupstwa zakrzęcali się jezuici polscy, pracujący od 1588 r. w Mołdawii. 7 IX 1588 r. jezuita Stanisław Warszawicki, w liście do nuncjatury polskiej, pisał o konieczności utworzenia diecezji w Mołdawii; na skutek tego nuncjusz warszawski opracował i przesłał do Rzymu specjalny memoriał w sprawie przywrócenia biskupstwa mołdawskiego, zależnego od metropolii lwowskiej²¹. W rezultacie tych starań pap. Syktus V, bullą *Ex debito pastoralis officii* z 19 VIII 1589, mianował arcybiskupa J. D. Solikowskiego ze Lwowa generalnym zarządcą Stolicy Apostolskiej na Mołdawię²², a 7 I 1591 r. ustanowił biskupem w Arges franciszkanina Bernardyna Quirini²³.

Rzecz dziwna, że już po nominacji biskupa dla Mołdawii arcybiskup lwowski J. D. Solikowski, w liście do pap. Grzegorza XIV z 25 III 1591, pisał, że zarówno Mołdawia, jak i Wołoszczyzna, na mocy zarządzenia pap. Syktusa V, podlegają jego czasowej jurysdykcji²⁴; wiadomości te powtórzył również 4 IV 1591²⁵.

Nowo mianowany biskup mołdawski Hieronim Arsengli przeniósł stolicę diecezji do Bakowa nad Seret ze względu na to, że katedra w Arges została całkowicie zburzona przez Turków²⁶. Odtąd diecezja nosiła nazwę „bakowskiej”, a jej patronami byli królowie Polski. W r. 1751 biskup St. R. Jezierski przeniósł nawet rezydencję biskupstwa do Śniatynia na Pokuciu, w granicach archidiecezji lwowskiej²⁷.

Utworzona w r. 1370 diecezja serecka objęła swymi granicami państwo Laczka, a więc Mołdawię bez Wołoszczyzny; dla drugiego księstwa istniało osobne biskupstwo w Arges. Odnowionemu biskupstwu w Bakowie podporządkowano Mołdawię z Besarabią i Wołoszczyznę²⁸. Takie też granice

¹⁷ MPV, V p. 1 nr 494 s. 578.

¹⁸ VMPL, III nr 12 s. 5—6.

¹⁹ Ibid., III nr 16 s. 12—18.

²⁰ Ibid., III nr 38 s. 35 n.

²¹ Ibid., III nr 50 s. 44—45.

²² Ibid., III nr 65 s. 92 (13 XII 1589), nr 87 s. 111 (19 VIII 1589), nr 142 s. 191—194 (22 III 1591).

²³ C. Eubel, op. cit., III s. 116.

²⁴ VMPL, III nr 142 s. 192—193: „...cum sua catholica metropoli Leopoliensi ac eius tamquam filia alterae provinciae Moldaviae, Valachiae, nuper a fel. record. antecessore tuo Sixto V Pont. Max. una cum ejus principe ac populo meae — curae ad beneplacitum commissae”.

²⁵ Ibid., II nr 142 s. 193—194.

²⁶ BAV, Procc. cons., vol. 11A k. 663: „Processus R. D. Hieronymi Arsengli Chriensis OFM Conv. — ad episcopatum Bacchoviensem promovendi — 1607. Ecclesia cathedralis, ad quam promovendus est F. Hieronymus, erat in civitate Argis, sed qua civitas illa pluries fuit occupata a Turcis, fuit dicta ecclesia a fundamentis destructa et translata est ad civitatem Bacchoviensem”.

²⁷ Catalogus universi venerab. cleri saecularis et regularis archidioecesis Leopoliensis rit. lat. pro anno D. 1878 s. 89.

²⁸ BAV, Procc. cons., vol. 32 k. 635: „Processus R. D. Joannis Baptistae Zamoyski — promovendi ad ecclesiam cathedralem Bacchoviensem — 1631, Dioecesis tota est ampla, capit Valachiam et Moldaviam, sed Turcia non permittit Moldaviae esse episcopatus”.

diecezji utrzymały się bez zmian aż do 1772 r. Wszelkie zaś zmiany terytorialne w stanie posiadania diecezji i jej zupełna likwidacja całkowicie były uwarunkowane od przyczyn politycznych. W wyniku wojny rosyjsko-tureckiej (1772—1774) wojska rosyjskie obsadziły Bukowinę, którą następnie pokój w Küczük Kajnardży (1774) przyznał Austrii. Pod względem administracji państwowej tę część diecezji bakowskiej wcielono do Galicji, a jurysdykcję kościelną przekazano austriackiemu biskupowi połowemu (przed 1786). 18 VI 1786 r. Komisja do spraw duchownych w Wiedniu wysunęła projekt, aby Bukowinę inkorporować pod względem kościelnym do archidiecezji lwowskiej, względnie do diecezji przemyskiej²⁹. 10 VII 1786 rządził zdecydował ostatecznie, aby Bukowinę wcielić do archidiecezji lwowskiej i znieść jurysdykcję biskupa połowego³⁰. Postanowienie wykonano przed 9 X 1786³¹. W ten sposób diecezja bakowska straciła w sumie 18 parafii (Waszkouc, Czudyn, Wików, Kaczyska, Kimpolung, Louisenthal, Góra Humora, Suczawa, Radutz, Instensegitz, Hadik Falva, Sereth, Czerniowce, Bojan, Sadogóra, Kocmann i Zastawna), z których połowa powstała w latach 1776—1786, o łącznej ilości 15.565 wiernych (stan po 1792 r.)³². Z parafii tych utworzono dekanat czerniowiecki. Zmiany te początkowo nie posiadały sankcji kanonicznej i dopiero 11 IV 1796 r. pap. Pius VI, dekretem Kongregacji Konsystorialnej, je potwierdził³³.

Nie były to atoli ostatnie zmiany terytorialne diecezji przed jej kasatą. Na mocy pokoju w Bukareszcie z 12 V 1812 r., zawartego między Turcją a Rosją, ta ostatnia otrzymała Besarabię, należąca pod względem kościelnym do diecezji bakowskiej. Została ona teraz wyłączona spod jurysdykcji kościelnej biskupa bakowskiego i wcielona do diecezji kamienieckiej (przez arcybiskupa mohylowskiego St. B. Sistrzeńcewicz w 1814)³⁴. Sankcji kanonicznej ze strony Stolicy Apostolskiej prawdopodobnie nie było. W ten sposób pod faktyczną jurysdykcją biskupa bakowskiego pozostała tylko Wołoszczyzna i część Mołdawii na południe od Suczawy i na zachód od rzeki Prut; całe terytorium obejmowało w sumie zaledwie kilka parafii. Stąd to po śmierci biskupa Bonawentury Berardi (13 IV 1818) biskupstwo bakowskie upadło, a dawną diecezją rządzą odąd dwaj wikariusze apostolscy dla Wołoszczyzny i dla Mołdawii³⁵. 27 VI 1884 r. pap. Leon XIII, bullą *Quae in christiani nominis*, wyniósł ponownie wikariat apostolski Mołdawii do godności samodzielnej diecezji ze stolicą w Jassach³⁶. Diecezja bakowska nie posiadała kapituły katedralnej, ani nie znała podziału na dekanaty. Według relacji biskupa M. M. Kurskiego, z 25 IX 1658, w całej diecezji istniało 10 parafii i 2 klaszto-

²⁹ Österreichisches Hof-Haus und Staats Archiv (Wien), St. R. 97: Protocoll 1786, Bd II nr 2612.

³⁰ Ibid.: Die Bukowina der Lemberger Erzdiözese einzuverleiben und dem Erzbischofe aufzutragen.

³¹ Ibid., St. R. 98: Protocoll 1786, Bd III nr 3752.

³² Ibid., 218: Kaiser Franz Akten 234, 235 k. 668'—690': „In der Czerniwitzer Dekanate in der Bukowina genannt.“; por. Schematismus — — 1878 s. 111—120.

³³ Schematismus — — 1878, s. 111 przyp. 1.

³⁴ W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej, I, Wilno 1820 s. 119; K. Niedziakowski, Kamienieckie biskupstwo, *Encyklopedia kościelna*, IX s. 401.

³⁵ S. Chodyński, Bakowskie biskupstwo, w: *Encyklopedia kościelna*, I s. 606.

³⁶ Leonis XIII Pont. Maximi Acta, vol. IV Romae 1885 s. 106—107.

ry w Mołdawii, oraz 3 parafie na Wołoszczyźnie³⁷. Taki sam stan odnotowała wizytacja biskupa S. R. Jezierskiego z r. 1744, dodając nadto, że diecezja liczyła 5.400 wiernych, przy czym na 11 parafii — 6 było nie obsadzonych³⁸. W r. 1774 diecezja posiadała 10 parafii, około 8 tys. wiernych, 24 kapłanów franciszkanów i dominikanów oraz 1 klasztor franciszkański w Jaszach³⁹.

4. DIECEZJA CHEŁMSKA¹

W ramach kościelnej działalności Kazimierza Wielkiego pap. Innocenty VI, bullą *Dum iuxta pastoralis officii* z 20 V 1359, mianował biskupem chełmskim franciszkanina Tomasza z Sienna². Jest to pierwsza wzmianka źródłowa stwierdzająca istnienie diecezji chełmskiej.

Według tenoru bulli diecezja istniała już dawniej i od śmierci ostatniego biskupa wakowała przez dłuższy czas. Wydaje się jednak, że wakans ten nie był zbyt długi, ponieważ nic nie wiadomo o wcześniejszym istnieniu diecezji. Jeżeli istniała formalnie, to nie wcześniej powstała jak po r. 1349³. Dawniejsza wzmianka o biskupie Tomaszu pochodzi z 26 lipca 1358⁴. Ekspedycja bulli została wysłana do arcybiskupa gnieźnieńskiego, przy czym pod tą samą datą dołączono bullę *Dum iuxta* do wiernych miasta i diecezji

³⁷ Archiwum S. Congregationis Concilii (Roma), Relationes episcoporum, Dioecesis Bacchoviensis — 25 IX 1658.

³⁸ S. Chodyński, op. cit. s. 600 n.

³⁹ BAV, Proc. consist., vol. 166 k. 93 n.: „Processus pro coadiutoria ecclesiae Bacchoviensis 1783”.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Akt fundacyjny króla Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego, *Kwartalnik Historyczny*, 32 (1918) s. 473—478; Tenże, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904; L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452), *Roczniki Humanistyczne*, 7 (1958) s. 187—256; W. Cwik, J. Reder, Rozwój administracyjno-terytorialny ziemi chełmskiej, w: *Ziemia Chełmska*, Lublin 1961 s. 9—34; K. Dębiński, Chełmska rz. kat. diecezja obrządku łacińskiego, w: *Kalendarz Lubelski* z r. 1914 s. 17—26; J. Fijałek, Dwaj dominikanie krakowscy: Jan Biskupiec i Jan Falkenberg. W pięćsetną rocznicę odwołania satyry antypolskiej Falkenberga w Rzymie 1424 r., w: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, I, Lwów 1925 s. 271—348; Tenże, Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV), *Sprawozdania z czynności i posiedz. AU w Krakowie*, XVI (1911) nr 4 s. 9—22; P. Kałwa, Przywilej fundacyjny dla kapituły chełmskiej z r. 1429, *Kwartalnik Historyczny*, 47 (1933) s. 73—77; K. Lück, Die deutsche Siedlung im Cholmer und Lubliner Lande, Plauen i. V. 1933; W. Pawelec, Biskupstwo chełmskie, *Wiadomości Diecezjalne Lubelskie*, 1933 s. 289, 324—325; H. Paskiewicz, Polityka ruska Kazimierza Wielkiego, Warszawa 1925; J. Sawicki, Jan Biskupiec, biskup chełmski (1377—1451), *Nasza Przyszłość*, 4 (1948) s. 103—124; Tenże, Concilia Poloniae, IV: Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej w XV wieku, Lublin 1948; Tenże, op. cit., IX: Synody diecezji chełmskiej ob. łac. z XVI—XVIII wieku i ich statuty, Wrocław 1957; K. Sochaniewicz, Wzrost biskupstwa chełmskiego do połowy XVI w., *Wschód Polski*, 2 (1921) s. 136—142; Tenże, Zagadnienie polityki państwowej w ziemi chełmskiej i wojew. bełskim w XIV-tym i XV-tym wieku, *Roczniki Tow. Herald.*, 7 (1924/1925); Źródła do sporu o przynależność diecezjalną powiatu lubelskiego w XV wieku, wyd. Z. Starnawski, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 11 (1964) z. 4 s. 157—182.

² W. Abraham, Powstanie organizacji, Dodatki nr 6 s. 371—372.

³ W. Abraham (Powstanie organizacji s. 244) pisze, iż „treść — nominacji wskazuje, że w Chełmie przedtem nigdy jeszcze łacińskiego biskupa nie było”.

⁴ Ibid. s. 244.

chełmskiej, oraz *Divine retributionis* do króla Polski Kazimierza Wielkiego⁵. Do kapituły nie załączono żadnej bulli, gdyż ta jeszcze nie istniała. Zresztą sama diecezja istniała raczej formalnie, niż faktycznie, a biskup Tomasz nigdy jej w posiadanie nie objął, ponieważ Chełmszczyzna należała wówczas pod względem politycznym do Litwy i dopiero w r. 1366, jako lenno, została przyłączona do Polski⁶. Pracował on natomiast w charakterze biskupa pomocniczego w diecezji krakowskiej, gdzie zmarł po r. 1365⁷. 14 VII 1372 r. pap. Grzegorz XI, listem apostolskim *Intelleximus per relationes*, zapytywał arcybiskupa gnieźnieńskiego Janusza Suchywilka oraz biskupów krakowskiego i płockiego, czy kościół chełmski posiada prawa katedry biskupiej⁸. Prawdopodobnie, na skutek pozytywnej odpowiedzi, tenże papież, listem apostolskim *Litteras tuae nobilitatis* z 13 II 1375, skierowanym na ręce Władysława Opolczyka, stwierdził, że kościół chełmski posiada pełne prawa katedralne⁹ i, bullą *Debitum pastoralis officii* z tegoż dnia, miesiąca i roku, erygował kanonicznie diecezję chełmską¹⁰.

Drugim z rzędu znanym biskupem chełmskim został dominikanin Stefan, ale i ten po r. 1386 pełnił funkcje biskupa pomocniczego w diecezji poznańskiej, kamieńskiej i wrocławskiej. Administracją formującej się diecezji zajął się arcybiskup halicki Jakub Strepa (1391—1409), a ślady jej datują się na lata 1398 i 1399. Co więcej, na prośbę Dymitra z Goraja, wydzielił on 16 I 1398 r. powiat szczebrzeszyński z diecezji chełmskiej i przyłączył przejściowo do archidiecezji halickiej¹¹. To zapewne skłoniło biskupa Stefana do przejęcia rządów w diecezji chełmskiej (od 1403—1406). Po jego śmierci diecezją zarządzał znów, zapewne jako administrator, arcybiskup Jakub¹², a następnie została cała wchłonięta przez biskupstwo włodzimierskie, które według relacji biskupa Grzegorza miało obejmować m. in. Bełz, Szchebrzeszyn, Hrubieszów i Krasnystaw. Informuje o tym szeroko bulla antypap. Aleksandra V *Regimini universalis ecclesiae* z 3 VIII 1409¹³.

Na szczęście ten przejściowy „zanik” diecezji, spowodowany polsko-litewską konkurencją na Wołyniu, nie trwał zbyt długo. 2 X 1413, w akcie unii horodelskiej, strona polska potwierdziła istnienie biskupstwa, które określono jako „wakujące”¹⁴. Wreszcie dokumentem z 16 VIII 1417 r. król Władysław Jagiełło uposażył diecezję, a biskup Jan Biskupiec nadał jej trwałe ramy organizacyjne¹⁵.

Pod względem terytorialnym diecezja obejmowała w okresie przedrozbiorowym ziemię chełmską, z powiatami chełmskim, krasnostawskim, lubomelskim i ratneńskim, oraz prawie całe wojew. bełskie (bez Lubaczowa,

⁵ Ibid. nr 6 s. 372—373.

⁶ J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski* s. 77.

⁷ W. Abraham, *op. cit.* s. 245.

⁸ VMPL, I nr 908 s. 675.

⁹ Ibid., I nr 963 s. 712.

¹⁰ Ibid., I nr 964 s. 713.

¹¹ L. Bieńkowski, *op. cit.* s. 190.

¹² KDWP, V nr 102 s. 97.

¹³ W. Abraham, *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach* — Dodatki nr 2 s. 58—60; por. L. Bieńkowski, *op. cit.* s. 192.

¹⁴ Akta unii Polski z Litwą nr 51 s. 60—72.

¹⁵ W. Abraham, *Akt fundacyjny* s. 473 nn.; L. Bieńkowski (*op. cit.* s. 195 nn.) podaje błędnie datę 14 VIII 1417; J. Sawicki, *Jan Biskupiec* s. 104 nn.

Cieszanowa, Radziechowa i Buska), a nadto parafie: Biłgoraj w wojew. lubelskim oraz Kamień Koszyrski i Stobychwa w wojew. wołyńskim¹⁶.

Wprawdzie Sochaniewicz zalicza powiat lubaczowski do diecezji chełmskiej¹⁷, ale jest to zwykła pomyłka. Nie jest wykluczone, że pierwotnie mógł on wchodzić w skład tej diecezji, chociażby ze względu na przynależność do województwa bełskiego, ale nie posiadamy na to żadnych dokumentów. Przeciwnie, parafia Lubaczów, powstała pod koniec w. XIV¹⁸, należała do diecezji przemyskiej, w granicach której wymieniają ją dokumenty z XVI stulecia¹⁹, podczas gdy wykazy parafii diecezji chełmskiej z XV w. i z 1604 r. jej nie znają²⁰. Trudno się tedy zgodzić z Sochaniewiczem, jakoby Lubaczowskie należało do diecezji chełmskiej²¹.

Natomiast parafie Radziechów i Busk, leżące w granicach wojew. bełskiego, należały do archidiecezji lwowskiej²². Zabużańskie posiadłości diecezji w powiecie lubomelskim i ratneńskim są potwierdzone w pierwszej połowie w. XV²³. W r. 1604 (na synodzie diecezjalnym) biskup Jerzy Zamoyski utworzył z parafii zabużańskich dekanat lubomelski, w skład którego weszły parafie: Luboml, Ratno, Maciejów, Przewały i Dubna²⁴. Powstała po 1604 r. parafia Kamień Koszyrski, przynależna do wojew. wołyńskiego, została na synodzie diecezjalnym 1624 włączona do dekanatu lubomelskiego²⁵. Informacje tedy Jabłonowskiego i Sochaniewicza, jakoby powiat ratneński należał do diecezji łuckiej na Wołyniu, nie odpowiadają rzeczywistości^{25a}. Na tym odcinku diecezja poniosła straty terytorialne w nieznanych bliżej okolicznościach. Jeszcze w połowie XV stulecia oraz na synodzie r. 1604 i 1624 parafia Łopatyn z okręgiem należała do Chełma²⁶. Tymczasem wykazy parafii diecezji chełmskiej z lat 1624, 1694 i 1717 nie wymieniają Łopatynia w granicach tegoż biskupstwa^{26a}. Według Pirawskiego granice archidiecezji lwowskiej obejmowały już w 1614 r. Radziechów, położony na północny zachód od Łopatynia^{26b}. W nieznanym bliżej warunkach diecezja straciła na rzecz archidiecezji lwowskiej rejon Łopatynia i Radziechowa w latach 1604—1641. Również parafia Biłgoraj, powstała w drugiej połowie XVI stulecia w granicach wojew. lubelskiego (1578 miasto otrzymało prawo magdeburskie), została włączona przez biskupa Macieja

¹⁶ W. Pałucki, *Diecezja chełmska ob. łac. w r. 1717* (mapa), w: *Concilia Poloniae*, IX, Wrocław 1957; L. Bieńkowski, *Diecezja chełmska ob. łac. w połowie XV w.* (mapa), w: *L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna, przy końcu artykułu*; BAV, Proc. consist., vol. 160 k. 169; Processus R. D. Antonii Okęcki, ecclesiae Posnaniensis praepositi, promovendi ad ecclesiam cathedralem Chelmensensem, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1772 (gdzie podano obszar diecezji).

¹⁷ K. Sochaniewicz, *Wzrost biskupstwa* s. 138.

¹⁸ J. Kwolek, op. cit. s. 145.

¹⁹ F. Pawłowski, *Premislia sacra sive series et gesta episcoporum r. l. Premisliensium*, Kraków 1870 s. 329.

²⁰ L. Bieńkowski, op. cit. s. 223—254; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, IX s. 109 (r. 1604).

²¹ K. Sochaniewicz, op. cit. s. 138.

²² Por. wyżej: Archidiecezja lwowska.

²³ L. Bieńkowski, op. cit. s. 238 n., 245 n.

²⁴ J. Sawicki, op. cit., IX s. 108.

²⁵ *Ibid.* s. 175 n., 201 (1694), 236 (1717).

^{25a} A. Jabłonowski, *Ziemie ruskie* s. 45; K. Sochaniewicz, op. cit. s. 138.

²⁶ L. Bieńkowski, op. cit. s. 195, 239; J. Sawicki, op. cit. s. 110, 176.

^{26a} J. Sawicki, op. cit. s. 201, 237.

^{26b} T. Pirawski, *Relatio status* s. 124; por. A. Wesoliński, op. cit. s. 405.

Łubieńskiego (na synodzie diecezjalnym w 1624 r.) do dekanatu turobińskiego²⁷.

Uformowana w ten sposób diecezja sąsiadowała na zachodzie z diecezją krakowską, a linię graniczną z tej strony wyznaczały parafie: Sosnowice, Wereszczyn, Olchowiec, Pawłów, Łopiennik, Żółkiewka, Turobin, Mokrelipie i Biłgoraj²⁸. Na południu graniczyło biskupstwo z diecezją przemyską i archidiecezją lwowską, przy czym następujące parafie po stronie diecezji chełmskiej wyznaczały linię graniczną: Biłgoraj, Majdan, Płazów, Potylicz, Magierów, Mosty i Dobrotwór²⁹. Na wschodzie i północy diecezja sąsiadowała z biskupstwem łuckim. Od Radziechowa (Lwów) i Stojanowa (Chełm) granica biegła w kierunku północno-zachodnim aż do Horodła, a parafie: Tartaków, Sokal, Kryłów, Hrubieszów i Horodło (diec. chełm.) wyznaczały linię graniczną. Koło Horodła granica przekraczała Bug i obejmowała cały dekanat lubomelski z parafiami: Przewały, Maciejów, Luboml, Datyń, Kamień Koszyrski, Stobychwa i Ratno po obydwu stronach Prypeci. W wypadku parafii Kamień Koszyrski i Ratno należy zaznaczyć, że w XVIII w. posiadały one bardzo obszerne okręgi parafialne; według „Rejestru dyjecezyjów”, prawdopodobnie z r. 1785, pierwsza z wymienionych parafii obejmowała aż 23 wioski, a druga — 47³⁰. Koło Włodawy (diec. łucka) granice biskupstwa przekraczały Bug powtórnie i biegły w linii prostej aż do Sosnowicy (diec. chełmska)³¹.

Tak wyglądające terytorium diecezji przetrwało bez zmian aż do 1772 r. Wprawdzie w XV w. podjęto kroki w celu powiększenia terytorialnego diecezji i przeniesienie jej stolicy do Lublina, ale bez rezultatów. Biskup chełmski Jan Biskupiec, korzystając ze względów króla Władysława Jagiełły, podjął starania mające na celu włączenie do diecezji Lubelszczyzny, należącej do diecezji krakowskiej, przy równoczesnym przeniesieniu stolicy diecezji z Chełma do Lublina. Dla planów tych pozyskał nie tylko króla ale również zgodę pap. Marcina V, który bullą *Ad apostolicae dignitatis apicem* z 17 X 1424, włączył powiat lubelski do diecezji chełmskiej, a 4 XI 1424, bullą *Ad ea, quae ecclesiarum*, przeniósł stolicę biskupstwa z Chełma do Lublina³². Niestety, gwałtowny opór biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, zwłaszcza na sejmie w Sieradzu w r. 1425, uniemożliwił, wbrew woli króla i papieża, realizację dokumentów papieskich³³.

29 I 1426 pap. Marcin V, bullą *Iustis et honestis supplicum votis* polecił swemu legatowi załatwienie sporu, który dekretem *Noveritis, quod nuper* z 21 VI 1425 skasował poprzednie zarządzenie papieskie³⁴. Lublin i powiat

²⁷ J. Sawicki, op. cit. s. 174 n., 202 (1694), 237 (1717).

²⁸ W. Pałucki, Diecezja chełmska o. i. w 1717 r. (mapa); por. K. Sochaniewicz, op. cit. s. 137.

²⁹ W. Pałucki, op. cit. (mapa); J. Kwolek, Diecezja przemyska ob. łac. przed r. 1772 (mapa), w: J. Sawicki, op. cit., VIII (przy końcu); K. Sochaniewicz, op. cit. s. 137.

³⁰ Archiwum Kapituły Łowickiej w Łowiczu, S. Czaykowski, Regestr dyjecezyjów, dekanat lubomelski.

³¹ Por. W. Pałucki, op. cit. (mapa).

³² Z. Starnawski, Źródła do sporu nr 1 s. 162—165, nr 2 s. 165—167; W. Abraham, Sprawozdanie z poszukiwań s. 209; por. J. Sawicki, Synody diecezji s. 7 n.; L. Bieńkowski, op. cit. s. 201 n.

³³ J. Długosz, *Historiae*, XIII s. 330 n.; por. J. Sawicki, op. cit. s. 7 n.; Z. Starnawski, op. cit. nr 3 s. 168—170, nr 4 s. 170—172.

³⁴ Z. Starnawski, op. cit. nr 5 s. 172—173, nr 6 s. 174—177.

lubelski pozostały przy diecezji krakowskiej aż do 1790 r. Rezydencją biskupów był początkowo Chełm, następnie Hrubieszów (od 1473), a wreszcie 24 VI 1490 r. król Kazimierz Jagiellończyk przeniósł do Krasnegostawu³⁵.

W r. 1604 diecezja liczyła 10 dekanatów, 59 parafii, 1 kolegiatę (Zamość) i w 1620 r. — 9 klasztorów³⁶. W r. 1669 sam Chełm liczył ok. 1.000 wiernych łacinników i grekokatolików, a cała diecezja 73 parafie³⁷. W r. 1717 (na synodzie diecezjalnym) biskupstwo było podzielone na 10 dekanatów, 81 parafii, 1 filię, a nadto posiadało 1 kolegiatę (Zamość)³⁸ oraz w r. 1749 — 2 seminaria (Krasnystaw, Zamość), 19 klasztorów męskich, 3 — żeńskie, 1 kolegium jezuickie i 1 pijarskie; wreszcie w r. 1773 — 10 dekanatów, 85 parafii, 18 klasztorów męskich i 3 żeńskie³⁹. Kapituła katedralna, uposażona 12 VII 1429 r. przez Władysława Jagiełłę, składała się w XV w. z 2 prałatur (prepozyt i dziekan) i 10 kanonii gremialnych⁴⁰. W r. 1770 było 7 prałatów (doszedł: archidiakon, kustosz, scholastyk, kanclerz, kantor) i 12 kanoników gremialnych⁴¹.

5. DIECEZJA KAMIENIECKA¹

Myśl utworzenia biskupstwa w Kamieńcu Podolskim przyświecała już Kazimierzowi Wielkiemu, albowiem około 1345 r. istniał w Kamieńcu konwent franciszkański. Pierwsze ślady takiego programu monarchy widział Abraham w bulli *Attendentes innumera* pap. Klemensa VI z 14 III 1351, skierowanej na ręce arcybiskupa gnieźnieńskiego w odpowiedzi na projekt i suplikę króla Kazimierza założenia na Rusi Czerwonej „siedmiu rozległych biskupstw wraz z metropolią”². We wspomnianej suplice donosił Kazimierz papieżowi, że „jeden z przedniejszych książąt owych ziem (Rusi Czerwonej), razem ze swoim narodem i dworem, za namową króla, przyjął wiarę katolicką”. Księciem tym, jak się przyjmuje, był Aleksander Koryatowicz, podówczas władca Podola³. Dzięki związkowi Koryatowiczów z Polską misje

³⁵ ADL, I 152: Acta visitationis generalis omnium ecclesiarum dioecesis Chelmensis in annis 1714—1717 peractae k. 7—8' (kopia).

³⁶ J. Sawicki, op. cit. s. 109 n.; L. Boratyński, op. cit. s. 15.

³⁷ BAV, Proces, cons., vol. 68 k. 138 nn.: „Processus R. D. Christophori Żegocki — ad ecclesiam cath. Chelmemensem promovendi, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1669; por. R. Ritzler, P. Sefrin, Hierarchia catholica, V s. 156.

³⁸ J. Sawicki, op. cit. s. 236—237.

³⁹ Archiwum S. Congregationis Concilii (Rzym), Relationes episcoporum, Dioecesis Chelmemensis 1749; WAP Lublin, Zesp. Kap. Zam., nr 408; Rozporządzenia państwowe i kościelne 1773—1776 k. 165 (dok. z r. 1773).

⁴⁰ P. Kałwa, Przywilej fundacyjny s. 73—77.

⁴¹ BAV, Proc. consit., vol. 160 k. 167': „Processus R. D. Antonii Okęcki”.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego*, I, Lwów 1912 s. 1—39; L. Białkowski, Podole w XVI wieku, Rysy społeczne i gospodarcze, Warszawa 1920 s. 95—98; W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej, Wilno 1820, I s. 113—130 (O diecezji podolskiej); W. Płoskiwicz, Z dziejów dwóch diecezji kresowych, *Przegląd Powszechny*, 168 (1925) s. 336—347 i 169 (1926) s. 69—83; W. Simaszewicz, Rymskoje katolicyzstwo i jego hierarchia w Podolji, Kamenec Podolsk 1872; D. Tolstoy, Le catholicisme Romain en Russie, Paris 1863, I s. 284—288.

² VMPL, I nr 702 s. 531—533; por. W. Abraham, Założenie biskupstwa s. 3 nn.

³ W. Abraham, op. cit. s. 5.

franciszkańskie i dominikańskie, razem ze wzmożeniem akcji kolonizacyjnej, sprzyjały szerzeniu się katolicyzmu.

Skuteczną próbę założenia łańciskiego biskupstwa w Kamieńcu podjęli książęta Podola, Konstanty i Bazyli, zwracając się z prośbą do pap. Urbana VI (1378—1389), aby dla ich posiadłości erygował biskupstwo w tym mieście. W odpowiedzi na suplikę książąt, znaną z listu apostolskiego Urbana V *Sane nuper pro parte*, tenże papież polecił przeprowadzić proces apostolski w związku z erekcją nowej diecezji arcybiskupowi ostrzyhomskiemu kard. Dymitrowi (zm. 1386) i biskupowi Pięciokościołów na Węgrzech. Daty owego polecenia papieskiego należy szukać, jak stwierdza Abraham, w latach 1379—1384; data zaś śmierci kard. Dymitra będzie datą najpóźniejszą założenia biskupstwa⁴. Nie posiadamy żadnego dokumentu wykonawczego dla zlecenia papieskiego, ale, jak przyjmuje Abraham, biskupstwo kamienieckie powstało najpóźniej przed 1386 r. (data śmierci kard. Dymitra) i przed ostatecznym wcieleniem Podola do Polski (1387). Pierwszym biskupem kamienieckim był Aleksander (zm. 1411), wymieniony, jak przyjmuje Abraham, w suplice książąt podolskich o utworzeniu diecezji kamienieckiej⁵. Pierwsza wzmianka źródłowa o istniejącym biskupstwie i jego pasterzu pochodzi z 19 VI 1406, kiedy to w dokumencie arcybiskupa halickiego Jakuba występuje w formule świadków „Aleksander z Bożej i Stolicy Apostolskiej opatrzości biskup kamieniecki”⁶. Bulla antypap. Jana XXIII *In eminenti specula* z 28 VIII 1412 wymienia diecezję w ramach metropolii lwowskiej po raz pierwszy⁷.

Pod względem terytorialnym przedrozbiorowa diecezja obejmowała całe wojew. podolskie, w skład którego wchodziły ziemia kamieniecka, oraz powiaty latyczowski i czerwonogrodzki⁸. Sieć parafialna, na skutek ustawicznych obcych najazdów, była bardzo rzadka. W XVI stuleciu w całej diecezji liczono zaledwie ok. 10 parafii⁹, przeto i ustalenie linealnych granic diecezji było możliwe dopiero w późniejszym czasie. Stąd też pierwotnych jej granic nie znamy, ale jest prawdopodobne, że zawsze pokrywały się z granicami wojew. podolskiego. Takie też granice utrzymały się przez cały okres. Jedy- nym wyjątkiem była Mołdawia, w której, po upadku diecezji w Serecie, biskupi kamienieccy rozciągnęli jurysdykcję kościelną. Donosi o tym relacja Jerzego Vasari, Węgry, sekretarza biskupa kamienieckiego, do nuncjusza papieskiego w Polsce, Wincentego a Portico, z 20 VIII 1571 r.¹⁰. Według tej relacji biskup kamieniecki wyświęcił 12 księży i wysłał ich do pracy duszpasterskiej wśród katolików Mołdawii. Całością tej pracy kierował z ramienia jego ks. Michał Thabuk „proboszcz i pierwszy kaznodzieja tych terenów”. Po utworzeniu jednakże biskupstwa w Bakowie (1591) dla Mołdawii, diecezja kamieniecka straciła te tereny na zawsze. Wprawdzie jeszcze w 1599 r.

⁴ W. Abraham, Założenie biskupstwa s. 10—14; W. Płoskiewicz, Z dziejów dwóch diecezji s. 337.

⁵ W. Abraham, op. cit. s. 25.

⁶ W. Abraham, Jakub Strepa arcybiskup halicki, Dodatki nr 10 s. 109—110; por. W. Abraham, Aleksander, w: *Pol. Słow. Biogr.*, I (1935) s. 66.

⁷ Bull. Rom., IV s. 414—415.

⁸ Archivum S. Congregationis Concilii Romae, Status dioec. Camenecensis rit. lat. a. 1749; por. W. Marczyński, Statystyczne opisanie, I s. 116; K. Niedziałkowski, Kamienieckie biskupstwo, w: *Encyklopedia Kościelna*, IX s. 401.

⁹ L. Białkowski, Podole w XVI wieku s. 95.

¹⁰ VMPL, II nr 809 s. 762; por. J. Reychman, Biskupstwo bakowskie s. 336.

biskupi kamienieccy wysuwali pretensje do kościelnego zwierzchnictwa nad Mołdawią, ale Rzym określił je wówczas jako bezpodstawne¹¹. Relacja o stanie diecezji z r. 1606, sporządzona z okazji procesu informacyjnego biskupa J. A. Próchnickiego, podaje po raz ostatni, „jakoby cała Mołdawia należała do diecezji kamienieckiej”. Warto zaznaczyć, że źródłem tej informacji był sam biskup kamieniecki J. A. Próchnicki¹². Rzecz jasna, że pretensje te były nie do utrzymania, zwłaszcza od chwili odnowienia biskupstwa mołdawskiego. Następną relacja o stanie diecezji z 1627 r. nie mówi już nic na ten temat¹³.

W związku z reformacją diecezja utraciła na pograniczu z archidiecezją lwowską parafię Kopyczyńce, obejmującą nadto wieś Kociubińce. Parafia ta miała powstać w 1443 r. jako fundacja Kopyczyńskich^{13a}. Pod względem przynależności do administracji państwowej należała ona do powiatu trembowelskiego, który jeszcze w XV w., ze względu na fluktuację granic między województwem ruskim a podolskim, bywał niekiedy zaliczany razem z powiatem czerwonogrodzkim do wojew. ruskiego^{13b}. Ta też niestałość granic administracji państwowej zadecydowała zapewne o tym, że część parafii łańciskich obydwu powiatów należała do diecezji kamienieckiej, a część do archidiecezji lwowskiej. Co więcej, nawet niewielka część pow. halickiego (przynależnego z całą pewnością w XV w. do wojew. ruskiego), na lewym brzegu Strypy w rejonie Jazłowca z parafią w Jazłowcu^{13c}, należała do diecezji kamienieckiej; parafia ta dopiero pod koniec XVIII w. została włączona do archidiecezji lwowskiej^{13d}.

Przynależność Kopyczyńca do Kamieńca Podolskiego potwierdza w pewnym sensie również brak wzmianki o niej w aktach konsystorza lwowskiego z XV w.^{13e}. Parafia ta, według relacji arcybiskupa J. D. Solikowskiego, „leżąca na krańcach granic diecezji kamienieckiej”, należała z tytułu własności do sędziego ziemskiego halickiego Kopyczyńskiego, który zapewne w drugiej połowie XVI w. przekazał ją wraz z kościołem parafialnym protestantom. Dopiero przed 1600 r. przywrócił ją katolikom jego syn^{13f}. W związku z rekatolicyzacją parafia przeszła pod jurysdykcję arcybiskupa lwowskiego; wspomniana uprzednio relacja arcybiskupa Solikowskiego (1600) zaliczyła ją do archidiecezji.

Ta sama relacja wymieniała również w granicach archidiecezji „osadę

¹¹ J. Reychman, op. cit. s. 336.

¹² BAV, Proc. cons., vol. 11A k. 629': „Processus R. D. Joannis Andreae Próchnicki — ad episcopatum Camenecensem promovendi, nec non super statu ejusdem episcopatus 1607. Audivi tamen a moderno episcopo, quod jurisdictio illa extendit se usque in Moldaviae principatum”.

¹³ BAV, Proc. cons., vol. 24 k. 868: „Processus R. D. Pauli Piasecki — promovendi ad ecclesiam cathedralem Camenecensem, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1627”.

^{13a} Catalogus univ. venerab. cleri saecularis et regularis archidioecesis Leopoliensis rit. lat. pro anno Domini 1878, Lwów 1878 s. 105.

^{13b} P. Dąbkowski, „Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku, Lwów 1939 s. 322; mapa załączona przy końcu rozprawy.

^{13c} P. Dąbkowski, mapa.

^{13d} Zob. cz. 2: Archidiecezja lwowska.

^{13e} Por. Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima, ed. G. Rolny, I—II, indeks.

^{13f} Relacje arcybiskupów lwowskich s. 42: „Kopcinum et Koczubinum pagi in extremo dioecesis Camenecensis habent ecclesiam parochialem unam. Iudicis Haliciensis olim haeretici. Filius est catholicus. Restituta est catholicae religioni ecclesia”.

Tłuste, leżąca na Podolu, posiadająca własny kościół parafialny”^{13g}. Leżała ona w XV w. w granicach powiatu czerwonogrodzkiego^{13h}, który w całości w okresie późniejszym należał do diecezji kamienieckiej. Parafia jednakże nie utrzymała się przy archidiecezji, lecz powróciła, przypuszczalnie na początku XVII w., pod jurysdykcję biskupów kamienieckich; do archidiecezji lwowskiej została przydzielona dopiero pod koniec XVIII stulecia¹³ⁱ.

Dokładne granice diecezji znane są dopiero z 1717 r., a to dzięki wizytacji biskupa Stefana Rupniewskiego. Na wschodzie graniczyła ona z oficjałatem braclawskim, przynależnym do diecezji łuckiej. Linie graniczną stanowiły tu parafie: Chmielnik, Meżyrów, Szarogród, Czermiejewice i Mohylów nad Dniestrem; ten ostatni wyraźnie zaznaczony jest w źródłach jako „położony na krańcach diecezji kamienieckiej”¹⁴. Stąd szły w kierunku zachodnim biegiem rzeki Dniestr aż do Czerwonogrodu, przy czym parafie: Gródek, Popiowce i Czerwonogród leżały w obrębie diecezji. Na tym odcinku granice diecezji z biskupstwem bakowskim pokrywały się z polityczną granicą kraju. Zachodnie pogranicze z archidiecezją lwowską wyznaczały parafie: Jazłowiec nad Strypą, Jagielnica, Kokudzian, Sidorów i Husiatyń, podczas gdy północne krańce z diecezją łucką znaczyły parafie: Czarny Ostrowiec, Mikołajew, Międzybuż, Stara Sieniawa i Ułanów¹⁵.

W r. 1607 diecezja obejmowała około 30 parafii¹⁶. W r. 1620/32 diecezja liczyła 45 parafii, 16 klasztorów męskich i 1 żeński¹⁷. Podziału na archidiaconaty nigdy nie było, a podział dekanalny jest prawdopodobnie późniejszy. W r. 1749 według relacji biskupa Mikołaja Dembowskiego diecezja obejmowała wojew. podolskie z 1020 wioskami i miasteczkami, 6 dekanatów (Jazłowiec, Dunajgród, Szarogród, Międzybuż, Ułanów, Czarnokozenice), 65 parafii, 4 klasztory męskie i 1 żeński¹⁸. Kapituła katedralna założona 3 XI 1454 r. przez biskupa Mikołaja Łabuńskiego obejmowała początkowo 8 kanonii gremialnych¹⁹. W r. 1607 liczyła 3 prałatury (dziekan, prepozyt, archidiacon) i 4 kanonie²⁰, a w r. 1627 — 3 prałatury i 7 kanonii²¹, a w r. 1669 — 5 prałatur (doszły: kustosz, scholastyk) i 11 kanonii gremialnych²². W r. 1749 — 7 prałatur (dziekan, prepozyt, archidiacon, kustosz, scholastyk,

^{13g} Ibid.

^{13h} P. Dąbkowski, op. cit., mapa.

¹³ⁱ Zob. cz. 2: Diecezja kamieniecka.

¹⁴ ADSiedl., nr D. 90: Protocollon actorum iudicarium consistorii Janoviensis ab 1775 ad annum 1802 ex fragmentis compositus k. 76': „oppidi Mohilow ad fines dioecesis Camenecensis siti”.

¹⁵ K. Niedziałkowski, Kamienieckie biskupstwo s. 401; por. T. Długosz, Części składowe archidiecezji lwowskiej ob. iac., *Collectanea Theologica* 15 (1935) s. 114; W. Merczyński, op. cit., I s. 116 n.

¹⁶ BAV, Proc. cons., vol. 11A k. 636: „Processus R. D. J. A. Próchnicki — 1607”.

¹⁷ L. Boratyński, op. cit. s. 8.

¹⁸ Archivum S. Congregationis Concilii Romae, Relationes episcoporum, Status dioecesis Camenecensis rit. lat. a. D. 1749.

¹⁹ W. Abraham, Założenie s. 18.

²⁰ Zob. przyp. 16.

²¹ BAV, Proc. cons., vol. 24 k. 867: „Processus R. D. Pauli Piasecki — 1627”.

²² Ibid. vol. 68 k. 98 n.: „Processus R. P. Vespasiani Lanckoroński — ad ecclesiam cath. Camenecensem promovendi, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1669 (Kamieniec liczył 500 katolików); por. R. Ritzler, P. Sefrin, Hierarchia catholica, V s. 138.

kanonier i kanclerz) i 10 kanonii gremialnych²³, a w r. 1775 — 7 prałatur i 15 kanonii gremialnych²⁴.

6. DIECEZJA KIJOWSKA¹

Już w r. 961 zanotowano o działalności biskupa łacińskiego w Kijowie; był nim niejaki niemiecki benedyktyn Adalbert, z klasztoru św. Maksyma pod Trewirem, wysłany do Kijowa przez ces. Ottona I, na prośbę w. ks. Olgi, w charakterze „biskupa ruskiego” (959). Działalność jego w Kijowie trwała jednakże bardzo krótko (961—962)². Myśl o ewentualnym założeniu biskupstwa łacińskiego w Kijowie została wznowiona dopiero w pierwszej połowie XIII stulecia i wyszła prawdopodobnie ze środowiska dominikanów polskich, którzy prowadzili misje katolickie na Rusi³. W liście apostolskim z 12 V 1232 zwrócił się pap. Grzegorz IX do prowincjała dominikanów polskich o podanie opinii w sprawie założenia łacińskiego biskupstwa w Kijowie⁴; dominikanów kijowskich wyposażył tenże papież w liczne przywileje duszpasterskie⁵, zaś gminę katolicką Kijowa, bullą *Sacrosancta Romana Ecclesia* z 15 VI 1234, wziął pod specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej⁶. Wszystkie te zabiegi papieskie zostały przerwane wypędzeniem dominikanów z Kijowa (1233) i niebawem pierwszym napadem tatarskim (1240).

Starania o zaprowadzenie hierarchii łacińskiej w Kijowie podjęto dopiero na początku XIV w.; tym razem impuls do ich wznowienia dał biskup lubuski Stefan. Zamianował on biskupem kijowskim Henryka, lektora filozofii i teologii z Pozdawilku (Porvalle, Prenzlau) w diecezji kamieńskiej, co następnie pap. Jan XXII, bullą *Ad regimen universalis ecclesie* z 15 XII 1320, potwierdził⁷. W cytowanym dokumencie papież stwierdza, że „diecezja kijowska — zwana dawniej galacką (Galathe) przez przeszło sto lat nie posiadała własnego pasterza duchowieństwa i wiernych”. Wolę swoją ponowił tenże papież bullą *Nuper cum pro parte* z 18 II 1321, kiedy to polecił biskupowi Henrykowi udać się do Kijowa i objąć rządę w diecezji⁸. Odtąd biskupi

²³ Zob. przyp. 18.

²⁴ BAV, Proc. consist., vol. 167 k. 437: „Processus R. D. Joannis Dembowski in coadjutorem cum futura successione episcopo Camenecensi dandi, nec non super statu ejusdem episcopatus 1775”.

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904; Tenze, Uzupełniony katalog dawnych łacińskich biskupów kijowskich, *Collectanea Theologica*, 18 (1937) s. 413 nn.; T. Długosz, Z dziejów biskupstwa kijowskiego, Lwów 1932; D. Tolstoy, Le catholicisme Romaine en Russie, I, Paris 1863 s. 292—299.

² E. Winter, *Russland und das Papsttum*, I, Berlin 1960 s. 21; B. Grekow, *Ruś kijowska*, Warszawa 1955 s. 479.

³ W. Abraham, Powstanie organizacji s. 77 nn.; E. Winter, op. cit., I s. 86.

⁴ *Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (1075—1710), ed. A. Welykyj, I, Romae 1954 nr 6 s. 20—21.

⁵ *Ibid.*, nr 10 s. 23; VMPL, I nr 44 s. 22 (1233), nr 47 s. 23 (1233), nr 48 s. 23 (1233), nr 56 s. 25 (1234).

⁶ *Documenta pontificum Romanorum* nr 9 s. 22—23; VMPL, I nr 55 s. 25; *Regesta Pontificum*, I nr 9472 s. 808.

⁷ VMPL, I nr 252 s. 162—163; por. W. Abraham, Uzupełniony katalog s. 413 nn.

⁸ VMPL, I nr 255 s. 167—168.

kijowscy występują dość często w dokumentach XIV i pierwszego dziesiątka lat XV stulecia⁹.

Początki samej diecezji bliżej nie są znane. Abraham twierdzi, że „około 1390 r. diecezja ta utworzoną nie była”, a wymieniani w źródłach biskupi kijowscy tylko tytularni¹⁰. Jeszcze 16 II 1375 r. pap. Grzegorz XI, listem apostolskim *Intelleximus per relationes*, zapytywał arcybiskupa gnieźnieńskiego Janusza Suchywilka oraz biskupów krakowskiego i płockiego, „czy kościół w Kijowie posiada prawa świątyni katedralnej?”¹¹.

Zapewne byt prawny diecezji nie był ostatecznie ustalony, trudności bowiem formalne w tym względzie podnoszono ze strony biskupów lubuskich. Diecezja kijowska istniała i posiadała taki charakter prawny, jak i inne biskupstwa łacińskie na Rusi przed r. 1375. Trzeba jednak stwierdzić, że bulla pap. Grzegorza XI *Debitum pastoralis officii* z 13 II 1375 r. diecezji kijowskiej nie wymieniła, lecz dopiero takiż dokument antypap. Jana XXIII *In eminenti specula* z 28 VIII 1412, wyliczający ją wśród sufraganii metropolii lwowskiej¹². Według relacji ks. J. Sarnickiego, oficjała kijowskiego i Stanisława Krasińskiego, archidiacona krakowskiego z 1598 r. prawne podstawy diecezji uporządkował Władysław Jagiełło, prawdopodobnie przed r. 1405; on też wybudował i uposażył katedrę łacińską w Kijowie p. w. św. Jana Chrzyciela¹³.

Diecezja miała się rozciągać na całe księstwo: Kijowskie, Siewierskie, Smoleńskie i Możajskie, jak to stwierdzili posłowie polscy w czasie rokowań o pokój z Moskwą w r. 1584¹⁴. Wschodnie i północne granice diecezji były tak zmienne i niestałe, jak zmienną była w okresie przedrozbiorowym wschodnia granica Rzeczypospolitej. Na mocy dekretu Władysława IV z 28 IV 1635 Smoleńszczyzna odpadła od diecezji na rzecz świeżo założonego biskupstwa smoleńskiego, co w zasadzie potwierdził pap. Urban VIII bullą *Inter multiplices muneris* z 1 IX 1636, zaś Siewierszczyzna, Czernihowszczyzna i pow. nowogródzki przydzielone zostały wówczas do diecezji kijowskiej¹⁵. Taki stan rzeczy potwierdziła konstytucja sejmowa z r. 1638¹⁶.

Od czasów rozejmu andruszowskiego (1667) diecezja *de facto* zmniejszyła się o całe Zadnieprze (wojew. czernihowskie, część wojew. kijowskiego) wraz z Kijowem. Przy Polsce pozostały powiat kijowski, owrucki i żytomierski wraz z rezydencją biskupią w Żytomierzu¹⁷.

⁹ VMPL, I nr 894 s. 665 (1371); KDKWil., I nr 43 s. 69—70 (1405); W. Abraham, *Sprawozdania z poszukiwań* s. 6 (1410); por. Tenze, *Uzupełniony katalog* s. 413 nn.

¹⁰ W. Abraham, *Powstanie organizacji* s. 313.

¹¹ VMPL I nr 966 s. 718.

¹² *Ibid.*, II nr 8 s. 5—6, I nr 964 s. 713—714.

¹³ BAV, *Proces. cons.*, vol. 11 k. 137' n.: „Cum fuit Russia expugnata et imperio seu ditioni Regni Poloniae iure belli subdita, successive rex Poloniae Vladislaus Jagelo ecclesiam cathedralem tituli s. Joannis Baptistae ibi erexit et dotavit sub obedientia Romani Pontificis, ita quod — a ducentis circiter annis solet illic esse episcopus Kijoviensis catholicus”; por. *Ibid.* k. 140' n.; podobną relację zob. S. Nakiełski, *Miechovia seu historia conventus Miechoviensis, Cracoviae 1631* s. 400.

¹⁴ K. Niedziałkowski, *Kijowskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, X s. 330.

¹⁵ BAV, *Proces. cons. Datariae* vol. 14 k. 462—466', 471—473.

¹⁶ *Volumina legum*, III s. 451.

¹⁷ BAV, *Proces. consist.*, vol. 164 k. 387: „Processus R. D. Candidi Ossoliński, episcopi Dardanensis, dandi in coadiutorem episcopo Kijoviensis, nec non super statu ecclesiae Kijoviensis 1774.

Po trzecim rozbiórce Polski (1795) Katarzyna II, ukazem z 27 IX 1795, zniosła opisywaną diecezję i wcieliła ją do nowo utworzonej przez siebie diecezji latyczowskiej, a ostatniego biskupa kijowskiego K. Cieciszowskiego mianowała biskupem pińskim. Zmiany te nie zostały nigdy zatwierdzone przez Stolicę Apostolską¹⁸. Kasata kanoniczna diecezji nastąpiła na mocy dekretu *De apostolicae plenitudine potestatis* delegata apostolskiego W. Lit-ty, z 8 VIII 1798¹⁹. Część diecezji objęta granicami guberni kijowskiej, stanowiąca tzw. archidiakoniat kijowski, została wcielona do archidiecezji mohylowskiej, pozostała zaś część, znajdująca się w granicach gubernii wołyńskiej (pow. owrucki i żytomierski), „zwana odtąd diecezją żytomierską — na mocy tegoż dekretu — została przyłączona do diecezji łuckiej *aeque principaliter* — — na równych prawach złączona”²⁰. Dekret ten zatwierdził pap. Pius VI bullą *Maximis undique pressi calamitatibus* dnia 15 XI 1798²¹. W ten sposób w miejsce diecezji kijowskiej powstała nowa diecezja żytomierska.

W r. 1588 diecezja nie posiadała katedry, gdyż ta była zniszczona przez najazdy tatarskie. W Kijowie był tylko 1 kościół katolicki przy klasztorze dominikańskim (2 zakonników), prawosławnych zaś ok. 70. Relacja z tego roku podaje, że w „dawniejszych czasach” liczba kościołów katolickich miała sięgać ok. 30. Kapituły katedralnej nie było²². Według tegoż dokumentu „katedra drewniana została spalona przed 40 laty”; diecezja posiadała „kilka parafii łacińskich” i 1 klasztor dominikański²³. W r. 1619 diecezja liczyła 19 parafii, erygowanych przez biskupa K. Kazimirskiego. W r. 1764 biskupstwo dzieliło się na 2 archidiakonaty (Kijów, Czernihów i 3 dekanaty (żytomierski, chwastowski, owrucki) i 21 parafii oraz posiadało seminarium diecezjalne (Żytomierz). W r. 1777 diecezja ta liczyła 27.459 katolików²⁴. W r. 1793 — 3 dekanaty, 43 parafie, 18 klasztorów męskich, 1 żeński i 8 kaplic prywatnych²⁵.

Kapitułę katedralną założył biskup K. Kazimirski; w r. 1619 posiadała ona 3 prałatury i 4 kanonie²⁶. W r. 1764, według relacji synodu diecezjalnego — 8 prałatur (dziekan, prepozyt, archidiakon, scholastyk, kustosz, kan-ktor, kanclerz i archidiakon czernihowski) oraz 11 kanonii²⁷.

¹⁸ A. Theiner, Die neuesten Zustände der kath. Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katharina bis auf unsere Tage, I, Augsburg 1841 s. 460; por. E. Winter, op. cit., II s. 116.

¹⁹ Akty i gramoty s. 81.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid. s. 125—132.

²² Excerpta ex libris manu scriptis s. 14.

²³ BAV, Proces. cons., vol. II k. 137^r nn.: „Processus R. D. Christophori Kazimirski — — ad ecclesiam cathedralem Chijoviensem promovendi 1598”.

²⁴ Statuta synodalia dioecesis orthodoxae Kijoviensis — — R. D. J. A. Załuski ep. Kij. et Czernichov., Culmae 1764 s. 514—526; por. D. Tolstoy, op. cit. s. 295, 299.

²⁵ T. Długosz, op. cit. s. 18, 20; por. K. Niedziałkowski, Kijowskie biskupstwo s. 332.

²⁶ T. Długosz, Z dziejów biskupstwa kijowskiego s. 16.

²⁷ Statuta synodalia s. 512; T. Długosz, op. cit. s. 17 (w r. 1793 było tam 8 prałatów i 12 kanoników).

7. DIECEZJA (WŁODZIMIERSKA) ŁUCKA¹

Wysunięto ostatnio opinię, że w Włodzimierzu Wołyńskim istniało biskupstwo rzymskie w latach 1078—1094, zależne bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej, ale nie była to fundacja polska i nie wiadomo czy było to biskupstwo obrządku łacińskiego, czy też słowiańskiego². O istnieniu diecezji we Włodzimierzu wspominał zarówno biskup lubuski Stefan, w suplice zaniezionej do Stolicy Apostolskiej (1327), jak i pap. Jan XXII, w bulli *Sua nobis venerabilis* z 1 III 1327, skierowanej na ręce arcybiskupa gnieźnieńskiego³. Opinii tej nie podzielał Abraham i wiązał ją z pretensjami biskupów lubuskich do jurysdykcji kościelnej na Rusi halickiej i Wołyniu⁴.

Realne plany utworzenia łacińskiego biskupstwa we Włodzimierzu podjął Kazimierz Wielki, odkąd Wołyn znalazł się w granicach Polski (1349). Prawdopodobnie już w latach 1349/51 król zamierzał ufundować tu biskupstwo, o czym wspominał pap. Klemens VI w liście apostolskim *Attendentes innumera* z 14 III 1351⁵. Pierwsze jednak relacje źródłowe o diecezji są nieco późniejsze. 2 V 1358 r. pap. Innocenty VI, bullą *Inter cetera, quae superna*, mianował na biskupstwo włodzimierskie dominikanina Piotra, wyznaczonego uprzednio na to stanowisko przez Augustyna, biskupa Salubrii, w imieniu łacińskiego patriarchy Konstantynopola⁶, i stwierdził, że „diecezja włodzimierska już od dłuższego czasu jest pozbawiona biskupa”.

Abraham przyjmuje natomiast, że diecezja włodzimierska nie istniała, a nominacja biskupa Piotra była nadaniem biskupstwa tytularnego; sam zaś nominat nigdy nie objął swojej diecezji, pracując tylko w charakterze biskupa pomocniczego w diecezji miśnieńskiej⁷. Tymczasem wydaje się, że równoczesne załączenie bulli ekspedycyjnej do duchowieństwa i wiernych diecezji⁸, a nade wszystko dalsze wzmianki źródłowe wskazują na faktyczne istnienie diecezji włodzimierskiej. 5 V 1371 pap. Grzegorz XI, bullą *Apostolatus officium*, po śmierci biskupa Piotra, wyznaczył nowego pasterza diecezji włodzimierskiej w osobie Hinkona z zakonu augustianów, przy czym o nominacji tej powiadomił w osobnych bullach kapitułę, duchowieństwo i wiernych oraz możnowładców w diecezji, a nadto metropolitę łacińskiego w Haliczu⁹. Jeżeli tę pierwszą wzmiankę o istnieniu łacińskiej metropolii halickiej (poza r. 1367) przyjmuje się w nauce jako dowód na faktyczne istnienie

¹ Wazniejsze opracowania: W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904; T. Długosz, Sieć parafialna diecezji łuckiej w 1726 roku, *Studia Theologica Varsaviensia*, 1 (1963), fasc. 1 s. 172—213; J. Fijałek, Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV), *Sprawozdania z czynności i posiedz. AU*, 16 (1911), nr 4 s. 9—22; J. Hoffman, W sprawie początków biskupstwa łacińskiego na Wołyniu, w: *Sacrum Poloniae Millennium*, 7 (1960), s. 449—457; J. Sawicki, Synody diecezji łuckiej i ich statuty, w: *Concilia Poloniae*, III, Warszawa 1949; F. Sznarbachowski, Początek i dzieje rzym.-kat. diecezji łucko-zytomierskiej, Warszawa 1926.

² J. Hoffman, W sprawie początków biskupstwa na Wołyniu s. 449 nn.

³ VMPL, I nr 376 s. 295.

⁴ W. Abraham, Powstanie organizacji s. 88 nn.

⁵ VMPL, I nr 702 s. 531 n.

⁶ VMPL, I nr 786 s. 586 n.; Acta Innocenti Pp. VI nr 114 s. 211—213; por. W. Abraham, Powstanie organizacji s. 245 nn.; F. Sznarbachowski, Początek i dzieje diecezji łucko-zytomierskiej s. 32 nn.

⁷ W. Abraham, op. cit. s. 248.

⁸ VMPL, I nr 786 s. 587.

⁹ Ibid., I nr 890 s. 660.

też archidiecezji, to konsekwentnie należy przyjąć również rzeczywiste istnienie diecezji włodzimierskiej przed 1375 r. Opinię tę potwierdza pap. Grzegorz XI w liście apostolskim *Intelleximus per relationes* z 14 VII 1372, mocą którego zlecił on arcybiskupowi gnieźnieńskiemu oraz biskupom krakowskiemu i płockiemu zbadanie, czy kościół włodzimierski posiada rzeczywiste prawa kościoła katedralnego¹⁰. Ten sam dokument papieski poleca przeprowadzić podobny proces informacyjny w stosunku do diecezji przemyskiej i archidiecezji halickiej. Skąd inąd zaś wiadomo, że te dwie instytucje podówczas faktycznie istniały. Musiała przeto istnieć również diecezja włodzimierska. Wskazuje na to także inkwizycja i relacja wspomnianej uprzednio komisji papieskiej. W oparciu o dane komisji pap. Grzegorz XI, listem apostolskim *Litteras tuae nobilitatis* z 13 II 1375, skierowanym na ręce Władysława Opolczyka, przyznał kościołowi włodzimierskiemu prawa katedralne¹¹, a bullą *Debitum pastoralis officii* z tegoż dnia *de novo ad cautelam* erygował diecezję, przecinając tym samym wszelkie pretensje jurysdykcyjne biskupów lubuskich na tym terenie¹².

Rywalizacja Polski i Litwy na terenie Wołynia na początku XV w. doprowadziła m. in. do utworzenia dwóch odrębnych diecezji łacińskich; wkrótce po 1400 r. Witold uposażył ostatecznie wciąż dotąd nie zorganizowane w pełni biskupstwo włodzimierskie¹³, a pap. Bonifacy IX, na wniosek w. ks. Witolda, zamianował 17 II 1400 r. tamtejszym biskupem Grzegorza, przeora dominikanów w Łucku¹⁴. Atoli 12 V 1404 r. tenże papież, na prośbę króla Władysława Jagiełły, wyznaczył biskupem w Łucku na Wołyniu Świętosława, syna Jarosława, z zakonu karmelitów, dzieląc tym samym istniejącą diecezję włodzimierską na dwie: łucką po stronie polskiej i włodzimierską po stronie litewskiej¹⁵. Utworzenie diecezji łuckiej, obok włodzimierskiej, było również nawiązaniem do dawnych planów zapewne jeszcze Kazimierza Wielkiego. O projektach tych informuje bulla pap. Grzegorza XI *Intelleximus per relationes* z 16 II 1375¹⁶. Utworzenie drugiej diecezji wołyńskiej spowodowało, obok tarć politycznych, wiele nieporozumień i skarg na polu kościelnym. Włodzimierski biskup Grzegorz przybył osobiście na sobór do Pizy i oskarżył przed jego trybunałem biskupa łuckiego Świętosława¹⁷. Pizański pap. Aleksander V, bullą *Regimini universalis ecclesiae* z 3 VIII 1409, delegował biskupa krakowskiego Piotra Wysza do rozstrzygnięcia sporu¹⁸. Wyroku biskupa Wysza nie znamy. Prawdopodobnie nie został on ogłoszony, lub też nie wykonany. W r. 1418 obydwie diecezje istniały nadal¹⁹.

Spór doczekał się kompromisowego załatwienia, ale dopiero po śmierci

¹⁰ VMPL, I nr 908 s. 675; por. nr 966 s. 718.

¹¹ Ibid., nr 963 s. 712—713.

¹² Ibid., nr 964 s. 713—714.

¹³ Codex epistolaris saeculi decimi quinti, II nr 89 s. 109—110.

¹⁴ W. A b r a h a m, Sprawozdanie z poszukiwań s. 7; T e n z e, Udział Polski s. 148; T e n z e, Jakub Strepa s. 55 nn.; J. F i j a ł e k, Biskupstwa wołyńskie s. 20; H. F. S c h m i d, Die rechtlichen Grundlagen s. 639 n.; J. K ł o c z o w s k i, Grzegorz, dominikanin, łaciński biskup włodzimierski, w: Pol. Stow. Biogr., IX (1960—1961) s. 82.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ VMPL, I nr 966 s. 718—719.

¹⁷ Zob. przyp. 14.

¹⁸ W. A b r a h a m, Sprawozdanie z poszukiwań, Dodatki nr 2 s. 58—60.

¹⁹ Codex epistolaris, II nr 89 s. 109—110.

obydwu biskupów z Łucka i Włodzimierza. Na podstawie porozumienia między Polską a Litwą pap. Marcin V 21 XII 1425 r. dokonał połączenia obydwu diecezji w ten sposób, że „stolica biskupia włodzimierska została przeniesiona do miasta Łucka w tejże diecezji”²⁰; odtąd diecezja otrzymała nazwę „łuckiej”. 1 IV 1428 w. ks. Witold uposażył biskupstwo w rozległe dobra ziemskie w rejonie Łucka, Brześcia Litewskiego i Drohiczyna, co następnie potwierdził w. ks. Zygmunt (2 II 1437)²¹.

Nie znamy bliżej pierwotnych granic diecezji włodzimierskiej. Można przypuszczać, że obok Wołynia obejmowała również Podole wraz z Braclaw-szczyzną, ale z chwilą erekcji diecezji kamienieckiej w latach 1379—1384 większa jego część została włączona do tegoż biskupstwa. Prawnym zabytkiem przynależności Podola do diecezji łuckiej (włodzimierskiej) była enklawa braclawska, oddzielona od diecezji łuckiej terytorium diecezji kamienieckiej i kijowskiej (podobnie jak archidiaconat warszawski, przynależny do diecezji poznańskiej), którą biskup łucki Fr. Kobielski (1739—1755) zorganizował w osobny oficjaliał²². Według bulli pap. Aleksandra V *Regimini universalis Ecclesiae* z 3 VIII 1409 r. do zorganizowanej przez w. ks. Witolda diecezji włodzimierskiej miały należeć Włodzimierz, Łuck, Brześć, Drohiczyn, Bełz, Szczebrzeszyn, Hrubieszów i Krasnystaw, czyli Wołyń, Polesie i część Podlasia, oraz cała łańciska diecezja chełmska²³. Ale takie granice posiadała diecezja tylko na pergaminie. Polska bowiem część Wołynia wraz z Łuckiem podlegała jurysdykcji biskupa łuckiego, obszary zaś chełmskiej diecezji łańciskiej wkrótce przeszły faktycznie pod władzę biskupa chełmskiego (1417)²⁴.

Terytorium połączonych diecezji z nazwą łuckiej obejmowało w XV w. Wołyń, Polesie i Podlasie, jak na to wskazuje rozmieszczenie uposażenia biskupstwa w dokumencie z r. 1428²⁵. W relacji rzymskiej z 1600 r. podano, że diecezja obejmuje „Wołyń, część Litwy w rejonie Brześcia (tractus Brestensis) i Podlasie”²⁶; to samo stwierdzono w r. 1608²⁷. Obydwie relacje, podobnie jak i źródła XV-wieczne, nic nie mówią na temat przynależności do diecezji wojew. braclawskiego. Według synodu łuckiego z 1726 r. wojew. to w 1604 r. należało do diecezji łuckiej i posiadało 15 parafii, które zwizytował biskup Marcin Szyszczkowski. Według tej wizytacji „braclawska” część diecezji obejmowała następujące parafie: Winnica, Przyłuk, Pochrebiszcze, Czerniejowce, Krasne, Sieliszcze, Litnica, Hulewicz, Pyków, Stanisławów, Bra-chiłów (Braiłów), Tułczyn, Ładyszyn, Lipowicz i Kalnik. W r. 1726 działała na tym terenie tylko jedna misja jezuicka w Winnicy²⁸. Tak więc w XVII

²⁰ Excerpta ex libris manu scriptis nr 14 s. 78; Elementa ad fontium editiones, I nr 260 s. 112; nr 318 s. 134; por. W. Abraham, Andrzej, łańciski biskup łucki, w: *Pol. Słow. Biogr.*, I (1935) s. 106.

²¹ ADSiedl., nr 118 D: Akta dotyczące biskupstwa łuckiego 1428—1748 k. 2—5.

²² K. Niedziałkowski, Łuckie biskupstwo, w: *Encyklopedia kościelna*, XII s. 617.

²³ W. Abraham, Sprawozdania z poszukiwań, Dodatki nr 2 s. 58—60.

²⁴ Por. wyżej Diecezja chełmska.

²⁵ ADSiedl., nr 118 D: Akta dotyczące biskupstwa k. 2—5.

²⁶ BAV, Proces. cons., vol. 11 k. 427 n.: „Processus R. D. Stanisłai Gomoliński — ad ecclesiam Luceoriensem promovendi 1600”.

²⁷ Ibid., vol. 11A k. 612: „Processus R. D. Pauli Wolucki — ad episcopatum Luceoriensem promovendi 1606”.

²⁸ Constitutiones synodales dioecesis Luceoriensis et Brestensis ab — Stephano Boguslao Rupniewski, ep. Luceor. celebratae — a. D. 1726, Varsaviae (b. r.) k. Aa; por. T. Długosz, Sieć parafialna s. 191.

i XVIII w. diecezja obejmowała wojew. wołyńskie, bractawskie, część brzesko-litewskiego (pow. brzeski i piński) i podlaskie, oraz pewne skrawki w wojew. ruskim, w rejonie Brodów i Oleska²⁹.

Na zachodzie diecezja sąsiadowała z biskupstwem płockim, przy czym sąsiedztwo to zaczynało się w rejonie Knyszyna (diec. łucka) i biegło na południe parafiami: Kobylin, Kulesze, Jabłonka, Dąbrowa Wielka, Kuczyn, Ciechanowiec (diec. łucka), stąd zaś korytem Bugu w kierunku zachodnim aż do parafii Prostyn, leżącej na prawym brzegu Bugu. Od Prostyni granica szła prosto do rzeki Liwiec, w rejonie Węgrowa, a stąd rzeką Liwcem aż do jej źródeł, w rejonie parafii Mordy. Na tym odcinku, koło Siedlec, rozpoczynało się krótkie sąsiedztwo z diecezją krakowską, biegnące do parafii Parczew (diec. krak.)³⁰.

Granice z diecezją chełmską pokrywały się z politycznymi granicami ziemi chełmskiej i wojew. bełskiego z jednym wyjątkiem okręgu Kamienia Koszyrskiego, który, mimo iż był w granicach wojew. wołyńskiego, należał do diecezji chełmskiej³¹. Sąsiedztwo to kończyło się w rejonie Łopatynia i Oleska, na pograniczu wojew. bełskiego i ruskiego³². Na tym odcinku diecezja przekraczała polityczne granice wojew. ruskiego i obejmowała parafie Lesznów, Brody, Olesko, Podkamień i Załozcie³³. Przynależność Oleska, najdalej oddalonego na południowy zachód, do diecezji łuckiej, poświadczona jest już w r. 1428³⁴, stąd trzeba przyjąć, że cały ten okręg od początku należał do diecezji łuckiej. Ta różna przynależność omawianych terenów była źródłem nieporozumień i zatargów. Tak w 1615 r. biskup łucki Paweł Wołucki poczynił zabiegi około przyłączenia do diecezji 3 parafii z archidiecezji lwowskiej: Podkamienia, Białego Kamienia i Toporowa, z drugiej zaś strony arcybiskupi lwowscy wysuwali pretensje do Brodów, Załoziec i Oleska³⁵. Rezultat długoletnich sporów był taki, że parafia Podkamień przeszła do diecezji łuckiej, podczas gdy Biały Kamień i Toporów utrzymał się przy archidiecezji lwowskiej³⁶.

Granice południowe diecezji z archidiecezją lwowską i diecezją kamieniecką pokrywały się z linią podziału województw wołyńskiego z ruskim i podolskim. Po stronie Łucka pozostawały Podkamień, Zbaraż, Wołoczyska i Konstantynów. Na wschodniej granicy diecezji z biskupstwem kijowskim były parafie Połonne i Zwiahel³⁷. Długie sąsiedztwo z diecezją wileńską zaczynało się w rejonie Olewska i biegło w kierunku północnym aż do Tykocina, mniej więcej w linii prostej, pozostawiając Pińsk, Janów Poleski,

²⁹ BAV, Proc. consist., vol. 160 k. 353: „Processus R. D. Felicis Turski, eppi Chelmen-sis transferendi ad ecclesiam cathedralem Luceoriensem, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1770”.

³⁰ Por. T. Długosz, op. cit. s. 195 n.

³¹ Por. wyżej: Diecezja chełmska.

³² Ibid.

³³ T. Długosz, op. cit. s. 183 n.; por. Rzeczpospolita w XVII wieku, mapa.

³⁴ Elementa ad fontium editiones, I nr 331 s. 141: „Nicolaus plebanus in Ollesco Luxo-wiensis dioecesis”.

³⁵ T. Pirawski, Relatio status s. 12, 144 n.; por. S. Szydelski, Archidiecezja lwowska s. 88, 93 n.

³⁶ Por. T. Długosz, op. cit. s. 184; S. Szydelski, op. cit. s. 88. Ten ostatni podaje, że Biały Kamień faktycznie należał do diecezji łuckiej.

³⁷ Por. T. Długosz, op. cit. s. 187 n.

Berezę, Prużanę, Kamieniec Litewski, Narew, Suraż, Waniewo, Łapy i Tykocin po stronie diecezji łuckiej³⁸.

Od dwudziestych lat XVII stulecia biskupi łuccy przyjęli tytuł „biskupów łuckich i brzeskich”. Taki tytuł nosił w latach 1628—1632 biskup Achacy Grochowski i jego następcy³⁹. Synod diecezjalny z r. 1726 dokonał nawet podziału biskupstwa na „diecezję łucką” i „diecezję brzeską”⁴⁰, przy czym dekanaty: włodziemiński, dubneński, krzemieniecki, zbaraski i zasławski, oraz dekanat-oficjałał braclawski zaliczono do diecezji łuckiej (wojew. wołyńskie i braclawskie), a janowski, węgrowski, bielski, briański, drohiczynski, kamieniecko-litewski, szeroszowski i łosicki do brzeskiej. Taki sam podział na dwie diecezje, łucką i brzeską, spotykamy w relacjach do Rzymu⁴¹. Była to jednakże tylko tytułatura, podobna do tej, jakiej używali współcześni biskupi w Polsce (np. poznański i warszawski, włocławski i pomorski). „Diecezja” bowiem brzeska nie posiadała katedry, kapituły, a tylko konsystorz generalny w Janowie Podlaskim.

W r. 1630 diecezja dzieliła się na 2 archidiaconaty: brzeski i łucki, 2 oficjałaty generalne: janowski i łucki, liczyła 159 parafii⁴². W r. 1692 stolica diecezji Łuck liczył ok. 100 domów i 600 mieszkańców, 4 klasztory męskie, 1 żeński, zaś diecezja 1 kolegiatę (w Ołyce), 2 seminaria (w Łucku i Janowie) i 180 parafii⁴³. Według akt synodu diecezjalnego z 1726 r. i relacji biskupa S. Załuskiego (1732—1739) biskupstwo dzieliło się na dwie „diecezje”: łucką i brzeską, na 3 oficjałaty (Janów i Łuck — generalne oraz Braclaw — okręgowy), 2 archidiaconaty (Brześć n. B., Łuck), 14 dekanatów, 188 parafii (70 w diecezji łuckiej i 118 w brzeskiej), posiadało 1 kolegiatę (Ołyka), 2 opactwa (Horodyszcze, Wisztyce), 49 klasztorów męskich, 6 kolegiów i 6 misji jezuickich, oraz 6 klasztorów żeńskich⁴⁴. Przed r. 1750 przybyła nadto kolegiata brzeska w Janowie Podlaskim⁴⁵.

Kapituła katedralna, uposażona 15 VIII 1428 r. przez w. ks. Witolda, obejmowała w 1600 r. 3 prałatury (prepozyt, dziekan i archidiacon) i 12 kanoników⁴⁶; w r. 1692 — 6 prałatur (doszli: kustosz, archidiacon brzeski i kantor) oraz 7 kanonii⁴⁷; wreszcie w r. 1770 — 8 prałatur (nadto: scholastryk, kanclerz) i 8 kanonii⁴⁸.

³⁸ Ibid. s. 197 nn.

³⁹ ADSiedl., nr D 23; Acta officii Janoviensis pontificatu Achacii a Grochowce Grochowski, episcopi Luceoriensis et Brestensis, ex annis 1628—1632 k. 1.

⁴⁰ Por. Constitutiones synodales — — 1726 k. U—F₂; zob. T. Długosz, op. cit. s. 174 nn.

⁴¹ ADSiedl., nr 123: Liber, in quo inveniuntur gratiae k. 143'—144'.

⁴² L. Boratyński, op. cit. s. 10.

⁴³ BAV, Proces. cons., vol. 90 k. 321 n.: „Processus R. D. Francisci Prazmowski — — 1692”; por. A. Ritzler, P. Seffrin, Hierarchia catholica, V s. 249 (1876).

⁴⁴ Constitutiones synodales — — 1726 k. U—F₂; ADSiedl., nr 123: Liber, in quo inveniuntur gratiae k. 143'—144' (Status dioecesis Luceoriensis); por. T. Długosz, op. cit. s. 174—213.

⁴⁵ ADSiedl., nr D. 136: Visitatio generalis decanatus Janoviensis — — expedita per me Antonium Michaëlem Węgiński, canonicum Brestensem — — 1761; nr D. 134: Visitatio decanatus Brancensis — — per Adalbertum Klosowicz, cantorem Brestensem — — a. 1750 expedita; nr D. 91: Acta consistorii Janoviensis sub regimine R. D. Felicis Pauli Turcki, ep. Luc. et Brest. ex annis 1776—1790 k. 131' (Capitulum Collegiatae Brestensis in ecclesia Janoviensi erectae).

⁴⁶ BAV, Proces. cons., vol. 11 k. 427': „Processus R. D. Stanisłai Gomoliński — — 1600”.

⁴⁷ Ibid., vol. 90 k. 320': „Processus R. D. Francisci Prazmowski — — 1692”.

⁴⁸ Ibid., vol. 160 k. 352: „Processus R. D. Felicis Pauli Turcki — — 1770”. (C.d.n.)